

श्रीमदानन्दतीर्थ(पूर्णप्रज्ञ)भगवत्पादाचार्यविरचित-

श्रीसर्वमूलान्तर्गताः

प्रकरणग्रन्थाः

१	प्रमाणलक्षणम्	१०६५-१०६७
२	कथालक्षणम्	१०६८-१०६९
३	उपाधिसंख्यनम्	१०७०-१०७१
४	मायावादसंख्यनम्	१०७२-१०७३
५	प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानसंख्यनम्	१०७४
६	तत्त्वसंख्यनम्	१०७५
७	तत्त्वविवेकः	१०७६
८	तत्त्वोद्घोतः	१०७७-१०८३
९	कर्मनिर्णयः (आवश्यक विभाग समलङ्कृतः)	१०८४-११०५
१०	निष्कृततत्त्वनिर्णयः	११०६-११३४

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

प्रमाणलक्षणम्

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्
 इत्यधीवास्यताः ॥ १० ॥ अक्षेयसुखीशेन कारापणमनामवम् ।
 संशयस्य प्रवृत्तौ हि प्रवृत्तौ प्रवृत्तौ ॥ यथायं प्रमाणम् ।
 नादिविषम् । केवलमनुप्रमाणं च । यथायं प्रमाणम् । तदाधन-
 मनुप्रमाणम् । केवलं अनुविषम् । ईश्वरसौख्योपयोगिमेवेन ।
 पूर्ववत्प्रमाणं नित्यम् । स्मृत्यन्वयपारलम्ब्यान् तद्विशेषः । एवं
 स्मृत्यन्वयसिद्धिविशेषविषयम् । द्वितीयश्रेष्ठेऽप्येवमोऽधिकम् ।
 अत्रैविकम् । अन्यत्र तत्रैविकम् । स्पष्टत्वे मेदः । योविना-
 मनुप्रमाणमनादित्यम् । ईश्वरसौख्योऽधिकम् । अन्यत्रलोचने
 सर्वविषयम् । केमेण वर्षमानं आहुतिः । ततोऽप्यम् । ततोऽ-
 वृत्त्येण हसितम् । सादि च नादिकेभ्योऽन्यम् । अपाविनाम-
 नुप्रमाणमनादित्यम् । अन्यम् । अनुप्रमाणं त्रिविधम् । प्रत्यक्षमनुपान-
 मायम् इति । निर्दोषादिनिर्दोषसिद्धिः प्रत्यक्षम् । निर्दोषोपपाद-
 रानुमानम् । निर्दोषः शब्द आगमः । अपाविनाम अनुमानविशेषः ।
 अपाविनाम प्रत्यक्षं च । परासर्वापरासर्वादिनिर्दोषः । अपावि-
 परिशेषानुमा । आत्मान्तोन्त्यश्रयचक्रकान्त्यान्तपनानीनत्वात्-
 दृष्टानादयो दूषणानुमा । उपक्रमोपसर्गादुदकस्यास्यासाक्षा-
 फलादेशादथ उपपत्तिविशेषः । त एव सोपपत्तयो सिद्धानि ।
 समान्तरावयवप्रकरणात्मानानि च सिद्धविशेषः । अपाविनामवि-
 भूतम् । सा प्रविज्ञाहेतुत्वरूपता । हेतुमार्ग प्रतिज्ञा केदन्त्यपि ।

सिद्धौ प्रतिज्ञायां हेतुमात्रं च । दृष्टान्तः सप्रतिज्ञो हेतुगर्भः
उपपत्तिदोषौ विरोधासङ्गती । न्यूनाधिके प्राञ्चतिके । संवादानुक्ति-
गुता निग्रहाः । प्रत्यक्षं सप्तविधम् । साक्षिपडिन्द्रियभेदेन । मानन-
प्रत्यक्षज्ञा स्मृतिः । स्मृत्यनुवादयोर्नाशमात्राण्यम् । प्रथार्थत्वानुवात् ।
अहानेन । विरोधो मानस्वभावयाम्याम् । स्वभावविरोधोऽप-
सिद्धान्तानुरूपेण । जातिर्न मेयै मानापेक्षेयादिका । मेयै माना-
पेक्षास्तीति च तेनैव न्यायेन सिद्धत्वात् । मानविरोधश्च । कल-
मसङ्गतम् । अन्यच्च । शृष्टिविषया सामान्येत्युक्ते शृष्टीविषया
गवानपनमशक्यमितिवत् । त्रिविधो विरोधः । प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्त-
भेदेन । प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोधः । हेतुविरुद्धमित्तिर-
व्याप्तिरिति हेतुविरोधः । साध्यस्य साधनस्य वाञ्छनुमागौ दृष्टांतविरोधः ।
प्रतिज्ञायाः समबलविरोध एव सप्रतिज्ञाधनः । न एवोपाधिदोषोऽपि ।
सर्व एते दृश्यत्वाद्यनुमाने द्रष्टव्याः । प्रत्यक्षाममादिभिर्जगतः
सत्यत्वात् तत्पक्षे दृश्यत्वस्य च सिध्यत्वात् । अनिर्वचनीयस्य प्रति-
वादिनोऽसिद्धत्वात् । आत्मनोऽपि दृश्यत्वात् । शुक्तिरजतादेरनि-
र्वचनीयत्वाभावात् । अनिर्वचनीयदृश्यत्वाभावात् । मानससिद्धत्वादिति
सप्रतिज्ञाधनत्वाच्च । जगत्सत्यत्वादिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रादिह्ये
अनुमानात्मप्रमाणप्राहिणोऽपि प्रत्यक्षत्वाविशेषादुत्तररूपे प्रामाण्यं न
सेत्सतीति मेदादिशक्यानामेव प्रामाण्यं स्यात् । तस्य साक्षिसिद्धत्वं
चैकान्त्यसत्यत्वमपि साक्षिसिद्धम् । व्यभिचारबेदागमार्थानुमानिर्दोष-
त्वाप्यवसागे च समः । अत उत्तरदिनसेमेदवाक्यस्य मेदोऽर्थः
स्यात् । निर्दोषानुमायाः सदोषत्वे, सदोषानुमाया निर्दोषत्वे
इत्यव्यवस्था । आधयसाध्यव्यपिकरणातिद्वयो न द्वयं अतिप्रसंगा-
भावात् । अतिप्रसंगेन हि दोषत्वादोषत्वे कल्पे । व्याप्तिरेव हि
प्रयोजिका । अस्त्यपि व्याप्तिरस्त्येव । असादाध्ययस्य साधकत्वं

नैत्यपि व्याप्तिं विना कथं निवर्तते । असादाध्ययमित्यादिविशेषणत्व-
संभवे कथमप्याप्तिः । न चात्यन्ताभावोऽपि सर्वधर्मरहितः ।
श्रमेपत्वाद्यनुवात् । परिशेषार्थपत्तिप्रामाण्यान्नुपमाया । विमतं
सकलकमित्यत्र सर्वज्ञत्वस्य पञ्चम्यताकलेन सिद्धाङ्गीकारात् । परि-
शेषोऽर्थोऽपि चित्तुमानमिलवित्तेषु । उपपत्तिमत्त्वात् । उपपत्तेः
व्याप्त्यपेक्षा सर्वभाङ्गीकारेत्वाग्रहभावेन भेदः । उपमानस्यापि
व्याप्तिरुपपत्त्यात् । न हि स्वतन्त्रोनादृजे कचिदृष्टं । योग्यानुप-
पत्तेः लिंगत्वं अविशेषात् । उक्तदोषेऽपि चित्तुमानमिलवित्तेषु
भावः । साध्यावेष्टिर्दोषविहः । सिद्धसाधकोऽज्ञागतः । न प्रमाणाधनं
प्रमाणं । ज्ञानव्यतिरिक्तार्थं प्रमायां प्रमाणाभावात् । न चाज्ञात-
परिच्छिन्नेरेव प्रमेत्यत्र किञ्चिन्मानं । साध्याप्येव प्रामाण्यमित्येवो-
कारात् । न चातुभूतिरेव प्रमाणम् । स्मृत्यादावप्याप्तिः । वेदानु-
मानादिप्रामाण्यप्रसिद्धश्च । 'स्मृतिः प्रत्यक्षमेतिसामानुमाने चतुष्टयम् ।
प्रमाणमिति विज्ञेयं धर्माद्यर्थे बुद्धिभिरिति' इति युतेन । एतिसामान्यभेदः ।
न च सम्बन्धनुभवेसाधनं प्रमाणम् । ईश्वरज्ञानदावक्यापि । अप्रामाण्ये
प्रामाण्याभावाच्च । प्रामाण्यज्ञाते च । तत्राप्यङ्गीकारेऽनवस्थितेः ।
स्वप्रकाशात्माङ्गीकारे तत्राप्यापेक्षः । स्मृतेषु श्रामाण्यानङ्गीकारे अनुभूतं
मयेत्यत्र प्रामाण्याभावात् । लिङ्गत्वेन प्रामाण्ये कल्पनातीतम् ।
दृष्टान्तिश्च । स्मृतिप्रमाणोऽपि प्रमाणात्रकल्पने सिध्दाज्ञानादेर्निरा-
करणादनुभवविरोधः । तदनुभवशान इत्युक्ते अनुभवः स्मृतिश्च
नास्तीत्युक्ते किञ्चित्तरम् । साक्षिदोः साधनं परसिद्धैर्द्वयम् । अतो न
द्वयं अपसिद्धान्तादि । उपपत्तेः सिद्धसाधनत्वादसौतमेव ॥ आनन्द-
तीर्थमुनिना जगत्कौत्तुमागतेः । मानलक्षणमित्युक्तं संशेषाद्ग्र-
सिद्धये ॥ अज्ञेप्रमानमेयैकसाक्षिणोऽध्ययभूतेये । अज्ञेप्रभूतेन नमो
नारायणाय ते ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं
प्रमाणलक्षणं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादान्वार्यविरचितम्

कथालक्षणम्

श्रीमद्वैतसूत्रमध्वन्तरासकृष्णवेदन्यासात्मकलक्ष्मी
हृषीकेश नमः ॥ ॐ ॥ चरितमखिलज्ञानतिमिराक्षिरबुद्धिम् ।
संप्रणम्य श्रवयामि कथालक्षणमज्ज्ञातम् ॥ वादो जलो वितण्डेति
त्रिविधा विदुषा कथा । तत्त्वनिर्णयमुद्दिश्य केवले गुरुशिष्ययोः ॥
कथाऽन्येषामपि सतां वादो वा समितेः शुभा । ख्यात्याद्यर्थे स्पष्टया
वा सतां जनप इतीर्यते ॥ वितण्डा तु सतामन्येस्तत्त्वसेषु निगूढितम् ।
स्वयं वा प्राश्निकैर्वादि चित्तवैतत्त्वनिर्णयम् ॥ रामद्वेषविहीनास्तु
सर्वविद्याविहारदाः । शाश्वता इति विज्ञप्ता विषया एक एव वा ॥
अत्रोपसंज्ञपच्छेदा निःसंशय उदाहरणी । एकवैतप्राश्निको ज्ञेयः
सर्वदोषविवर्जितः ॥ एको वा वदतो वा स्पृष्टुमिच्छति परास्मदा ।
विष्णुभक्तिर्हि सर्वेषां सद्गुणानां स्वलक्षणम् ॥ पृथेकाग्रम एवादी
वक्तव्यः प्राप्तिरित्ये । नैवा तत्केनापनेषा मतिरित्याह हि श्रुतिः ॥
अन्यार्थ एवापमस्य वक्तव्यः प्रतिवादिना ॥ अग्न्यनुःसायाश्चर्वाश्च
भारते पञ्चरात्रकम् । मूढरागायणं चैव संजोच्यन्ते सदाममाः ॥
अनुकूला च एतेषां ते च प्रोक्तास्मादागमाः । अन्ये दुरागमा नाम
तेन साध्यं हि साध्यते ॥ स्वपक्ष आगमश्चैव वक्तव्यः प्रतिवादिना ।
तस्याप्यन्यार्थता साध्या वादिना साधेतिद्वये ॥ अन्यार्थता निराकार्या
नाममस्य विनिश्चयात् । उपपत्त्यवच्छेदोऽत्र द्वागमार्थविनिर्णये ॥
शायनाग्राये निर्णति आगमार्थः परस्व तु । निर्णयः सहितः पश्चाच्चतो
निश्चयेपनिर्णयः ॥ प्रत्यक्षनिर्णयेषु प्रश्ने मायकर्म वदेत् । ज्ञानं वा

कथालक्षणम्

१०६९

ज्ञानसिद्धेः नानुमां प्रथमं वदेत् ॥ परतुष्टिकरं वाक्यं वदेतां यदि
वादिनो । न एवात्रागमो ज्ञेयः परतुष्टिर्हि तत्फलम् ॥ एवं निर्णय-
पर्यन्तं वादे सुबहवोऽपि हि । वटेपुश्चिरात् च जल्पं पावत्परो
जितः ॥ तत्त्वनिर्णयलोभ्ये वादे साक्षात्पराजयः । तंवादे श्लाघ्यतेव
खातुल्यमितरस्य च ॥ तत्त्वनिर्णयलोभ्ये निन्यो दण्ड्योऽथवा
भवेत् । विरोधासङ्गतित्पूनत्पूर्णभावादिकेजितः । भवेजल्पे, वितण्डायां
न्यायो जल्पपदीजितः । संवादे दण्ड्यता न स्यादितण्डाजल्पयोरपि ।
पराजितत्वमात्रं स्वाखिन्यो दण्ड्योऽपि वाऽन्यथा । अनुवादादि-
राहित्यं नैव जल्पेऽपि दूषणम् ॥ विद्याहीनत्वलिङ्गऽपि वादिनोः
स्वात्पराजयः । तदमात्राच्चैव पट्टकादन्यो निग्रह इष्यते । अन्तमात्र-
दिहान्येषां निग्रहाणामिति स्म इ ॥ विद्या परीक्षापूर्वव बुद्धिर्जल्प-
वितण्डयौ । स्थूलित्वादिमात्रेण न तत्रापि पराजयः । वादजल्प-
वितण्डानामिति शुद्धे स्वलक्षणम् ॥ आनन्दतीर्थेन निना ज्ञातकर्तु-
सारतः । कथालक्षणमित्युक्तं ग्रीत्यर्थे शाङ्क्यध्वनः ॥ सदादितामि-
ज्ञानपूरवारितवृत्तभाः । नरसिंहः प्रियतमः गीयतां पुरुषोत्तमः ॥
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादान्वार्यविरचिते कथालक्षणे सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

उपाधिसूत्रम्

श्रीमद्भुवनेश्वरी मम भवान्तर्गतममकृष्णवेदव्याससत्त्वकलस्मी-
दयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ नारायणोऽप्यप्युपनिषत्कनिलपाकृतिः ।
अशेषदोषरहितः श्रीपतौ कमलालयः ॥ अज्ञताऽखिलसर्वेषु घटते न
ज्ञानधन । उपाधिमेदाद्वय इति चेत्तत्त्वभावतः । अज्ञानतो वा
ज्ञेयस्य सत्यता स्वत एव चेत् । अनवस्थितिरज्ञानहेतौ वाऽन्योन्य-
सिद्धिता ॥ चक्रकपाचिरयथा भेदोपाधितः कृतः । विद्यमानस्य
भेदस्य ज्ञापको नैव कारकः । उपाधिर्दृष्टपूर्वो हि त्वेऽपि देशान्तरस्य
सः ॥ ज्ञापको विद्यमानस्य मूढबुद्धिर्व्यपेक्षया । न चेदुपाधिसम्बन्ध
एकदेशेऽप्य सर्वस्य । एकदेशेऽनवस्था स्वात्सर्वस्येव भेदकः ॥ मुख-
दुःखादियोगस्य स्वरूपेऽप्येव न भेदतः । दृश्यो ह्युपाधिभेदेऽपि
हस्तपादादिगो यथा । नानादेहगमोगातुसन्धानं योगिनो यथा ।
न चेद्विद्यासन्धानं तदिच्छा योगिनः कृतः । अतुल्यस्वभावहित-
बेहवाहुल्यमन्यथा । सिद्धमेव हि तत्त्वज्ञे विशेषो योगिनः कृतः ॥
सिद्धौ हि क्रमेभेदस्य सादृश्याधिविभिन्नता । तत्सिद्धौ चैव तत्सिद्धि-
रित्यन्योन्यव्यपारयः । आत्मस्वभावेभेदस्य विदोऽप्येव चाखिलः ।
प्रत्यक्षादिविरोधाच्च दृष्टः पक्षोऽप्यमञ्जसा । चेष्टालिङ्गेन सात्मत्वे
परदेहस्य साधिते । अन्यत्वं स्वात्मनस्तस्मात्सर्वरेवावुभयते ॥ अज्ञता
चाव्यप्यक्तित्वं दुःखित्वं स्वल्पकर्तृता । सर्वज्ञताद्विगुणविरुद्धा वा-
भूतिमाः ॥ सार्वज्ञादिगुणा विष्णोः श्रुतिषु प्रतिपादिताः । सत्यः
सो अस्मा महिमेत्यादिवाक्यान्मृषा न च । न च वेदोक्तमिष्यात्वे

उपाधिसूत्रम्

६०४

मानं तन्मानतापि न । अतोऽज्ञासम्भवादेव नाधिकार्यव्यवादिनाम् ॥
अतो नाज्ञातमिति च विषयो विषयान्तरे । अज्ञातावात्फलं कस्य
प्रोगः अज्ञानवृत्तयोः ॥ दुर्घटत्वं भूषणं चेत्सादविद्यात्वमात्मनः ।
अन्तर्मोऽप्यलङ्कारो नित्यदुःखे शिरोमणिः ॥ अतः परो मात्रयेति
पूर्वश्रुतिनिर्दिष्टः । अन्तर्मोऽप्यलङ्कारो भिन्नजीवदृशं गतः ।
भिन्नत्वेनात्मसादस्यदो पदेति श्रुतेः सदा ॥ आपात्राद्वतमोऽप्यलङ्कारमिति
तत्त्वज्ञा जगत् । भातं सर्वज्ञस्येण प्रीतये श्रीपतेः सदा ॥ नमोऽ-
मन्दमिजानन्दसामुद्रमुन्दरसुते । इदिरापतये नित्यानन्दमोजन-
दायिने ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितमुपाधि-
सूत्रं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्री ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम् मायावादखण्डनम्

श्रीमद्विष्णुसूक्तमध्यान्तरासकृष्णवेदपासात्मकलक्ष्मी-
हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ नरविरोऽखिलाज्ञानमत्तध्वान्तदिवक्तरः ।
अयत्नमितसज्ज्ञानतुल्यशक्तिप्रयोजिनिः ॥

विमतमनारम्भणीये अन्यभाप्रतिपादकत्वात् यदित्यं तत्तथा
यथा सम्प्रतिपक्षम् । न हि प्रवृत्त्यर्थक्यस्य याधार्यं तत्पक्षे । अद्वैत-
ज्ञातेः स्वरूपानिर्गुणे । अनतिरेके स्वप्रकाशत्वादात्मनः सिद्धसाधनता ।
स्तिवैशेष्यत्वादात्मनो नानविगतो विशेषः । सिद्धत्वात्स्वरूपस्य विदेशा-
भावाच्च नाज्ञानं कल्पविदावरकम् । अनविगतार्थगन्तुप्रमाणमिति च
तन्मतम् । अज्ञानासम्भवादेव तन्मतमखिलमशकृतम् । विध्यात्वे
वैकल्यात्तत्त्वादेव कृत्वमागमस्य स्यात् । सत्यता च मेदस्य । एवमेव
प्रयोजनमपि निरस्तम् । स्वरूपत्वान्नोक्तस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् ।
अज्ञानासम्भवेन चतुर्थप्रकाराभावात्प्रथमप्रकारतापि निरस्ता । विषय-
प्रयोजनाभावादेवाधिकारी च । तदभावादेव सम्बन्धोऽपि ॥

'हाविर्मौ पुरुषौ लोके धराधर एव च । अरः सर्वाणि भूतानि
कूटस्थोऽथर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्मः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य विशात्म्यमय ईश्वरः ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽह-
मक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च यथितः पुरुषोत्तमः ॥
यो मामेवमसम्पृदो ज्ञानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां
सर्वभावेन भारत ॥ इति मुखवर्णं शास्त्रमिदमुक्ते मया तत्र । एतमुच्यु
पुनियमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' ॥ 'इन्द्रिवन्द्यः परा ह्ययो अयमेव्यश्च

मायावादखण्डनम्

२००३

परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्वेदेरात्मा महान्वरः ॥ महतः
परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुत्पात्र परं किञ्चित्सा काष्ठा सा
परा गतिः' ॥ 'भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति' । इति
विष्णोः पुरुषोत्तमत्वमेव सर्वशास्त्रार्थत्वेन भगवता श्रुत्या चाभिहितम् ॥
इति सर्वज्ञस्य निना मायावादतथोऽखिलम् । निरस्तं तत्त्ववादेन सतां
संशयानुत्तये ॥ नास्ति नारायणममं न भूतं न भविष्यति । एतेन
सत्यवाक्येन सर्वार्थान्ताधयाम्यहम् ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगव-
त्पादाचार्यविरचितं मायावादखण्डनं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम् प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानखण्डनम्

श्रीमद्वैतसूत्रमीमांसाध्यातृभगवत्पादाचार्यविरचितम्
हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ विमर्तं मिथ्या दृश्यत्वादित्यं तत्तथा यथा
सम्प्रतिपन्नम् । इत्युक्ते जगतोऽभावादाश्चातिद्वः पक्षः । अनिर्वच-
नीयासिद्धेरप्रसिद्धविशेषणः । सदसद्वैलक्षण्ये मिथ्यात्वे सिद्धसाधनता ।
दृश्यत्वाभावादसिद्धो हेतुः । अनिर्वचनीयासिद्धेरेव । अनिर्वचनीया-
सिद्धेरेव सपञ्चमावादिरुद्धः । आत्मनोऽपि दृश्यत्वादनैकान्तिकः ।
जगतोऽभावेऽनुमानस्याप्यभाव इति नर्कवाधितत्वेनानव्यवसितः ।
अन्यथादिनिरुद्धत्वादिधे सत्यमित्यादिवाच्यविरुद्धत्वाच्च कालालपा-
पदिष्टः । रज्जते दृष्टमितिभ्रममात्रत्वात् विमतं सत्यं दृश्यत्वादात्म-
नदित्यपि प्रयोगपत्वात्प्रकरणसमः । विमतं सत्यं प्रमाणदृष्टत्वादित्यं
तत्तथा यथात्मैतिप्रयोगात्प्रतिपादनः श्रुतिरजतस्याप्यनिर्वचनीय-
त्वाभावात्साध्याविकलो दृष्टान्तः । उक्तप्रकारेण दृश्यत्वाभावात्साधन-
निकलञ्च । प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिः । साध्यवर्धविशिष्टः पक्षः ।
साध्यसमानधर्मविशिष्टः सपक्षः । साध्यविपरीतधर्मविशिष्टो विपक्षः ।
प्रत्ययचर्चं प्रतिज्ञा । लिङ्गं हेतुः । निदर्शनं दृष्टान्तः ॥ यो दृश्यते
सदानन्दनित्यव्यक्तचिदात्मना । निर्देहास्त्रिरुक्तपाण्मुपं कन्दे
रमापतिम् ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं प्रपञ्च-
मिथ्यात्वानुमानखण्डनं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम् तत्त्वसङ्ख्यानम्

श्रीमद्वैतसूत्रमीमांसाध्यातृभगवत्पादाचार्यविरचितम्
हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ स्वतन्त्रमसातन्त्रं च द्विविधं तत्त्वमित्यतः ।
स्वतन्त्रो भगवान्निष्णुमांवाभावी द्विवेतरत् ॥ प्राक्प्रवृत्तसमदात्वेन
त्रिविधोऽभाव इत्यने । चेतनाचेतनत्वेन भावोऽपि द्विविधो मतः ॥
दुःखसृष्टं तदसृष्टमिति द्वैतं चेतनम् । नित्यादुःखा रमाज्ये तु
सृष्टदुःखास्समस्तदाः ॥ सृष्टदुःखा विमुक्ताश्च दुःखसंस्था इति द्विधा ।
दुःखसंस्था श्रुतिप्रयोग्या अप्रयोग्या इति च द्विधा ॥ देवर्षिपितृपनरा
इति मुक्तास्तु पञ्चवा । एवं विदुःकिप्रयोग्याश्च तमोग्याः सुनिर्दिष्टाः ॥
इति द्विधा मुक्तप्रयोग्या ईश्वराश्च पिशाचकाः । मत्तोषमाधतुर्धैव तमो-
योग्याः प्रकीर्तिताः । ते च प्राप्तान्वतमतः सुनिर्दिष्टा इति द्विधा ॥
नित्यानित्यविभागश्च त्रिवैरात्वेतनं मतम् । नित्या वेदाः पुराणाद्याः
कालः प्रकृतिरेव च ॥ नित्यानित्यं द्विधा प्रोक्तमनित्यं द्विविधं मतम् ।
असंसृष्टं च संसृष्टमसंसृष्टं महानदम् ॥ बुद्धिर्मेनः खानि दृष्ट तावा
सूतानि पञ्च च । संसृष्टमण्डं तद्वं च तनसं सम्प्रकीर्तिता ॥
सृष्टिः स्थितिः संहतिश्च त्रिविधोऽज्ञानबोधने । वन्धो मोक्षः सुखं दुःख-
माहृतिर्ज्योतिरेव च ॥ विष्णुनाम्न तत्त्वस्य सप्तसत्त्वावयवोक्तः ॥
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं तत्त्वसङ्ख्यानं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

तत्त्वविवेकः

श्रीमदनुमद्रीमसम्भारतर्गतसामकुण्डवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-
हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ स्वतन्त्रं परतन्त्रं च प्रमेयं द्विविधं यतश्च ।
स्वतन्त्रो भगवान्विष्णुर्निर्दोषाखिलसद्गुणः ॥ द्विविधं परतन्त्रं च
भावोऽभाव इतीरितः । पूर्वापरसदात्वेन त्रिविधोऽभाव इष्यते ॥
भावाभावस्वरूपत्वाच्चान्योन्याभावता एवम् । चेतनोऽचेतनयोरिति भावोऽपि
द्विविधः स्मृतः ॥ नित्यमुक्तश्च सृष्टियुक्परतन्त्रोऽपि चेतनः । द्विष्व
श्रीनित्यमुक्ता सृष्टियुक् द्विधा मतः ॥ श्रुतोऽमुक्त इति द्वय ब्रह्मान्त
उत्तरोत्तरम् । श्रुताः श्रुतगुणाः प्रोक्ता रमा तेष्वोऽवितर्कगुणैः ॥
नित्यं बहुगुणोद्भक्ता ततोऽन्तगुणो हरिः । अन्तर्कास्त्रिविधास्तत्र
नीचमध्योच्चभेदतः । श्रुतियोग्यास्तत्र त्रयो नित्यावर्तास्तु मध्यमाः ।
नीचा नित्यत्वबोधयोग्या द्विवैवाचेतनं मतम् ॥ नित्यानित्यत्वभेदेन
देशः कालः श्रुतिस्तथा । भूतेन्द्रियप्राणगुणरूपरूपं च नित्यकम् ॥
एषां विकारोऽनित्यः स्वाभित्वा एव हि चेतनाः । गुणक्रियाकालिपूर्वा
धर्माः सर्वेऽपि वस्तुनः ॥ रूपमेव द्विष्व तच्च यावद्वस्तु च खण्डितम् ।
खण्डितं भेद ऐक्यं च यावद्वस्तु न भेदवत् ॥ खण्डितं रूपमेवात्र
विकारोऽपि विकारिणः । कार्यकारणयोश्चैव तथैव गुणतद्गतोः ॥
क्रियाक्रियावतोस्तद्वत्त्वा जातिविशेषयोः । विशिष्टशुद्धयोश्चैव
तथैवावशिष्टिनोरपि ॥ य एतत्परतन्त्रं तु सर्वमेव द्वरेः सदा । अण-
मित्येव ब्रह्माति संसारमन्यते हि सः ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादाचार्यविरचितः तत्त्वविवेकः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

तत्त्वोद्घोतः

श्रीमदनुमद्रीमसम्भारतर्गतसामकुण्डवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-
हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ सर्वत्राखिलसत्त्वलक्षितः स्वतन्त्रोऽप्येव दर्शनः ।
नित्यातादृशचिचेत्यन्तेष्टो नो रमापतिः ॥

विमतो मिथो मुक्तत्वाद्यदित्यं तत्तथा यथा सम्प्रतिपन्नः ।
न च भेदे विकल्पो युज्यते । अनिर्वचनीयस्य सर्वत्रापि सत्त्वत्वादेव ।
अश्रविषाणं गोविषाणं चोच्यत इतिवत् । न चानिर्वचनीये किञ्चि-
न्मानम् । मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयं वदतीत्यत्र च । अनुमानस्य
चाप्रतिद्विविधोपपन्नः पक्षः । न च धूमत्ववन्मिथ्यात्वमित्युभयसम्प्रति-
पन्नं सामान्यमस्ति । न च वाप्यारोपितधूमन धूमवत्त्वं व्यभिचरति ।
न च भावाभावविलक्षणं कचिदागमोक्तिः । 'नामदासीन्नो तदासी-
न्नदानीं नासीद्वजो नो व्योमापरो यदि'त्यत्र च । पारिच्छेदेणा-
निर्वचनीयत्वाङ्गीकारे 'अनीदृशतं स्वधया तदेकमि'ति तदानीं परि-
शिष्टस्याङ्गत्वा एवानिर्वचनीयत्वं स्यात् । 'मूर्तं सदिति वाम्योक्त-
ममूर्तमसदुच्यते । मूर्तामूर्तेतरद्वयं न सत्तवामदुच्यते'इति
पैङ्गिश्रुतिः । 'यदन्वयायोऽन्तर्निधाचैतत्सदि'ति साध्यमिदमश्रुतिः ।
'अकृतत्वादनिर्देश्यं ब्रह्म चिचेत्यमेव च । अचिन्त्यं तत् एतदे-
क्यातिपमेव च । ऋ गदाविति प्रातोस्तु पूर्वावगतवत्सदा । स्थिते-
र्ब्रह्मैमित्युक्तमनृतं परिणामतः । प्रकृतिप्राकृतं प्रोक्तमसत्तदशुभ्रवतः ।
अमतां शुद्धिमन्यत्वादसत्यमिति चोच्यते । नियमेन बहिर्ब्रह्मास्ते

सन्तो ब्रह्मणि स्थिताः । विश्वं सत्यं वक्षे निष्णोर्नित्यमेव प्रवाह्यतः । न काप्यनीदृशं विश्वं तत्तत्कालानुसारतः । असत्यमप्रतिष्ठं ये जगदादुरनीधरम् । त आसुराः स्वयं नष्टा जगतः क्षयकारिणः' इत्यादि व्यासस्त्वृत् । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदादुरनीधरम् । अपरस्पर-सम्भूतं किमन्यत्कामहेतुकम् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽन्ध-बुद्धयः । प्रभवन्त्युप्रकर्षाणः क्षयाप जगतोऽहिता' इत्यादि च गीतासु । 'विश्वं सत्यं मध्वानापुत्रोरिदापथ न प्रमिनन्ति व्रतं वाम् । प्रचान्तस्य महतो महानि सत्यामन्यस्य कारणानि बोधम्' । 'सत्यः सो अस्य महिमा गृणेऽबो यज्ञेषु विप्रराज्ये' । 'कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भू-योयातभ्यतोऽर्थान्पदधाच्छासतीम्यः समाम्य' इत्यादि धृतिभ्यश्च । न चाप्यापन्याऽनिर्वचनीयमिद्विः । अमरः प्रतीतिं विनाऽनैकलक्षण-ज्ञानानुपपन्नः । न च बाध्यं जगदित्यत्र किञ्चिन्मानम् । बाध्यत्व-मपि हि तेषां मिथ्या । तस्य च मिथ्यात्वेऽबाध्यत्वमेव सत्यं स्यात् । सद्विलक्षणत्वं च सजातिविलक्षणत्वं गन्मात्रविलक्षणत्वं वा । आत्यङ्गी-कारे सहस्रतुल्यम् । सन्मात्रविलक्षणत्वं चेत्सिद्धसाधनता । आत्म-विलक्षणाङ्गीकारात् । न च कस्यापि युक्त्या मानेत वा भेदनिराकरणं भवति । अङ्गीक्रियमाणत्वात् । अनिर्वचनीयासिद्धेश्च । सद्विलक्षणत्व-मवदितव्यत्वं च मिथ्येत्यविलक्षणत्वमेव सत्यं स्यात् ।

एवमेव हेत्वादिचपि विकल्पो निराकरणीयः । दृश्यत्वा-द्यनुमानेऽप्येत एव दोषाः । आत्मतोऽपि दृश्यत्वादनेकान्तिपता च । न चान्मनो एकमेवं विना तज्ज्ञानत्वम् । तदज्ञाननिर्वाच्यं तेन भवति । न च तदाकारम् । अतद्विषयत्वादेव । तद्विषयत्वमेव हि तदाकारत्वम् । न हि ज्ञानज्ञेययोरैककारता । न ज्ञानतस्य षटाश्रयत्वं ब्रह्माश्रयत्वं वास्ति । पुंसदमेव हि तमः ज्ञानेन निर्वर्तते । विषयाश्रयं चेदज्ञानं निर्वर्तते तर्ह्येकैव ज्ञातस्य षट्स्यान्यैरज्ञातत्वं न स्यात् ।

अतद्विषयज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्तौ षट्ज्ञानेनापि निर्वर्तते । अविषय-त्वादेव तस्य ज्ञानत्वं न स्याद्वदवत् ।

नदत्त्वं चाप्रमातृत्वमेव । न च प्रमातृत्वमात्मनस्तैरङ्गीक्रियते । अतस्तदप्यनैकान्तिकम् । मिथ्याप्रमातृत्वं चानिर्वचनीयनिरासादेव निरस्तम् । यदि जडत्वं नामाप्रकाशत्वं तदप्यात्मनः स्वविषय-प्रकाशत्वाभावात्परविषयप्रकाशत्वाभावाच्चानैकान्तिकमेव । स्वविषयत्वं हि कर्तृकमेविरोधात्तैरङ्गीक्रियते । मिथ्याभूतपरविषयत्वं चानि-र्वचनीयनिरासादेव निरस्तम् । विषयवर्जितः प्रकाश एव न भवति षटवत् । तत्प्रमाणाभावात् ।

देशतः कालतः परिच्छिन्नत्वं प्रकृतिकालादिश्वभावद्रागा-विदम् । वस्तुतः परिच्छिन्नत्वमात्मनोऽपि भेदाङ्गीकारादनै-कान्तिकम् ।

पत्यक्षवाचितं च जगन्मिथ्यात्वम् । सदिति प्रतीयमानत्वात् । न च श्रुत्यक्षसिद्धमन्येन केनापि बाध्यं दृष्टम् । चन्द्रादेवत्वादिविषये तु दूरस्वत्वादिविषयमुक्तत्वादपदम् । न च जगत्प्रत्यक्षसापेक्षत्वे किञ्चि-न्मानम् । न च जगतोऽज्ञानजन्यत्वे किञ्चिन्मानम् । 'न च मायाविना माया दृश्यते विश्वमीश्वरः । सदा एवमिति तेतदे न भावेत्यवधार्यताम् ॥ अपरोक्षदृशो मिथ्यादर्शने न कचिद्विद्येत् । तर्वापरोक्षविदिष्युर्विश्वदृक्त्व तन्मूषेति ब्रह्माण्डे । 'ईशोऽजीशो जगन्मिथ्या न पूज्यो गुरुरित्यपि । एक आत्मा षात्रजमावो मुक्तिरिति ह्यपि । एवमादि विरुद्धानि वचनान्यथ वृत्तयः । प्रमार्थबहुभिर्ज्ञेया आमासा इति तैदिकैः । वेदवेदानुसारेणु किनेषेऽ-त्यार्थकल्पना । इतराणि विरुद्धानि प्रलम्भप्रमजान्यरी'ति व्यास-मृतिः । 'उक्तं नाशतो दृष्टत्वात्' । 'नाभाव उपलब्धेः' । 'वैवर्ण्याच्च न स्वभादिचदि'त्यादि समावृचनेनापि निरस्ताः ।

न च शून्यवादिनः सकाशादलक्ष्यं भाषावादिनः । व्यावहारिकसत्त्वस्य तेनाप्यङ्गीक्रियमाणत्वात् । 'सत्यं' तु द्विविधं प्रोक्तं सावृतं पारमार्थिकम् । सावृतं व्यावहार्यं साविवृत्तौ पारमार्थिकम् । निचार्यमाणे नो सत्त्वं सत्त्वं चापि प्रतीयते । यस्य तत्सावृतं ज्ञेयं व्यवहारपदं च यदि'त्यादिना । न च निर्विशेषव्रतवादिनः शून्यात्काश्चिद्विशेषस्य । 'निर्विशेषं' स्वयं मातं निर्लेपमजरापरम् । शून्यं तत्त्वमविज्ञेयं भनो वाचाममोचरम् । जावसंभूतिदुःखान्तर्बदोप-विरोधि यत् । नित्यभावनया भातं तद्भावं प्रोचिनं नयेत् । भावार्थ-प्रतियोगित्वं भावत्वं वा न तत्त्वतः । विश्वाकारं च संवृत्ता यस्य तत्पदमक्षयमि'त्यादि तद्वचः । अमृतजडविरोधिरूपमन्तत्रयमल-बन्धनदुःखताविरुद्धमिति च भाषावादी । 'नास्य सत्त्वमसत्त्वं वा न दोषो गुण एव वा । हेयोपादेयारहितं तच्छून्यं पदमक्षयमिति' च शून्यवादी । सत्त्वादयो धर्माः परमार्थतो भाषावादिनापि नाङ्गी-क्रियन्ते । सर्वविशेषविनिर्मुक्तत्वाङ्गीकारात् । 'अवाच्यं सर्वशब्द-स्तच्छून्यते साखिलैः पदैः । अज्ञेयं ज्ञानलक्ष्यं च तच्छून्यं पदमक्षय-मिति' च शून्यवादी । न चाखण्डत्वेन कश्चिद्विशेषः । 'यदखण्डं पदं लक्ष्यं सर्वैरपि विशेषणैः । सर्वविशेषैर्मुक्तं तच्छून्यं पदमक्षय-मिति' च शून्यवादी । एतमेव भाषावादिराहन्तः । न च भाषा-वादिनो भावत्वं नाम धर्मः । न च शून्यवादिनः शून्यत्वं नाम धर्मः । 'मय्यनन्तरुणेऽन्तर्गते गुणतोऽनन्तविग्रहे । यदासीत्त एवाद्यः स्वयम्भूः समभूदजः' । 'उच्यते पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैश्वराहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यभ्यय ईश्वर' इति शयवशादात् । 'धरास्य शक्तिविधिवैर श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया वे'त्यादि श्रुतिः । प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादियु प्रकृष्टत्वादिविशेषणानि सन्त्येवेति न तत्साध्यम् । अनित्यदेशकालसम्बन्धित्वस्य सत्त्वाज्य सोऽयं देवदत्त

त्याद्युपमा च । देवदत्तादिस्वरूपमात्रस्य सिद्धत्वाच्च स्वरूपमात्रे प्रश्नः । नक्षत्रादिव्यतिरेकमात्रस्यापि सिद्धत्वाच्च व्यतिरेकमात्रे । अन्यथा प्रश्नस्यैवासम्भवात् । अतः कैर्विशेषणैर्विशिष्ट इति प्रश्ने प्रकृष्टप्रकाशतद्देशकालादिविशिष्ट एव वाक्यार्थः । अङ्गीक्रियमाणत्वा-द्विशिष्टादेरनिर्वचनीयामावाच सत्यत्वं च सिद्धम् । एतस्य वस्तुनो बलवद्बुद्धिं विना नान्यद्व्यापकमिति दुर्घटत्वे सुवर्णत्वे वा नानिर्वचनीय-मिद्विः । सर्ववैलक्षण्यपाङ्गीकारादुर्घटमपि ब्रह्म प्रमाणादङ्गीक्रियत एव ।

जगतो विज्ञमभिज्ञं भिन्नाभिज्ञं वेत्यादिविकल्पस्तत्रापि पुण्यते । भिन्नं चेद्वेदादिविशिष्टाच्छुद्धं मिश्रमभिज्ञं वेत्याद्यनवस्था । अमिन्नं चेन्मिथ्यारूपेण जगता ब्रह्मापि मिथ्यैव स्यात् । भिन्नाभिज्ञं वेदोपद्रव्यमपि । उच्यते विकल्पणं चेदनिर्वचनीयत्वं ब्रह्मण एवापनितम् । प्रदेवमपि नानिर्वचनीयत्वं ब्रह्मणस्तर्हि जगतोऽपि न स्यात् । विश्वं सत्यमित्यादिवचनमत्राप्युक्तम् । 'न सत्त्ववासदुच्यते' । 'असहा इदमग्र आसीत्' । 'नासदासीन्नो सदासीदि'त्यादि ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वे प्रमाणमस्ति । न हि दृष्टवैलवत्किञ्चित्प्रमाणम् । न हि युक्तिपराजितोऽपि श्रुतिनो नाक्षयमिति । बलवद्बुद्धयश्च । न चात्रात्वे दुर्घटे तस्मान्नत्वं भवति । दृष्टव्याधितदृष्टम् । न चात्रानज-वैलक्षण्यमनुभूयते । न च तथा व्यवहारः । न च तत्र किञ्चिन्मानम् । अतो विशिष्टादिनिराकरणयुक्तीनामपि विशिष्टाद्यपेक्षत्वाज्जात्युत्तरमिति न युक्तिवाचापि । अतो निखिलगुणगणाद्यदेव ब्रह्म शुद्धमिष्टम् ।

अनिर्वचनीयासिद्धेरेवानुमानस्याप्यसिद्धिः । यदि जगन्मिथ्या स्यात्तदा दृश्यत्वाद्यनुमानस्यापि जगदन्तःपातित्वेन मिथ्यात्वादसिद्धिः स्यात् । वाचारम्भणं विविधप्रकारः नामधेयं नित्यं धार्य नाम युक्तिकेत्यादि वैदिकमेव । अनित्यत्वान्ताङ्गे विक्रं नामाश्रयानं नित्यत्वा-

नृत्तिकादिनामैव प्रधानम् । प्रधानज्ञानादप्रधानं ज्ञातमिव भवति । एवं प्रधानस्य परमात्मनो ज्ञानादप्रधानं ज्ञातमिव भवति । प्राधान्य-
ज्ञापनार्थमेव सृष्ट्यादिकथनम् । यथा तोम्बेत्याद्यपि सादृश्यकथनम् । न चैकनखनिकृन्तनविकारः सर्वे कार्णायसम् । प्रधानपुरुषज्ञानाद-
ग्रामो ज्ञात इति व्यपदेशोऽस्ति । न हि सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानं भवति । मुक्तामुक्तयोर्भेदाभावे मुक्तस्य संसारः संसारिणो वा मुक्तत्वं स्यात् । यद्यज्ञानकृतो भेदस्तर्हीश्वरस्याज्ञानाभावात्संसारिण्यं तेनानु-
भूयेत । ततश्च दुःखित्वं स्यात् । 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप' । 'मुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च । अहिंसा समवा तृष्टिलपो दानं यशोऽयशः । भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव प्रथग्विधाः' । 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोचमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोचमः' । इत्यादिनेक्षरेणापि भेदस्त्वैवानु-
भूयमानत्वाच्च । तत एवाभ्रान्तत्वाच्च मुक्तस्यापि भेदनिवृत्तिः । न चोपाधिभेदमात्रेणेश्वरस्य दुःखाभावः । हस्तपादाद्युपाधिभेदेऽपि भोक्तृ-
रेकत्वानुभवात् । 'उद्यतापुधदोर्दण्डाः पतितत्त्वशिरोऽस्त्रिभिः । पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धा अप्यरीन्युधी'ति मारतवचनाच्च विशेषादिशेषः । अतोऽनौपाधिकत्वादेव भेदस्य न मुक्तस्येश्वरैक्यम् । 'इदं ज्ञान-
मुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' । 'यदा पश्यः पश्यते रुमवर्णं कर्तारमीयं पुरुषं ब्रह्म-
योनिम् । तदा विद्वान्मुष्णपापे विभूय निरञ्जनः परमे साम्ययुपैती'-
त्यादि मुक्तभेदवचनेभ्यश्च ।

एवं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामविरुद्धत्वाद्भेदविषयकप्रतीयमानान्यपि ज्ञापयानि सादृश्याद्यर्थान्येव योजनीयानि । 'विरुद्धवत्प्रतीपन्त आगमा यत्र वै मिथः । तत्र दृष्टानुसारेण तेषामर्थोऽन्वेषेक्ष्यत'इति ब्राह्मवचनाच्च । भेदाद्यनुभवस्य भ्रान्तिव्याप्तीकारे तदपलापयुक्तेतिवरां

भ्रान्तिव्याप्तेदाद्यनुभवस्याभ्रान्तिवमेव भवति । परस्परविरुद्धयो-
रन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वात् । एकजीववादपक्षे तन्नि-
ष्ठानां मूलनन्तरमपि विधिसानिधृत्तत्वाद्भेदनिष्ठ एवैकजीव इत्यापतति । तस्य च तत्रैवाग्रहाच्च कदाचिद्भेदनिवृत्तिरित्यनिवृत्तिरेव भवति । न चैकजीवाज्ञानपरिकल्पितास्समस्ता इत्यत्र किञ्चिन्मानम् । अतो
मुक्तोऽप्यन्य एव समस्तगुणपरिपूर्णो भगवान्विशुद्धिरिति सिद्धम् ॥

'ब्रह्मेक्षानदिभिर्देवैर्यत्प्राप्तं नैव शक्यते । तद्यत्स्वभावः केवल्यं य भवान्केवलो हरे' ॥ 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्व-
मन्वस्तुवन्ति' ।

सत्यचिञ्चलपतये मुक्तामुक्तोचमाय ते । नमो नारायणाचार्य-
श्रुण्वन्दितापुत्राय ॥

आनन्दतीर्थपुंसिंहो मायावादिदितेःसुतान् । विदार्य युक्ति-
नखरैरप्रतीपो विभासते ॥ १ ॥ पलायध्वं पलायध्वं त्वरया
सायिदानवाः । सर्वज्ञहरिरायाति तर्कागमद्वारिमृत् ॥ २ ॥ द्रवत
द्रवताशु मायिनः प्रविश्रध्वमतन्द्रिता गुहाः । कमलारमणाम्बराधयः
समुद्देत्यखिलज्ञमाप्करः ॥ ३ ॥ नृदरिः सकलज्ञनामकः समुपैति
हि मायिदानवान् । प्रपलायनमत्र तत्त्वमं त्वरया वो वसतिर्गुह्यम्
च ॥ ४ ॥ जयन्त्यानन्दतीर्थेष्टदेवता नरकैसरी । विपाटिताज्ञानतमः
कपाटात्पुरुहुतः ॥ ५ ॥ जयत्यमितपौरुषः स्वजनतेष्टचिन्तामणिः ।
अज्ञेयमुखवन्दितो गुणगणार्णवः श्रीपतिः ॥ ६ ॥ सर्वज्ञतन्मृतीन्द्रोच-
स्तन्मनःपङ्कजालयः । अजितो जयति श्रीशो रमाबाहुलताधयः ॥ ७ ॥
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्तत्त्वोद्घोतः सम्पूर्णः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

कर्मनिर्णयः

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रमीमं ध्वन्तर्गतहामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-
हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ य इज्यते विधीशानुक्रमपूर्वः सदा मखैः ।
रमाप्रणयिने तस्यै सर्ववशुजे नमः ॥

कर्मवेदशास्त्रणचतुर्थपञ्चिकाऽऽद्याध्यायमहाकाण्डानि

॥ ॐ ॥ देवा वै प्रथमेनाहोन्द्राय वक्षं समप्रवेत्तं द्वितीयेना-
ह्नाऽसिञ्चन्तं तृतीयेनाह्ना प्रायच्छन्तं चतुर्थेऽह्नाहोचक्ष्माचतुर्थेऽह्ना-
पोळञ्चिन्तं शंसति वज्रो वा एष यत्पोळञ्ची तद्यच्चतुर्थेऽह्नापोळञ्चिन्तं
शंसति वज्रमेव तस्यहरति द्विपते आत्वाय वक्षं योऽस्मत्तुल्यस्तस्मै
तत्तेव वज्रो वै पोळञ्ची पञ्च उक्त्वानि तं परस्तादुक्त्वानां पर्यस्य
शंसति तं पत्परस्तादुक्त्वानां पर्यस्य शंसति वज्रमेव तत्पोळञ्चिन्तं
पञ्चपरिगच्छति तस्मात्पञ्चवो वज्रमेव पोळञ्चिन्ता परिगता मनुष्या-
नभ्युपावर्तन्ते तस्मादहो वा पुरुषो वा गौर्वा हस्ती वा परिगत एव
स्वयमात्मनेऽत एव वाचाभिषिद्ध उपावर्तते वज्रमेव पोळञ्चिन्तं
पञ्चन्वजेणैव पोळञ्चिन्ता परिगतो वाग्धि वज्रो वाक्पोळञ्चीतदाहुः किं
पोळञ्चिन्तः पोळञ्चित्वमिति पोळञ्चः स्तोत्राणां पोळञ्चः शस्त्राणां
पोळञ्चमिच्छरैरादत्ते पोळञ्चमिः प्रणोति पोळञ्चपदां निर्विदं दधाति
तत्पोळञ्चिन्तः पोळञ्चित्वं द्वे वा अक्षरे अतिरिच्येते पोळञ्चिनोऽनुष्टुप-
मविसम्पन्नस्य वाचो नात्र वी स्तनौ सत्वात्तुते वाच ते अवस्थेने सत्यं
नेनमनृतं दिनस्ति य एवं वेद ॥ खण्डः १ ॥

गौरिनीवं पोळञ्चिसाम कुर्वते तेजस्कामो ब्रह्मवर्षसकामस्तेजो
वै ब्रह्मवर्षसं गौरिनीवं तेजस्वी ब्रह्मवर्षेति भवति य एवं विद्वान्गौरि-

कर्मवेदशास्त्रणम्

वीनं पोळञ्चिसाम कुर्वते नानदं पोळञ्चिसाम कर्तव्यमित्याहुः रिन्द्रो वै
ब्रह्माय वज्रपुद्गल्यच्छतमस्मै प्राहरत्तमभ्यहनत्सोऽग्निहतो व्यनदद्यन्न-
दत्तनानन्दं सामाभवत्तन्नानदस्य नातदत्तमभ्रातृव्यं वा एतद्भ्रातृव्यहा
तास यन्नानदमभ्रातृव्यो भ्रातृव्यहा भवति य एवं विद्वान्नानदं
पोळञ्चिसाम कुर्वते तद्यदि नानदं कुर्युरविहृतः पोळञ्ची शंसत्योऽ-
विहृतानु हि तासु स्तुवते यदि गौरिनीवं विहृतः पोळञ्ची शंसत्यो
विहृतानु हि तासु स्तुवते ॥ खण्डः २ ॥

अथातश्चान्दस्मैव व्यतिपज्जत्या त्वा वदन्तु हरय उषो पु
ण्डुही गिर इति गापत्रीश्च पक्षीश्च व्यतिपज्जति गायत्रो वै पुरुषः
पाक्षाः पशवः पुरुषमेव तत्पशुभिर्व्यतिपज्जति पशुषु प्रतिष्ठापयति यद्
गायत्री च पक्षीश्च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपा-
द्वचरूपाश्चेति यदिन्द्र पृतनाज्येज्यं ते अस्तु इत्येत इत्युष्णिहश्च बृहतीश्च
व्यतिपज्जत्यौष्णिहो वै पुरुषो बार्हताः पशवः पुरुषमेव तत्पशुभि-
र्व्यतिपज्जति पशुषु प्रतिष्ठापयति यद्दुष्णिक्च बृहती च ते द्वे अनुष्टुभौ
तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद्वचरूपाश्चेत्याध्वर्म्यै ब्रह्मन्तीर ब्रह्मकृतिं
ब्रह्मण इति द्विपदां च त्रिष्टुभं च व्यतिपज्जति द्विपदं पुरुषो वीर्यं
त्रिष्टुप्पुरुषमेव तद्वीर्येण व्यतिपज्जति वीर्यं प्रतिष्ठापयति तस्मात्पुरुषो
वीर्यं प्रतिष्ठितः सर्वेषां पशूनां वीर्यवचमो यद् द्विपदा च विशत्यक्षरा
त्रिष्टुप्च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद्वचरूपाश्चेति
एष ब्रह्मा प्रतेमहे विदधे शंसिपं हरी इति द्विपदाश्च ब्रह्मतीश्च व्यति-
पज्जति द्विपदं पुरुषो जगताः पशवः पुरुषमेव तत्पशुभिर्व्यतिपज्जति
पशुषु प्रतिष्ठापयति तस्मात्पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितोऽति चैवानधि च
तिष्ठति वशे चास्य यद् द्विपदा च पोळञ्चाक्षरा जगती च ते द्वे
अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद्वचरूपाश्चेति त्रिकष्टुकेतु

महानास्त्रीनामृचापुपसर्गा ये उपसर्जनभृतास्तानुपसृजति संयोजयति । महत्त्वाम यास्तुषु विद्यते ता महानास्त्रयः । परस्य

कवेदब्राह्मणम्

महिषो यवाशिरं प्रोषवसं पुरोरचमित्यतिच्छन्दसः शंसति च्छन्दसां वै यो रसोऽत्यक्षरत्सोऽतिच्छन्दसमभ्यत्यक्षरत्तदतिच्छन्दसोऽतिच्छन्दस्त्वं सर्वेभ्यो वा एष च्छन्दोभ्यस्सन्निमित्तो यत्पोळ्ळी तद्यदतिच्छन्दसः शंसति सर्वेभ्य एवेनं तच्छन्दोभ्यः सन्निमित्तीति सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सन्निमित्तेन षोडशिता रामोति य एवं वेद ॥ खण्डः ३ ॥

महानास्त्रीनामृचापुपसर्गानुपसृजत्ययं वै लोकः प्रथमा महानाम्पन्तरिक्षलोको द्वितीयाश्वो लोकस्तृतीया सर्वेभ्यो वा एष लोकेभ्यस्सन्निमित्तो यत्पोळ्ळी तद्यन्महानास्त्रीनामृचापुपसर्गानुपसृजति सर्वेभ्य एवेनं तल्लोकेभ्यस्सन्निमित्तीति सर्वेभ्यो लोकेभ्यस्सन्निमित्तेन षोडशिता रामोति य एवं वेद । प्रप वस्त्रिष्टुमपिपमर्चत प्रार्चत यो व्यतीर्त्तकापपदिति प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसन्ति तद्यथेह चेह चापयेन चरित्वा पन्थानं पर्यवेपाचादृक्कद्यत्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसति स यो व्याप्तो गतः श्रीरिव मन्वेताविहृतं षोडशिनं शंसयेच्छन्दसां कृत्वादवपथा इत्यथ यः पाप्मानमपजिघांसुः स्वाश्रितं षोडशिनं शंसयेत्यतिपक्त इव वै पुरुषः पाप्मना व्यतिपक्ततेजस्मै तत्पाप्मानं शमलमपहत्यप पाप्मानं हते य एवं वेदोपष्टस्य विष्टपमित्युत्तमया परिदधाति स्वर्गो वै लोको ब्रह्मस्य विष्टपं स्वर्गमेव तं लोकं यजमानं गमयत्यपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति सर्वेभ्यो वा एष सवनेभ्यस्सन्निमित्तो यत्पोळ्ळी तद्यदपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति पीतवर्द्धं प्रातः सवनं प्रातःसवनादेवेनं सत्सन्निमित्तीत्यो इदं सवनं केवलं त इति माघ्यन्दिनं वै सवनं केवलं माघ्यन्दिनादेवेनं तत्सवनात्सन्निमित्तीति ममद्भि सोमं नधुमन्तमिन्द्रेति मड्डं तृतीयसवनं तृतीयसवनादेवेनं

ब्रह्मणो यजामेन्द्रादिकं तन्महार्पत्वान्नहत् । महद्भि तत्परं ब्रह्म । अक्षोपगुणपूर्तः । तत्रैक आहुरगुणं ब्रह्मेति । न तद्युक्तम् । श्रुति-पुक्तिविरोधात् । तथाहि श्रुतिः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' । 'विज्ञान-मन्तदं ब्रह्म' । 'यः सर्वज्ञः स सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः' । 'तस्मा-देतद्ब्रह्म नामरूपमज्ञं च ज्ञायते' । 'द्विष्यो वासुतेः पुरुषः सचाद्या-भ्यन्तरो राजः । अघाणो शमनाः शुभो बाहुरात्परतः परः' । 'एतावानस्य महिमा अतो व्यापार्थश्च पुरुषः' । 'यो नः पिता जनिता यो विमाता धामानि वेदं भुवनानि विधा' । 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णत्पूर्णमुदन्त्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' । 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवशयनादरः' । 'विष्णोर्तु कं वीर्योपि प्रवोचं यः पाथिवाति विमग्ने रजांसि । परो मात्रया क्त्वा वृषान न ते महित्वमन्वदनुवन्ति । न ते विष्णो ज्ञायमानो न ज्ञातो देव महिम्नः परमन्तमापे'त्यादिका ।

युक्तिश्च । बुद्धिपूर्वं सर्वकर्तृत्वात्सर्वज्ञत्वादयो गुणा युक्ताः ।

अथवेदब्राह्मणम्

यत्सन्निमित्तीति सत्रा वृषन् जटार आवृपस्वेति वृषन्वर्द्धं षोडशिनो रूपे सर्वेभ्यो वा एष सवनेभ्यस्सन्निमित्तो यत्पोळ्ळी तद्यदपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति जयति सर्वेभ्य एवेनं तत्सवनेभ्यः सन्निमित्तीति सर्वेभ्यः सवनेभ्यः सन्निमित्तेन षोडशिता रामोति य एवं वेद महा-नास्त्रीनां पञ्चाक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु सर्वेभ्यो वा एष च्छन्दोभ्यः सन्निमित्तो यत्पोळ्ळी तद्यन्महानास्त्रीनां पञ्चाक्षरानुप-सर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु सर्वेभ्य एवेनं तच्छन्दोभ्यः सन्निमित्तीति सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यस्सन्निमित्तेन षोडशिता रामोति य एवं वेद ॥ खण्डः ४ ॥ कवेदब्राह्मणचतुर्थपञ्चिकायां आद्याध्याये चतुर्थे खण्डः सम्पूर्णः ॥

‘कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषवर्धमि’ति च भागवते । न चैको देवः सर्वभूतेषु गृहः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मन् । कर्माप्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चैता केवली निर्गुणश्चेत्यादिविरोधः । सत्त्वादिगुणाभावोक्तस्तत्र । अन्यथैको देवः सर्वभूतेषु गृह इत्यादीनामपि गुणत्वात्सोक्तिविरोधः । न च निर्विशेषं नाम किञ्चिदस्ति । निर्विशेषोक्तेरेव व्याहृतत्वात् । निर्विशेषत्वेन विशिष्टं तत्र वेत्युक्ते यद्यविशिष्टं तर्हि न विशेषनिराकरणम् । विशेषवत्त्वमेव भवति । यदि तत्र विशिष्टं स एव विशेष इति व्याहृतिः । न च निर्विशेषत्वे किञ्चिन्मानम् । अशेषविशेषवचनानुभवयुक्तिविरोधश्च । न च मिथ्याविशेषवत् । व्याहृतेः । मिथ्याविशेष इत्युक्ते क्षणद्विशेष इत्येव भवति । तथाच विशेषविशिष्टपक्षोक्तदोष एव । न चानिर्वचनीयविशेष इति भवति । अनिर्वचनीयासिद्धेः । न हि तत्र प्रत्यक्षमस्ति । मिथ्याशब्दस्त्वभाववाच्येव । तदन्यत्र प्रमाणाभावात् । न चान्यत्प्रमाणाद् । प्रतिज्ञाव्याहृतेः । न हि सद्रन्तरासत्त्वान्यत्सदसद्विलक्षणं प्रसिद्धम् । असत् भवतीत्युक्ते द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं शमपव इति सदेव भवति । असदन्तरं वा विशेषविवक्षायाम् । किञ्चित्तुलक्षणम् मेदोऽमेदो यदामेदो वा । न तावद्भेदः अनङ्गीकारात् । व्यावहारिकभेदश्चानिर्वच्यसिद्धौ वक्तव्यः । न चाव्यावहारिकं किञ्चित् । न चाशेषव्यवहारनिवृत्तौ किञ्चिन्मानम् । न च मिथ्यातत्त्वयोः सामान्यं व्यावहारिकत्वं धूमराण्ययोर्धूमत्ववत् । न चामेदोऽनङ्गीकारादेव । तथैवोभयम् । अमेदे चानिर्वच्यब्रह्मणोस्तच्छब्दयोः पर्यायत्वम् । न च व्यावर्त्यविशेषेणापर्यायत्वं क्वचित् । व्यावर्त्यविशेषपक्षेऽप्युक्ते ब्रह्मणि विशेषभावादयति चेद्विशिष्टवाक्यार्थता । न चेव ब्रह्मज्ञानार्थिने पदान्तरं वाच्यम् । असङ्गतत्वात् । मिथ्याविशेषस्य चासिद्धिरुक्ता । अतोऽन्योऽन्यश्रयताऽनवस्थितिश्चक्रेकं वा ।

तेदामेदविलक्षणमप्युत्तरीत्यैवापाकृतम् । किञ्चासद्विलक्षणमित्यत्राभावात्प्रविरोधातो मध्ये तज्जः कौड्यः ? । पद्यमाधो न । असद्विलक्षणत्वं भावत्वमेव जगत् स्यात् । न च सतोऽन्यस्मादसतो विलक्षणं जगत् । असतोऽन्यत्वादिधर्मानङ्गीकाराद्विलक्षणश्च । असतोऽनिर्वचनीयत्वाङ्गीकाराच्च न विलक्षण्यं ततोऽनिर्वाच्यस्य । तथापि चेद्विलक्षण्यं तानिर्वचनीयत्वात्पक्षे जगत् । न च विरोधः । विरोधिनोरन्यतरनिषेधेऽन्यतरव्यप्राप्त्यानुभवत् । अविद्यमानं न भवतीत्युक्ते विद्यमानवित्येव हि सर्वलोकानुभवः । अतोऽनन्तगुणो भगवाच्चाप्यय इति सिद्धम् ॥

न च सिद्धेऽर्थे वाक्यस्य प्रामाण्याभावादीश्वराद्यसिद्धिः । सिद्धातिरिक्तकार्याभावात् । लिङ्गार्थस्त्विवष्टाद्यतत्त्वमेव । न हि कर्तृव्यत्वं नामेष्टसाधनत्वादप्यन्तिकिञ्चित् । तन्मानाभावात् । उद्भवस्तु न सद्रक्तीत्युक्तम् । लिङ्गादेरिष्टसाधनार्थत्वेनैव कृतार्थत्वे तदन्यकार्यकल्पने कल्पनागौरवम् । न च तत्कल्पकं किञ्चित् । विप्रतिपत्तौ चान्यन्याने वक्तव्यं तद्भावे । न चानुभा । अमसिद्धविशेषमत्वात् । न चार्थापत्तिः । अनुपपत्त्यभावात् । कार्याभावादेव कार्यान्वयित्वे कार्यान्वयान्वयिनि वा व्युत्पत्तिरित्यादि दूरतो निरस्तम् । कार्यान्विते व्युत्पत्तिरिति वदतोऽकार्यान्विते व्युत्पत्तिरित्युक्ते किमुत्तरम् । अस्यादादित्युक्ते लोप इत्युत्तरम् । अशेषसिद्धपदानामर्थलोपाद्विज्ञायर्थमात्रलोप एव गरीयान् । इत्यसि हयामोत्यादि सिद्धार्थ एव बालानां व्युत्पत्तेः । प्रथमप्रसङ्गाच्च तत्त्वाने कारणम् । तथैव व्युत्पत्तिरर्थनाच्च । अतः सिद्धार्थे प्रामाण्यसिद्धेय सिद्धे महागुणवत्त्वं विध्योः ॥

ताश्च विदः मधवजित्वाद्याः । हे मधवन् पञ्चस्विन् मधवत
इति वा । 'तं वा एतं मध(स्व)वन्तं सन्तं सपवानित्वाचक्षते परोक्षेण ।
परोक्षप्रिया इव हि देशः प्रत्यक्षद्विषः' । 'तेभिरिन्द्रं चोदय दातव्ये
मधम्' । 'तच्च आयातु मधाय' । 'यथो वाच मधम्' । 'पधमनु
प्रापत्सि । आ मामेतु मधम्' । 'मधमनु प्रापत्सि । जनं वाच
मधमि'त्यादिषुतिष्ठः ॥ गातुं स्वां स्तोतृषु । विद वेदयेति
सामान्यतोऽपेक्षिताशेषवेदनमूकता तात्कालिकापेक्षितं शर्पयति । गातुं
विदेति । स्वमेवातुशसिषो दिशः मामादि । आत्मनः स्तुतिप्रकारा-
स्त्वमेवोपदिशेत्यर्थः । पूर्वार्थां अगवत्तन्मदायामातानां परमविद्याना-
मर्थे शिक्ष । शचीनां विद्यानां पते, वाचां पत इति वा । पुरुषस्य
बहुविध बहुज्ञानेति वा । बहुषु वसति बहुतासास इति वा ॥ १ ॥
आभिः अभिशिभिः प्रवेक्ष्यतेस्त्वत्पर्येषणैस्त्वत्प्रायेणैः कश्चिन्मदादिकं
प्रवेक्ष्य प्रबोधय । प्रकृष्टचेतन सर्वज्ञ परमात्मन् । पुत्राय ज्ञानाय ।
विज्ञाय यज्ञसे वा । इषे अज्ञाय च नः प्रबोधय । एतादृशो हि
शक्रः । शक्र एवेति वा । शक्तिरतिरूपत्वाच्छक्रः ॥ २ ॥ राये
विज्ञाय । वाज्ञाय अज्ञाय । वज्रिणं इन्द्रं वर्तयतीति वज्रिवः ।
नियामकत्वेन गच्छतीति वा । शक्तिष्ठ अलम्बनम् सुखवत्तमेति वा ।
कृत्स्नसे प्रेरयति सर्वान् । मंहिष्ठ वज्रिपृष्ठस्य इत्यन्वयात्तात्पर्यार्थः ।
मत्स्य मर्दं कुरु ॥ ३ ॥ विद वेदय लम्बय रायः सुवीर्यं च ।
वावानां प्रज्ञानां पतिर्भुवः अपवः । 'प्रज्ञा वै वाच'इति ध्रुतेः ।
वर्षा अनु यथावयम् । वय इच्छायाविति धानी । यथावयं

॥ अर्धतरेयोपनिषत्तुष्टारण्यकम् ॥

ॐ ॥ विदः मधवजित्वाद्याः । तातुपुत्रांशविभो विभः । शिक्षां शचीनां
पते पूर्वार्थां पुरुषस्यो ॥ १ ॥ आभिपुत्रमिषिभिः प्रवेक्ष्य प्रवेक्ष्य ।
इन्द्रं पुत्राय न इव पुत्रा हि शक्रः ॥ २ ॥ राये वाज्ञाय वज्रिवः पतिष्ठ
वज्रिपृष्ठस्य । मंहिष्ठ वज्रिपृष्ठस्य आयाति पितृ मत्स्य ॥ ३ ॥ विद
रायः सुवीर्यं भुवो वावानां पतिर्भुवो अनु । मंहिष्ठ वज्रिपृष्ठस्य यः

यथेच्छम् । शराणां सकाशाद्वलवत्तमः ॥ ४ ॥ मघोनां यशस्वितां
महत्तमः । चिकित्वा ज्ञातः कर्तरिति वा । नः अभितः सर्वतो
नय । इन्द्रो विदे समस्ते व्यवज्ञात । तमेव स्तुषे ॥ ५ ॥ उतये
रक्षाय अभिप्रायसिद्धये वा । त नो द्विषः वदन्ततिपारपतु पापानि
तमांसि वा । कतुः ज्ञानरूपः । छन्दः इच्छारूपः । छन्द्यत्वा-
च्छादनत्वाद्वा । कतुं अशेषप्राप्तावगतम् ॥ ६ ॥ सातये लम्बये ।
द्विषः विनाज्ञान् ॥ ७ ॥ पूर्वैत्यानां सतस्ते सकाशाद् यत्तुष्टं
सुखं तस्मिन् आधेहि । तव पतिः सत्यते ॥ ८ ॥ तवत्यं स्तुत्यम् ।
वयं तत्तममग्रेदि मन्यसे । जनस्योपदेशेन तत्त्वकपेषु त्वं चाहं च
संज्ञावहं । गोषु ज्ञानेषु गच्छति ज्ञानविषयो भवति । सुशेषः
सुसुखः । समाधिकवर्जितोऽदयः ॥ ९ ॥ एवाहैर्वनाहीत्यमयादि-
देवतानां संवादरूपेणोक्तमर्थमतिशयेनावधारयति । अम्यतो हि
तात्पर्यार्थः । एवाहि एवमेवेत्यर्थः । 'विनिश्चते तु संवादे विभागो
रक्ष एव चे'ति शब्दनिर्णये । अतोऽवाह इत्यादि । एवमेव हि शक्रो
ज्ञानानु यथावर्षा स्वतन्त्रो वर्तते इत्यर्थः । अप यव गताविति
मालोः आपो इत्यायति । उपो इतिवदतिशयार्थं ओकारः । 'ओ
वतिशय'इति च छत्रम् । आपो जानातीत्यापोमन्यः । सर्वोपस्थ-

अविष्टः शराणां ॥ ४ ॥ यो मंहिष्ठो मघोनां चिकित्वा अभि नो नय ।
इन्द्रो विदे तस्य स्तुषे वृषी हि शक्रः ॥ ५ ॥ तमुतये हवायहं जेतारम्य
पराजितम् । स नः पर्यदतिद्विषः कतुइच्छन्द कतुं गृहव ॥ ६ ॥ इन्द्र
शतस्य सातये हवामहे जेतारमपरजितम् । स मेः पर्यदतिद्विषः स मेः
सत्येति स्विदे ॥ ७ ॥ पूर्वैस्तु वरते अत्रिचः सुख आधेहि नो वयो ।
पतिः सविष्ट सत्यत् इति हि शक्रः ॥ ८ ॥ त्वं ते तव्यं सत्यसे प्रभो
नवस्य वृत्रहन् । समस्तेषु अवाहं शरो यो गोषु गच्छति स्वज्ञो
सुशेषो अहंवा ॥ ९ ॥ एवा हवैर्वनाहीति ॥ एवा

मपि जानतीत्युपोमन्यः । अन्वेषामिन्द्रियाणां पराङ्मुखत्वाच्च
ह्यन्तरं जानन्ति । अयं त्वान्तरमप्यपरोक्षेण पश्यति । अयनेन
प्राप्यं द्रष्टव्यमापो इति वा । मनु अवबोधन इति धातोर्मन्युरिति
ज्ञानी । बाह्यज्ञाय ज्ञानिने आन्तरज्ञाय ज्ञानिन इत्यस्यासौ हि
तात्पर्यार्थः । एवं विधे मद्रते त्वामुद्दिश्यैवोपेहि । निधय विश्वधारक ।
समीपतो दूरतश्च त्वां मन्यमानाय मद्रं मन्यये ज्ञानाय मामुपेहीति
वा । समीपे दूरतोऽभिज्ञं त्वामुद्दिश्यैव मद्रतं । एहि विष्णो न मे
शक्तिस्त्वदाह्वानेहि मामुप । इति ब्रह्माऽस्तुवदिष्ट्यं त्वाम्मुत्थित-
पद्मम् इति पाठे । 'समीपे दूरतश्चैव ध्यायन्तं त्वां सदा विभो ।
सामेहि ज्ञानदानायेत्याह माधिमनो हरिमिति स्कान्दे । 'श्रोत-
सस्मिञ्जगदपगादौमिन्मुक्तौ हरिः सदा । तमेव जगदाधारं यतयः
पशुपातत' इति मान्यसंहितायाम् । इन्द्रो वा एताभिर्मेहानात्मानं
निरभिमीतेत्यस्याप्युक्तो एवार्थः । निमीणे नामान्मनस्तस्याख्यानेन
रूपा(स्वा)पनम् । न ह्यन्यथा तार्यां करणत्वं भवति । 'पतद्देव स
पितृष्पितामसि' इति (च) श्रुतिः । 'अपि पदा निहिता गुहासु पल्लवद
स पितृष्पिता सत्' । 'स्त्रिंशः पत्नीस्तो उमे पुंस आहुः पश्ये दक्षपुत्र
निवेतदन्धः । कविर्विः पुत्रः स दृष्टा निवेत यस्तु विजानास्त
पितृष्पिताऽमृत' । इत्यादि श्रुतिभ्यो विज्ञानमेव तन्निर्माणम् ।
'इन्द्र एकं सृष्टं एकं जवान वेनादेकं स्वयया निष्टतश्चुरित्सादेविज्ञा-
पनं वा । प्रवेतन प्रवेतय । आयाहि पितृ मन्त्र्य कतुश्छन्दकृतं

ह्येवैवाहि विष्णो २३ ॥ एवा ह्येवैवाहि पुत्र ॥ एवा ह्येवैवाहि देवाः ॥
एवा हि शक्तो वशी हि शक्तो वशी अतु ॥ आद्यो मन्त्राय मन्त्रश्च
उपोमन्यान् मन्त्रश्च ॥ उपेहि विम्बश्च ॥ विश्व मन्त्रान्वर्द्धो ३५ ॥ १० ॥
इति स्वतुषान्वयके प्रथमोऽध्यायः ॥

वृद्ध । सुम्न आधेहि नो वसो इत्युपसर्गाः । अंज्ञा अप्यव्यपेक्षयो-
पसर्गा भवन्ति । उपसृष्टत्वादुपसर्गाः । 'अन्तर्गते बहिर्गते च
द्विधा स्यादुपसर्जनम् । इत्यत्र द्वेतिवच्चैव पदानां चोपसर्गवदिति
अन्वनिर्णये । 'अधत्तान्यं जटरे प्रेक्षविच्यत प्रचेतन ॥ दाता गधः
स्तुते काम्यं वसु प्रचेतय ॥ अस्माकं बोधि चोदिताऽऽयाहि पितृ
मन्त्र्य ॥ तं त्वा परिष्वजातहे कतुश्छन्दकृतवृद्ध ॥ या ते राति-
देदिविष्टुः सुम्न आधेहि नो वसो' इत्युपसृजति । अशेषमहानाश्रय-
संस्मरणपरिज्ञानपूर्वकमुपसर्गसंयोजनं कर्तव्यमित्येतदर्थत्वेन महानाश्री
प्रशंसा क्रियते । अन्यथा तावन्मात्रप्रशंसासृते अशेषमहानाश्रीप्रशंसा-
या व्यर्थत्वात् । तच्च विमर्शेन विद्वा मयवन्, तमूतये, नृत्तमिति
वा तिस्रो महानाश्रयः । 'प्रथमा या महानाश्री तद्वाच्यः पार्थिवो
हरिः । द्वितीयाया आन्तरित्यस्तुतीयाया ध्रुवः प्रहुरित्यू कर्सेहितायाम् ।
'तृचाशित्तो महानाश्रयः पञ्चर्चा प्रथमापरा । तृचा यत्रा च
निगर्दस्तातीया सप्तमिर्मुता । इति त्रेधा विभागः स्वाज्ञापयानादि
कर्तव्येति च । 'त्रितोक्तेन हरिणा निर्मितः षोडशीकतुः । एवं
ज्ञात्वा हरिं ते न कर्म कुर्वन् जायत' इति प्रवृत्ते । एवमेवैवाहीत्य-
(रूपसमो)भयार्थोऽप्युक्तावधारणरूपत्वात्पूर्वोक्तार्थपरिज्ञानं विना न स्मृतं
शक्यते । एवं निर्मितेन षोडशित्ना कद्दो (राशे) भवत्येवंवित् ।

ॐ ॥ गायत्रीछन्दः ॥ १ ॥ १ ॥ २९ ॥ आ त्वां वतस्तु हरयो सुपणं
लोमपीतये । इन्द्रं त्वां सुरचक्षसः ॥ १ ॥ इमा धाना भूतस्तुचो हरो
। हरो वसतः । इन्द्रं सुस्ततये रथे ॥ २ ॥ इन्द्रं शतहैवामह इन्द्रं
मयत्तप्यरे । इन्द्रं लोमस्तु पीतये ॥ ३ ॥ (मे-१, सू-१६)

यज्जिह्वन्द् ॥ १ ॥ ६ ॥ ३ ॥ उपो तु शृणुही गिरो मयेवमार्तथा इव ।
यदा नः सुनुतापतः कः आनुषेयोस ह्योका न्हिह ते हरी ॥ १ ॥
तुसंदरी त्वा वयं मयेवमन्विषीमहि । प्र त्वे पूर्णवपुरः स्तुतो गहि
वशी अनु योजान्विन्दु ते हरी ॥ ३ ॥ स धाते वृषणं रथमधि तिष्ठति
गोविन्दम् । यः पात्रं हारिपुत्रेण पूर्णमिदं चिकेतति योजान्विन्दु ते
हरी ॥ ४ ॥ (मं-१, सू-८२)

उष्णिक्छन्दः ॥ ६ ॥ १ ॥ ५ ॥ यद्विन्दु पृतताज्ये देवास्त्वा पृथिरे
पुरः । आदित्यं हर्यता हरो ववस्तुः ॥ २ ॥ ६ ॥ १ ॥ ६ ॥ यदा वृच
नवीवृते शर्वसा यज्जिह्वन्दीः । आदित्यं हर्यता हरी ववस्तुः ॥ २ ॥
यदा ते विष्णुरोजता जीणि यदा विचक्रमे । आदित्यं हर्यता हरी वव-
स्तुः ॥ २ ॥ (मं-८, सू-१२)

वृत्तीछन्दः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ८ ॥ अये ते अकुरु हर्यतः सोम आ हरिमि-
स्तुतः । जुषाण ईदु हरिमिर्मे आ गद्या विष्टु हरितं रथम् ॥ १ ॥ हर्यधुप-
सेमर्षयः सूर्य हर्यधरोचयः । विद्राक्षिकित्वास्त्येष वधेस इन्दु विष्वा
अभि धियः ॥ २ ॥ यामिन्द्रो हारिचयसं पृथिवी हरिचरिसम् । अवारप-
क्षरितोमृरि मोजलं ययोरग्नहरिचरित ॥ ३ ॥ (मं-३, सू-४४)

क्षिपदाछन्दः ॥ ५ ॥ ३ ॥ २५ ॥ आ पुण्यसै वज्राताभ्यानिन्द्रो न
वज्री हिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥ (मं-७, सू-३५) ॥ एष ब्रह्माय कन्विम इन्द्रो
नाम धुनो रणे ॥ पिशुतयो यथा एवो इन्द्र स्वयेति रातयः ॥ त्वामिच्छव
सकृते पन्ति निरो न संयतः ॥

विष्टुछन्दः ॥ ५ ॥ ३ ॥ १६ ॥ ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृति जुषाणोऽर्वावीनो
हरिमियहि तूर्यम् ॥ अस्मिन् पु त्वर्चने मादृषस्वोप ब्रह्माणि शृणव इमा
मः ॥ २ ॥ (मं-७, सू-२५)

जगतीछन्दः ॥ ८ ॥ ५ ॥ ५ ॥ य ते महे विदधे संसिपं हरी य ते
वन्धे वनुषो हर्यते मर्दम् । त्वे न यो हरिभिश्चाल लचकु आ र्वा
विशन्तु हरिचपेसु गिरोः ॥ १ ॥ हरि हि योनिबधि ये समस्तरमहिन्वन्तो
हरी दिव्यं यथा सदैः । आ ये पुषन्ति हरिभिर्न विनव इन्द्राय गुरुं
हरिवन्तमर्चेत ॥ २ ॥ सो अग्न वज्रो हरितो न ओषतो हरिर्जिह्वो
हरिप गमेस्त्वोः ॥ शुची सुविभो हरिमन्युसायक इन्दु नि हृषा हरित

प्रम वा हे वहस्विजः प्रजा वा वस्त्रिष्टुभमिपं विष्टुभान्यमब-
मिन्द्रः परमेश्वरः सोमाप आविवासति । पुरंध्या धिया अशेषप्राणि-
देहाश्रयपा स्वबुद्ध्या अथ शर्करापातितरां संसमाना त्रिष्टुपं प्रीतिं
करोति । सोमपानार्थमित्यर्थः । मन्दद्विराप तस्य वीरस्य परमेश्वरस्य
मन्दं प्रीतिं करोतीति मन्दद्वीरः सोमः । न त्वारभप्रपोजनाय प्रीतिं
करोति किंकिं यो मेघसातये यज्ञसिद्धयम् । न इति शुरुत्वादीश्वरं
अथैव वा बहुवचनम् । तदा वा ज्ञं त्रिष्टुपं यो मेघसातये भवदेवत्य-

यमिसिन्दे ॥ ३ ॥ (मं-१०, सू-१६) अतिछन्दः ॥ २ ॥ ६ ॥ २८ ॥ विकटकेषु
वह्निषो यथाशिरं त्रिष्टुषुर्नस्तुपन्तोममणिब्रह्मिणुना त्वे वपावशम् ।
त इ ममाद् महि कर्म कर्तये मृतामुते सैनं सखदेवो देव सत्यमिन्द्रं
मृत इन्दुः ॥ १ ॥ अथ त्विषीमो वध्योऽस्ता कियि बुधाभेवदा रोषं
तृणवध्य मज्जना न यद्विषे । अवेचान्दं जटरे येमरिचयत सैनं सखदेवो
देव सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ २ ॥ साकं जगः क्रतुना साकमोजसा
वाविष साकं वृद्धो वीर्यं हस्तावहिर्दृष्टो विचरैणिः । दाता राघेस्तुवते
ताम्यं वसु सैनं सखदेवो देव सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ ३ ॥ (मं-२, सू-५२)

नेपशक्यः ॥ ८ ॥ ७ ॥ २१ ॥ सो पर्वतो पुरोत्थमिन्द्रोप हृषमर्चेत ।
अयोके चिदु लोकास्तस्यै समस्तु वृषडासाके वोधि चोदिता नमस्ता-
मन्वकेषां ज्वाका अपि घन्वेसु ॥ १ ॥ त्वं तिल्लैस्त्वामृजोऽपराधो
अदृष्टिम् । अशुभ्रिन्द्र गतिषे विज्ये पुषन्ति वारं ते त्वा परि प्यजामहे
तथैस्ताम्यकेषां ज्वाका अपि घन्वेसु ॥ २ ॥ वि शु विहता अरातयोऽर्वा
मसोप नो धियः । अकासि शर्ववे वचं यो न इन्द्र निषांजति या ते
तानिर्दिवेषु तथैस्ताम्यकेषां ज्वाका अपि घन्वेसु ॥ ३ ॥ (मं-१०,
सू-३३)

॥ ६ ॥ ५ ॥ ५ ॥ प्रमं यजिष्टुभमिपं मन्दद्वीरायेन्दवे । शिषा यो
मेघसातये पुरंध्या विवासति ॥ १ ॥ नृदं व ओर्दतीनां नृदं धोरुवतीनां ।
पति वो अघर्षानां धेनुनामिषुधयति ॥ २ ॥ ता वंस्य सदैवोदसः सोमं

यज्ञसिद्धये भवान् प्रविशति तदीयः ॥ १ ॥ ओदतीनां उद्वन-
कर्त्तृणां वा अपां भवदीयानां पतिं वा पुनर्वा प्राणं तद्वनकर्तारं प्रति
इषुध्यन्ति पतिर्भवति । सृष्टौ सृष्टौ यो यः प्राणस्तं तं प्रति पतिर्भव-
सीति तदमिति पुनर्वचनम् । योयुवतीनां गमनशीलानामाकाशे
पोष्यमानानामग्र्यानां धूमरूपेणादहानां रेतोरूपेणाजराणां वा
धेनूनां जगत्पोषकाणाम् । धिनु पुष्टाविति श्रुतेः । 'ता नदेन
विहरीतीत्यादिश्रुतेः । पयसा सेचकानां देशादेशान्तरगमनशीला-
नाममवानां हन्तुमयोग्यानां धेनूनां गवां पतिं वायुं प्रति इषुध्यसीति
वा । 'वायुर्वाचं गवां पतिरिति श्रुतेः । धेनुस्यन्वाच । ओदतीनां
मत्तया सेचकानाम् । योयुवतीनामतिव्येनात्मवत्त्वावगमकानाम-
मवानां नित्यानां धेनूनां धर्मायैकमसोषपोषकाणां वाचां पतिं वायुं
प्रति पतिर्भवसीति वा । 'वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः
स्वाहाकारो वपट्टारो हस्तकारः स्वधाकार इति । तस्या द्वौ स्तनौ
देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वपट्टकारं च हस्तकारं मनुष्याः
स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राणं वृषभौ मनो बल्ल' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २ ॥
ताः पृथयः आपो गान्धो वाचो वा । अस्या वृद्धदोहसः प्राणस्य
वायुस्य एरमेधस्य सोमं शीणन्ति । अद्विहिं संसृष्टौ भवति ।
सोमः पय आदिना वा श्रुतो भवति । मन्त्रैर्वा गुह्यते । 'अथ
वृद्धदोहाः आपो वै वृद्धदोहा' इति श्रुतिश्च । शोमनस्य कर्मज्ञानं वा
दोष्यति वृद्धदोहाः । उद्वेत्तुर्वा भवत्यनेन पुरुष इत्युदं ज्ञानादि
मनो वाच सोमः तद्वाचः शीणन्ति स्वार्थेः प्रशयोमपत्वात्पुत्रयो ज्ञाचः ।
प्रशंसनरूपत्वात्प्रशंसनीयत्वाद्वा । प्रशंसनीयत्वमेव अपां गवां च ।
देवानां जन्मनि यज्ञे । तत्र हि तेषामभिव्यक्तिः पूर्वं ज्ञाने वा ।
विज्ञः प्रजाश्च शीणन्ति । धुर्यतः ता एव शीणन्तीति च शब्द-
शीणन्ति पृथक् । जन्मन्देवानां विदोस्त्रिष्वानां चेतने विषः ॥ ३ ॥
(५-८, सू-५९.)

वर्जनम् । दिवस्त्रिष्वारोचनेषु । आदित्यचन्द्रविद्युत्पर्यन्तं स्थितानां
देवानां जन्मनि यज्ञे । यज्ञो वै देवजन्म । तत्र हि देवाः प्रादुर्भवन्ति ।
'आभूयांचन्द्रमयावाविद्युतं ते वै लोकानधिष्ठिता' इत्यादिश्रुतेः ।
'धौर्वाचं विद्युत्पर्यन्तं वायुमुपासीत तेनैव परमुपगच्छति । सैषा
वधलोके विराजते' इत्यादिश्रुतेर्चात्रैव विष्णुः ॥ ३ ॥

अर्चत । अर्चनं यज्ञादि । अर्चनं ज्ञानध्यानादि । श्रियान्द्रव्य-
मवावज्ञानयज्ञः परंतेषु' इति मन्वद्रचनान् । श्रिययज्ञा अर्चत ।
श्रियज्ञानाः प्राचत । पुत्रकाः अल्पज्ञाना अप्यर्चत । 'न वृद्धिमेदं
उद्वेदज्ञानं कर्मसंज्ञिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समा-
चरन्ति' इति च । उत्तमज्ञानिनामप्यर्चनं पुनर्वा श्रममायुसारणेति ।
'जवा ते विष्णो विदुषा विद्वर्धस्त्वोमो यज्ञश्च सारथो हविष्मते' इति
श्रुतेः । किं तदर्वनीयं वृष्ण वृष्टं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यम् । पूर्वं देहं
नार्चत । 'प्रपुत्रमप्रशयणमिवादत्तं विधीयते साधु मिथः सुमध्यमे ।
शतैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहाययैव न देहमानिन' इति भागवते ।
'सदेहमानिहरये प्रणमेत्कैवल्यं वा । न देशस्य न तन्मानपराय च
कथञ्चन' इति व्यासस्मृतौ । पुनर्चनैति तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥ गमर-
गोपापिज्ञादीनां घोषा अपि नादगन्तव्यज्ञात्स्वेन भगवद्वाचका
एवेत्याह । अवस्वरातिगमर इत्यादिना । एतत्समस्तमित्ताचैवेत्यर्थः ।
यस्य वेदो विशेषत इन्द्रार्थेनोच्यतः । गमर इति पादभूषणमहामत्रक-
दधिपत्रहस्तिहस्तानां नाम । पिङ्गा चकोरी । अवपरीत्यल्पाधि-
पादिविशेषोऽपि तद्वानुक एवेति ज्ञापनाय । चतिष्कददित्यनुकरण-
शब्दः । सनिष्पणदित्यतिशयाय । 'ता वा एताः सर्वा अनः सर्वे
॥ ६ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अर्चत अर्चत श्रिययेषासो अर्चत । अर्चन्तु पुत्रका
तत्र पूर्वं म धृष्टवर्चत ॥ १ ॥ ८ ॥ अर्चं स्वराति गमरे गोषा परि सनि-
ष्पणम् । पिङ्गा परि चतिष्कददित्यनुपायं ब्रह्मोच्यतम् ॥ २ ॥ ९ ॥ आ

वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण कच इत्येव विद्या-
दि'ति श्रुतिः । 'दक्षो मयनशब्दश्चाप्यन्तर्नादस्वरूपतः । भीषकत्वं
हरेर्भ्रूयादन्तर्नादो हि भीषणे । गजहृदितमप्येवं चिकारवदितं वदेत् ।
स्वरितेन समाधोगाद्विकृतौ स्वरितो यतः । महामन्त्रं जलायैव
युक्तमेतादृशं वदेत् । पादभूषा च शिखारं तत्कृतं स्वरितं वदेत् ।
अद्भुतत्वं हरेर्वेत्ति पिङ्गाकण्ठमञ्जवत् । तामेकान्तुतां वक्ति मुद-
गोवाऽपरापि चेति शब्दतत्त्वे ॥ २ ॥ यच्चैत्यो नद्य आपतन्ति
तद्वीर्येन्द्रवाचकः । 'तदीसमुद्रघोषाश्च नादत्वाच्छ्रुत्यवाचकाः ।
नादो हि श्रुत्यवाची स्यादेवं घोषाः परेऽपि चे'ति । तदर्थं च नद्य
आपतन्ति । 'भूताधिभूतोऽनुनिभानमध्ये भूत्वा हरिः सर्वहरोऽति-
भासा । अगाधमम्मो विदधाति भ्रम यो बाहवाभिर्मुहुरिविचिन्त्य'
इति वैद्यापसंहितायाम् । सुवृषाः सुष्टु अग्रे दोहनकर्ण्यः । पुर-
णापममनमासां नास्तीत्यनपस्फुरः । नित्यचलनसभावाः । अपगत-
स्फुरणत्वेन सौमं शृमायत । अचलत्वेन मनो वा ॥ ३ ॥

व्यतीन् विशेषणविकान् देवान् । अकाण्यविस्तारयामास ।
दायुषे यजमानाय । तत्समीपे । कण विकार इति श्रुतिः ।
सुशुक्तानुयोगरवान् । 'विशेषेणाधिकत्वेन व्यत्ययो देवताः स्मृताः ।
नित्ययोगरतायैव नारायणपरायणाः । स एव चेन्द्रियात्मानस्ता-
न्विस्तारयतीधरः । मन आदीन्द्रियाणां तु शक्तिविकार एव तु ।
विस्तारो देवतानां स्वाङ्गकेन्द्र हरिणा कृत'इति प्रकाशसंहितायाम् ।
'चतुषिः साकं नवति च नामभिर्भक्तं न इत्थं व्यतीरवीविपदि'ति
यत्पतन्त्येवमुक्तम् अनेकस्फुरः । अनेकस्फुरं शृमायत सौमिन्द्रिय
पतये ॥ ३ ॥ १० ॥ (मं-८ सू-१६)

॥ ६ ॥ ५ ॥ ७ ॥ यो व्यतीर्यकाण्यवस्तुत्वं उप दृष्टुम् । तको
मेता तविज्जुतवत्ता यो जगुच्यत ॥ १ ॥ १२ ॥ अतीष्टं शक ओहत इन्द्रो

च श्रुतिः । 'म मेन्द्रो मेघपा'स्पृणोत् । अमृतस्य देव चारणो भूयासम् ।
शरीरं मे विचरिष्यम् । जिह्वा मे मधुसक्तमा । कर्णाभ्यां भू-
विश्रुवमि'ति च । 'न देवा यथिपादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं
तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तमि'ति भारते । तको
जगत्कर्ता । तको निर्माण इति श्रुतिः । नतर्तरे प्रत्ययः सर्गतक
इत्यादिप्रयोगाश्च । तैता च गर्भस्य । तदेव वपुः सः । यत्तज्जग-
त्कर्तृतेतरूपम् । 'देहदेहिनिभास्य न कश्चित्प्रेमेश्वरे । गुणतद-
दिभागो वा नैह नामेति च श्रुतेरिति पाठः । 'तद्विज्ञानेन परि-
पश्यन्ति धीराः । आनन्दरूपसमृते यद्विभाति' । 'सर्वदेः सुखान्प्रथ
ज्ञानभाः तत्पराक्रमाः । ज्ञानजानः सुखमुखः स विष्णुः परमोऽश्चर'
इति श्रुतेः । 'विशुद्धविज्ञानमरीचिमालया मन्त्रिभरजप्रकारप्रकाशया ।
प्रकाशितशेषजगत्स्वरूपया प्रभुः महाह्लादतुर्विभूषित इति पुस्तोत्तम-
संहितायाम् । उपमा उपमायाम् । उपमाविषये अमुन्यत स्वक्तोऽ-
भवत् । निरुपम इत्यर्थः । 'अनपात्रेण वृक्षेऽपि वक्तुं बह्वर्थं
यदि । उक्तलाधिक्यमेवात्र निषेधेऽप्येतो भवेदि'ति ब्रह्मनिर्णये ॥ १॥
विद्या विद्यान् विदोऽज्ञानपादादीनर्तव्यं त्रका विष्णुः स्वमत्तानति-
रहितेष्व हि । 'यमेवैव वृष्टुते तेन सम्पलसिप जात्मा विवृणुते तन्
स्वाम् । 'तेषामहं सपुद्गतां मृत्पुसंसारापरात् । भवानि न चिर-
पार्थ मय्यावेवितचेतसामि'त्यादिप्रसिद्धि उग्रन्देनाह । द्विषीती-
त्यातिशयेनात्मानं प्रत्योदत इत्यतिशब्दवार्थाः । ओदनं उन्दतेः
कर्म कथनमभिनन्दनमात्र । कानीनो वादरायणः । परः परमात्मा ।
गिरिव पन्यमानं परिवारकाले । 'संकेषादोदनं कर्म पन्यमानं गिरिव

विष्णो अति दिव्यः । भिनन्तर्मान ओदनं पचयमानं एवो गिरिव ॥ २॥ १४॥
अनेको न कुम्भारकोऽस्तिविष्णुत्वं रघुम् । स यत्तन्मद्विषं सुखं दिवे माये

हि । अभिनन्दनवाच्यताः स्वभक्तानामशेषतः इति व्याससंहितायाम् ॥
॥ २ ॥ अर्भक इव स्थितो नरे रथमध्वतिष्ठत् । कुमारः कुलित-
मानकः । अर्भक इव सूर्यभदेहः । पूर्वं पूर्वं देहं परित्यज्य नवं नवं
देहमध्वतिष्ठतीवमादाय । 'जीवदेहं परित्यज्य सह जीवेन चेश्वरः ।
जीवस्थान्यक्षरीरं च समुत्पाद्य विजित्यज' इति मान्यसंहितायाम् ।
कुमारक इवार्भकः सूर्यभदेह इति वा । अर्भकः सूर्यभदेहोऽपि न
कुमार इति वा । अपञ्चपरिपक्वज्ञानादिरुणमकरोत् । महिषं महान्तं
ब्रह्माणं सृष्टं सृष्टयन्तं स्वात्मानं पित्रे स्वसौ प्रात्रे लक्ष्म्यं विमुक्तुं
पितृमातृविषये पूर्णज्ञानं पुनः पूरयामासेत्यर्थः । 'ज्ञानपूर्णं विधातारं
मोक्षदातेन केचनः । संपुत्रं पूरयामास महिषं महतां महानि'ति
प्रवृत्ते ॥ ३ ॥

यथास्थिताः प्रज्ञाताः । इतस्ततः संयोजनं विना यथास्थित-
शंसने पथि(यः) प्राप्तिः । व्याप्तौ विशेषेणापन्नः । अविद्वत्तमसंसृष्टम् ।
कृच्छ्रादयथास्थितशंसननिमित्तादुत्पन्नद्वयमिति गतथीकृतमेव प्राप्तु-
याम् । 'विलोमः शत्रुज(घो)यकृतसंसर्गः पापनाशनः । यथास्थितः
श्रीकरः स्यात्स्वाध्यायः शंसनेऽपि चे'ति ऋत्वे । 'वाचस्पिः शिष्यो हानि
प्रापहानि परस्व च । संसर्गश्चन्द्रसो कुपान्द्रियो इन्द्रि यथास्थित'
इति स्वाध्यायतत्त्वे । 'किञ्चिन्ने चोत्पत्तये च संशये सद्यो तथा ।
इवशब्दः प्रयुज्येत न्यक्तवेऽपि च यन्तिर्ने'ति शब्दनिर्णये । अतो
गतथीत्वसंशयेऽपीत्यर्थः । इतस्ततो विशेषेण(सं)द्वयं(संयोजितं) विद्वत्म् ।
'पापानां व्यतिषिक्तत्वाव्यतिषक्तं विनाशकम् । धनस्याव्यतिषङ्गेण
व्यतिषङ्गोऽविनाशकः । सदर्थं सदृशस्यैव यतः स्वात्मविनाशकम् ।
विभुक्तुम् ॥ ३ ॥ १५ ॥ यतास्तथा । भक्त्यानुष्ठानः ॥ ६ ॥ ५ ॥ ३ ॥
उपबृष्टस्य विषयं शुद्धमिन्द्रियं यन्ति ॥ मध्येः पीत्वा संचित्वा हि चि-
त्तं सरस्युः एव ॥ ७ ॥ इति चिन्मिन्द्रियान् ॥ (मं-८, सू-१५.)

तथाप्यप्रासनाशस्य धनस्य बलवत्ततः । शत्रुयात्रा विनाशाय पापस्ये-
च्छाममेधितम् । संसृष्टं साधिनाशाय न हीच्छा भनसंशय'इति
स्वाध्यायतत्त्वे । अव्यतिक्तत्वं च मोक्षे ततेत इत्यत्रोभयार्थ इव-
शब्दः । एवंभूतेन शंसनेन पाप्मानमपहन्ति । शमलं रागादिकं च ।
पापस्य पृथगुक्तः । 'शमलं पापमुद्दिष्टं रागद्वेषादिकं तथा । अपराधश्च
शमलं मलं च शमलं विदुरि'ति शब्दनिर्णये । य एवमुपास्ते सोऽपि
पाप्मानमपहन्ति । 'कृत्तु संसृज्यमानासु शौच्यमानं जनार्दनम् ।
संसृष्टस्य पापस्य निहन्तारं विशेषतः । तत्प्रभादेन शुकस्य पापा-
संसृष्टतामपि । व्यापन्कर्मण्यप्यकुत्वाऽपि मुच्यते सर्वपातकैरिति
प्रवृत्ते ॥ ४ ॥

न चैवमाविवाक्यानां स्वाये प्रामाण्याभावः । सिद्धान्तं प्रामा-
ण्यस्य साधितत्वात् । अविरोधाच्च । न च बहुशेषं तात्पर्यकल्पने
कल्पनाद्यौरवम् । वचनेनेव प्रतीयमानत्वादर्थस्य कल्पनाऽभावात् । न
च वाचनिकार्थतात्पर्यार्थ इति विशेषः । तन्मानायावात् । यत्र
वाचनिकार्थादन्यत्तात्पर्यार्थः प्रतीयते लौकिकवाक्येषु न तत्र साक्षा-
द्वचनं प्रचोचकम् । वचनलिङ्गकानुमा हि सा । विरोधादसम्भव-
इतिवा आशयनिश्चये । आशयानिश्चये प्रामाण्यमेव न भवति ।
देववाक्यस्य तु वाचनिकार्थं विना गैराल्पो बुध्यते । वाचनिकानां
तु बहुतामप्यविरोधे स्वीकार्यता ॥ 'अहं व्याप्यसम्पत्त्योरन्यतापेक्ष-
माधिकृतं ही'ति सूत्रम् । 'वानात्पतेर्देवताद्रुतेवो वासुदेवे-
च्छादनात्कीटया च । बलाद्रुत्वादायतो बर्दानां तं वासुदेवं
प्रवदन्ति वेदा' इत्यादि मौक्त्यापण्युक्तिः । मोक्षेऽपि सुखिस्तीत्या-
नानिदृश्यार्थमेवान्तरपदम् । 'कहिण्योगौ विला कश्चिन्नेशार्थो वेदमो-
क्षेत् । तत्रापि योगिहो सुख्यः सर्वेति ५ वेदिके । अनन्त्या-
निदृश्यार्थं योगिके लटकल्पना । ज्ञाते विशेषविज्ञाने व्यवहारोऽपि

रुदित' इति व्रजतर्कः ॥ वाचनिकमर्थं परित्यज्य नियोगार्थकल्पने
श्रुतहानिरश्रुतकल्पनेति सर्वदोषाधिकौ तस्य व्यर्थमावयेते । एवं न
वदतो विधिषण्डा निर्वर्तकाः सिद्धार्था वा सिद्धशब्दा वा स्वार्थे
प्रमाणभूता ह्युक्ते शिस्तुचरम् । न च कारणं किञ्चिद्वाचनिकानां
बहुनामप्यर्थानां त्यागे । अतीतकाले तु विरोधे तदन्योऽर्थः स्वीकार्यो
वाचनिक एव । सोऽपि वाचनिक एवेत्यपि तत्र एव सिद्ध्यति ।
'ब्रह्मवार्थानां च सर्वेषां तात्पर्यं च त्रियते । तत्रापि परमो मुख्यो
शब्दोऽशेषपरवेहेरिः । तन्मुख्यवाविरोधेन तदन्यार्थस्य सञ्ज्ञाः । स्वतो
मुख्यविरोधे तु त्वाज्योऽन्योऽर्थोऽखिलेष्वपि । इति सर्वत्र नियमः
अर्थार्थज्ञानभूमिष्विति च । न च क्रियायामेव प्रयोजनं न सिद्ध
इति युक्तम् । ज्ञानमात्रेऽपि यदाप्रयोजनदर्शनात्पितृजीवनादिवाक्ये ।
आह च स्वयं ममवान् । 'आविमौ पुरुषौ लोके धरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उच्यतेः पुरुषस्त्वयः
परमात्मैत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विमर्शयत्य ईश्वरः ।
पद्मान्धरमतीतोऽहमधरादपिचोचमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च
प्रथितः पुरुषोत्तमः । यो मामेवमममूढो ज्ञाताति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्वन्नति सां सर्वमावेन भारत । इति गुणजनं शास्त्रमिदमुक्तं
मयाऽनघ । एतदुक्तं मुद्रितान्स्त्रात्कालकृत्यश्च भारते' इति । 'श्रेष्ठान्द्रव्य-
मयाश्च ज्ञानज्ञानयज्ञः प्रस्तुते' इति च ॥ 'कामते त्वत्तिलकाम्यो व्यावाच्य
ज्ञानसूतमम् । न ज्ञानसूतं किञ्चित्पुरुषार्थप्रतिद्वय' इति प्रवृत्ते ।
'दूरेण सर्वं कर्म बुद्धिपोषादनजये' इति च । 'अज्ञेयकर्मपूराऽपि न
विष्णुध्यानलेखमाह । तत्र ध्याते हरेर्ज्ञानकोट्यंशाय न पूर्यते' इति
कर्मविवेके । 'तमेवं पिङ्गलसूत एह भवति नान्यः पन्था अथनाय
विद्यत' इति च श्रुतिः । न च कर्ममते पर्यवसितिविन्दस्य । मुख्य-
ज्ञानस्यैव प्रयोजनत्वात् । अतः पिङ्गलैव अयोजनत्वं वाच्यम् (पिङ्गलम्) ।

परमसादीनां च तत्पर्यं वाचनिकाशालागेवैव कथितं स्वयं ममवता ॥
(१) भाक्तं वाङ्मात्मवित्वात्तथाहि दर्शयतीति । तस्माद्विरुद्धव्यतीत्य-
गानां च परमसादीनां ज्ञानसूतकार्थेणैव योजनीयानि । पुराणादीनां
तु शुद्धादिविरोधे माणोऽप्यर्थो पुन्यते । 'कुहकं चैन्द्रजालं च
पिरुद्धाचरणानि च । दर्शयित्वा जनं सर्वं मोहपाशु महेधरे'त्यादि
शरादे ॥ छ ॥

ब्रह्मस्य धर्मस्य विष्टपं स्वर्गश्चन्द्रनदीन्द्रोऽहं च पचदन्द्रिष्टं
ब्रह्मं विष्टपं मध्वः पीत्वा तत्र सर्वेवद्धि सुखमनुभवाम् । तत्पुनरिन्द्रस्य
विस्तृतस्थानेषु । एकविंशतिदिश्वानि स्थानानि इति चाक्रियाः ।
वर्णिषो वापि तद्भक्तैर्बुज्यन्ते तानि पादिकेरिति प्रवृत्ते । पूर्वा-
न्मुत्तान्प्रातःसवनगान्मोमानथा । हरीनिन्द्रियाणि नतयतीति हरिः ।
हरिभिर्वर्तते इति वा । इदं माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते । अघो
इत्यर्धान्तरम् । मधुपन्तं सीसं जठरे आबुधस्य आसिञ्च ममदि न
सत्वा श्रमबाणेन सह । पीतवन्दवद् । अपूर्वपानत्वात्तदेव पानं
मुख्यमिति पीतवन्दः । इन्द्रस्यकेवलत्वात्केवलं माध्यन्दिनं सवनम् ।
ममदीति तृतीयसवनम् । तत्र हि सर्वो विशेषतो भवति पूरे ।
इति सवनवयरूपता बोध्यते । बुधपत्तं बुधः इन्द्रस्य विशेषता
प्रियत्वात् । पूर्वं चतुरूपता बोध्यते । रात्रौति कठो भवति ।
पिहितपक्षे तु । रादान्यववासावैर्बलः प्रसृतः । एतांवां पूर्वाणि
पदानि । गात्रत्रयं पाद्विभिः पञ्चीतां तु दे दे पदे त्रिभ्यंते ताम्भ्यां
प्रणुपात् । उणिहो बृहतीभिरणिहो तत्तमान्पादानौ हो कृयात् ।
ततुरधुरमाधम् । द्विपदाश्चतुर्धा कृत्वा प्रथमां त्रिष्टुभोत्तरा जगतीभिः

॥ ८ ॥ ५ ॥ ७ ॥ अथाः पूर्वेषां हरिषः सुतामाधर्षो इव सचने केवलं
मे ॥ मयदि सोमं मधुपन्तमिन्द्र सत्वा बुधपन्तं वा बुधपन्तं ॥ १३ ॥
(५-१०, ११-१६) इति जगज्जपः सम्पूर्णः ॥

॥ इति धीमान्कर्मनिर्णयप्रसूतसूतवैद्यमार्गः सम्पूर्णः ॥

उत्तमायाश्चतुर्थमक्षरमन्त्रं पूर्वस्याद्यमुत्तरस्यानुष्ठुभमतिकन्दस्त्वव-
दध्यात् । द्वितीयतृतीययोः पादयोरवसाने उपदध्यात् । प्रचेतनेति
पूर्वस्याम् । प्रचेतयेत्युत्तरस्याम् । उत्तराखितरान्पादान्बध्नान्कृत्वा
अनुष्ठुपकर्म शंसेत् । महानाक्षीनां पञ्चाक्षरानुपसर्गानुपसृत्येका-
दशाक्षरेषु पादेषु । एतादृशेवा अपाः पूर्वेषां हरिः सुतानां एवादीन्द्रं
अयो इदं सवने केवलं ते । एवाहि भर्को ममद्वि सौमं मधुमन्-
मिन्द्र गती हि यत्ता सता वृषजटारं आबुक्स्वेति ॥

मणवक्रुक्तिज्ञानवैराग्यपूर्वकं च कर्म कर्तव्यम् । 'इष्टापूर्ते
मन्यमाना रविष्ठे नान्यच्छ्रेयो वैदपन्ते प्रमृष्टाः । नाकस्य षष्ठे सुकृते
तेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति' । 'त्रैकर्म्यमप्यच्युत-
भाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् । कुतः पुनः बन्धदमद-
सीधरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्' । 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन
सर्वमिदं ततम् । स्वकर्माणां तमम्यन्त्यं सिद्धिं विन्दति मातवाः' ।
'त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्टा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते पुण्य-
मापाय सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगाव्' । 'मयि
सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा
मुच्यस्य विगतज्वरः । ये मे सतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मातवाः ।
अद्वावन्तोऽनसूयन्तो मूच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः । ये त्वेतदभ्यस्यन्तो
नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूर्धास्तान्विद्धि नष्टानचेतसः' ।
'तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मन्त्रविदः सुमङ्गलाः ।
श्रेयं न विन्दन्ति विना यदर्पणं तस्मै सुप्रब्रह्मवसे नमोनमः' । 'एष
उ एव दास्यान् य एव वेद' । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा
तदेव वीर्यवत्तरं सवति' । 'परं भावमजानन्तो मम भूतमहंधरम् ।
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः' । 'सर्वगुह्यतमं श्रुपः
शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे बद्धमिति ततो बध्नामि ते हितम् ।

मन्मना भव मद्रक्तो मयाजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्त्वं ते
प्रतिजाने प्रियोऽसि मे' । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम् ।
निष्ठमानस्य तद्विद' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥

नमो नारायणायाजश्रवणकोष्णहृमुखैः । सदा वन्दितपादाय
श्रीपाय श्रेयसेऽधिकम् ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थमगवत्पादाचार्यविरचितः
कर्मनिर्णयः सम्पूर्णः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

विष्णुतत्त्वविनिर्णयः

श्रीमद्भुवमङ्गीयमध्वान्तर्गतमकुण्डवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-
हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ सदागमैकविज्ञं समतीतधराक्षरम् ।
नारायणं सदा सन्दे निर्दोषशेषसद्गुणम् ॥

विशेषणानि यानीह कथितानि सद्गुणानि । साधयिष्यामि
तान्येव क्रमात्सजनसंविदे ॥ 'कृणाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम् ।
मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम् । ये चातुषाधिनस्त्वेषां सर्वे
ते च सदागमाः । दुरागमास्तदन्वे ये तेन ज्ञेयो जनादर्शनः ॥ ज्ञेय
एतैस्तदा युक्तैर्भक्तिमद्भिः सुनिष्ठितैः । न च केवलतर्केण नाशयेत्
न केनचित् । केवलागमविज्ञेयो भक्तैरेव न नान्यथेति ब्रह्माण्डे ।
'नावेदविन्मनुतेर्द ब्रह्मन् सर्वानुभूमात्मातः सास्वराय' इति तैत्तिरीय-
श्रुतिः । 'नैषा तर्केण मतिरापत्तेया प्रोक्ताऽप्येवैव सुज्ञानाय प्रेष्टे'ति
कठश्रुतिः । नेन्द्रियाणि नानुमानं वेदा ह्येवं वेदयन्ति तस्मादाहुर्वेदा
इति इति पिण्डादश्रुतिः ।

न चैतेषां वचनानामेवाप्रामाण्यम् । अपौरुषेयत्वाद्देवस्य ।
'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेद' इति तद्गृहीतत्वाच्च । न चापौरुषेयं
वाक्यमेव नास्तीति शङ्क्यम् । तदभावे सर्वसमयास्मिन्तधर्माद्यपिदेः ।
यस्य तौ नाभिमतौ नासौ समयी । समयप्रयोजनाभावात् । न च
तेन लोकोपकारः । धर्माद्यभावाच्चात्र परस्परं हिंसादिनाऽपकारस्त्वैव
प्राप्तेः । न चोपकारेण तस्य प्रयोजनम् । अट्टमाभावात् । अतो
धर्माद्यभावं वदता स्वतन्त्रमस्यानर्थक्यमङ्गीकृतमेवेति नासौ समयी ।

न च पौरुषेयेण वाक्येन तत्सिद्धिः । अज्ञानविप्रलम्भयोः प्राप्तेः ।
न च तदर्थत्वेन सर्वज्ञः कल्प्येत । अन्यत्रादृष्टस्य सर्वज्ञत्वस्य कल्पनं
तस्याविप्रलम्भकत्वकल्पनं तस्य तत्कृतत्वकल्पनं चेति कल्पनागौरव-
प्राप्तेः । अपौरुषेयवाक्याङ्गीकारे न किञ्चित्कल्प्यम् । अपौरुषेयत्वं
च स्वत एव सिद्धम् । वेदकर्तृरप्रसिद्धः । अप्रसिद्धौ च कर्तृत्वकल्पने
कल्पनागौरवम् । अकल्पने चाकर्तृकत्वं सिद्धमेव । न च लौकिक-
वाक्यवत्सकृत्कत्वम् । तस्याकर्तृकत्वप्रसिद्धभावात् । न च केन-
चित्कृत्वा वेद इत्युक्तं वेदसमम् । परम्पराऽभावात् । न च स्वर्ग-
प्रतिभातवेदैर्दृष्टमवेदवाक्यं भवति । परम्परसिद्धवेदवाक्यानुसारित्वात् ।
वेदद्रष्टृणां कृत्तृगुणवत्त्वाच्च तेषाम् । उक्तं न ब्रह्माण्डे । 'विश्वलक्षण-
योग्योऽनुत्तमस्वी बहुवेदवित् । वेद इत्येव यं पश्येत्स वेदो ज्ञानदर्शना-
दि'ति ।

प्रामाण्यं च स्वत एव । अन्यथाऽनवस्थानात् । न चोक्त-
पुन्यवीनत्वं प्रामाण्यस्य । बुद्धिदोषनिरासमात्रकारणत्वाद्युक्तीनाम् ।
अदृष्टबुद्धीनां स्वत एव सिद्धत्वाच्च प्रामाण्यस्य । न चाकाङ्क्षयामेव
प्रमाणान्तरापेक्षत्वादनवस्थानाच्च इति शङ्क्यम् । आकाङ्क्षया एव
बुद्धिदोषात्मकत्वात् । दृष्टबुद्धीनामेवाप्रामाण्यशङ्कति परतोऽप्रामाण्यम् ।
प्रामाण्यं च स्वत एव सिद्धम् । न चोच्चारणकाल एव
वर्णानामुत्पत्तिरिति शङ्क्यम् । तदेवेदं वचनमिति प्रत्यभिज्ञा-
विरोधात् । न च सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञाप्रान्तिरिति वाच्यम् । नोऽर्थ-
देशदत्त इत्यादेरपि तथात्वप्राप्तेः । सर्वेषां कल्पं वदता बौद्धेन तेषां
दिगित्यादिप्रत्यभिज्ञाया आन्तित्वं न वाच्यम् । पञ्चस्कन्धेभ्योऽ-
न्यत्वात् । न च दिश एव आन्तिकल्पिताः । विज्ञानशून्यस्योरपि
शाम्यात् । न चादिस्त्रोदयादिनैव दिक्कल्पना । अन्वकारेऽपि
दिक्वात्रप्रतीतेः । कादाचित्कआन्तिरेवादित्वादिदृष्टेनाक्षिभावेन ।

सा च विज्ञानशून्ययोरपि भवतीति तेषां मतम् । वादिविप्रतिपत्तेः । अतो दिशः स्थिरा एवेति सिद्ध्यति शून्यवदेव । अतस्तद्वेदस्यापि स्थैर्यं सिद्धम् । तदेवेदं चाक्यमिति प्रत्यभिज्ञानात् । न चानुमानादीनामामर्शं विना प्रामाण्यं धर्मादिषु । तदयोचरत्वात् । अतोऽपौरुषेयवाक्येनैव धर्मादिसिद्धेः सर्ववादिनामपि तदङ्गीकार्यम् । तस्याप्राण्यं च खत एव सिद्धम् । अप्रामाण्यस्य च परतत्त्वानङ्गीकारे दृष्टेन्द्रियादेरप्यप्रामाण्यहेतुत्वं न स्यात् । तदनङ्गीकारे चानुभवविरोधः । अतः प्रामाण्यं खतः परतोऽप्रामाण्यामिति सिद्धम् । 'वाचा विरूप नित्यया' । 'नित्यया नित्यया त्वीमि ब्रह्म तत्परमं पदमिति' 'श्रुतिर्वाचं नित्या अनित्या वाच स्मृतयो यावान्या वाच' इति पैङ्गीश्रुतिः । 'विज्ञेयं परमं ब्रह्म ज्ञापिका परमा श्रुतिः । अनादि-नित्या सा त्वं विना तां न म गम्यत' इति काल्यायनश्रुतिः । 'सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्ब्रह्मविष्टितं तावती वाक्' । 'कञ्चनन्दसां योगमावेद धीरः को धिष्यां प्रतिवाचं पपादे'त्यादि च । 'नित्यः वेदाः समस्ताश्च ज्ञाथता विष्णुबुद्धिमाः । सर्वे सर्मोऽष्टुनैवैत उद्गीर्यन्ते तथैव च । तत्कर्मणैव सैवैर्गीर्तः प्रैरेव नान्यथा । अतः श्रुतित्व-मेतासां श्रुता एव यतोऽसिद्धेः । जन्मान्तरे श्रुतास्तास्तु रातुदेव-प्रसादतः । मुनीनां प्रतिभासन्ति भागेनैव न सर्वशः । यत्तत्ता हरिणा दृष्टाः श्रुता मन्त्रपरैर्वीतेः श्रुतयो दृष्टयश्चेति तेनोच्यन्ते पुरातनैः । तदुत्पत्तिवचश्चैव भवेत्तत्किमपेक्ष्य तु । चेतनस्य अनिर्घट्टदुष्यते सर्व-लौकिकैः । पुराणानि तदर्थानि ततो सर्मोऽन्यथैव तु । क्रियन्तेऽत-स्त्वनित्यानि तदर्थः पूर्वसर्गवत् । वेदातां सृष्टिवाक्यानि भवेयु-र्व्यक्तयपेक्षया । अचान्तराभिमानानां देवानां वा व्यपेक्षया । नानित्यत्वात्कृतस्तेषामनित्यत्वं स्थिरात्मनामिति ब्रह्माण्डे । न चानित्यत्वे श्रुतिर्वेद इत्यादि विशेषशब्द उपपद्यते । 'वेदास्ते

नित्यविशत्वाच्चतुर्थभाषिणैः श्रुतेः । आसामोऽनन्यथापत्तादीश-बुद्धिस्थिताः सदे'ति महावाराहे । न च नित्यत्वं विना वेदानां दर्शनव्यवहारो युज्यते । न च तर्कपदादीनामनित्यत्वं वक्तुं युक्तम् । त्वेकत्वादीधरस्य तदुद्भौ सर्वदा श्रुतीयमानत्वात् । न च षटादिव-त्संस्कारमात्रत्वं वक्तुं युक्तम् । प्रत्यभिज्ञाविरोधलोक्तत्वात् । पुराणाना-मप्यन्यथाशब्दरचनमेवानित्यत्वम् । अत आकाशगुणं शब्दे व्यज्यमाना वणादिपस्तक्रमात्मको वेदश्च नित्य एवेति सिद्धम् ।

न च केवलसिद्धेऽर्थे व्युत्पन्नव्यानादप्रामाण्यम् । सिद्धान्तित एव व्युत्पत्तिगृहीतेः । इयं माताऽयं पितेत्यादावङ्गलिप्रसारणादि-पूर्वकानिर्देशेनैव हि तज्ज्ञानाति । आपान्वित एव व्युत्पत्तिरिति वदतः कार्यस्य कार्यान्वयाभावत्कल्पनागौरवम् । इयं माताऽयं पिता मुरुपोऽसीत्यादौ सिद्धमात्रज्ञापनेन पर्यवसितत्वाद्वाक्यस्य । तस्य तत्र प्रामाण्यानुसराच्च । न च कुत्रचित्सिद्धज्ञापनादन्यद्वाक्यस्य श्रयोन्नं दृष्टम् । ज्ञात्वैव हीटसाधनतां प्रवर्तते निवर्तते च विपर्ययेण । अतः सिद्ध एव सर्ववाक्यानां प्रामाण्यं सिद्धम् । प्रसिद्धे च व्याकाश-निरुक्तादीनां सिद्धमात्रे प्रामाण्यं सर्ववादिनाम् । तदनङ्गीकारे च सर्वज्ञानव्यवहारासिद्धिः । उक्तं च नारदीये । 'सर्वज्ञं सर्वकर्तारं नारायणमनामयम् । सर्वोत्तमं ज्ञापयन्ति महातात्पर्यमत्र हि । सर्वेषा-मपि वेदानामितिहासपुराणयोः । प्रमाणानां च सर्वेषां तदर्थं चान्य-दुच्यते' इति ।

न च जीवेश्वरामेद एव तात्पर्यसामग्र्यम् । तत्र प्रमाणाभावात् । न च जीवेश्वरामेदः सिद्ध इत्यनुवादकत्वं मेदवाक्यानाम् । आशमं भिनेश्वरस्येवासिद्धेः । न चानुमानात्तत्सिद्धिः । विपर्ययेणाप्यनुमातुं शक्यत्वात् । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्भट्टवदित्युक्ते विपत्ते विकर्तृक-मभ्यस्तम्पतकर्तृरहितत्वादात्मवदित्यनुमानविरोधात् । अकार्यव-

मुपाधिरित्युक्ते शरीरविजन्यत्वमितराप्युपाधिरित्युत्तरम् । प्रत्यक्षानु-
मानसिद्धत्वे च भेदस्य तद्विरोधादेवाप्रामाण्यमभेदागमस्य । तेना-
भेदागमस्य प्रामाण्याभावे नानुवादकत्वं भेदवाक्यानाम् । न हि
बलवतोऽनुवादकत्वम् । दार्ढ्यहेतुत्वात् । प्रत्यक्षादेरागमस्य श्रवण्येऽपि
नोपजीव्यप्रमाणविरोधे प्रामाण्यम् । विषयभावे स्वस्वैवाप्रामाण्यप्राप्तेः ।
तेनैव अनुमानादिनागमस्य विषयः सिद्धाति तत्पक्षेऽपि । अनुमानेन
हानुवादित्वपक्ष ईश्वरो बोद्धव्यः प्रत्यक्षेण चागमः । अतस्तयोर्विरोधे
प्रामाण्यं न स्यात् । अनुमानसिद्धेधराच्च भेदोऽनुभवत एव सिद्धो
जीवस्य । असर्वकर्तृत्वेनानुभवात् । न चानुभवविरोधे आगमस्य
प्रामाण्यम् । आगमप्रामाण्यानुभवस्याप्यप्रामाण्यप्राप्तेः । बहुप्रमाण-
संवादश्च दार्ढ्यहेतुत्वेन । बहूनां वचने तस्यैव दर्शने दार्ढ्यस्यैव दृष्टेः ।
सर्वाविवादस्थल एव कथञ्चिदनुवादकत्वम् । न चात्र सर्वाविवादः ।
एकत्ववादिनामेव विवाददर्शनात् । बहुप्रमाणविरोधे चैकस्याप्रामाण्यं
दृष्टं युक्तिरवतादौ । न च दोषजन्यत्वादेव दुर्बलत्वमिति विरोधः ।
बहुप्रमाणविरुद्धानां दोषजन्यत्वनियमात् । दोषजन्यत्वं च बलवत्प्रमाण-
विरोधादेव ज्ञायते । 'अदृष्टमिन्द्रियं त्वर्क्षं तर्कोऽदृष्टस्तथानुमा ।
आगमोऽदृष्टवाक्यं च स्वदृक्कालुभतः स्मृतः । बलवत्प्रमाणत-
त्वेन ज्ञेया दोषा न चान्यथा । द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च
स्वभावतः । तयोः स्वभावो बलवानुपजीव्यादिकश्च सः । याथावर्थमेव
प्रामाण्यं तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः । ज्ञानं च द्विविधं बाह्यं तथानुभव-
रूपकम् । बलवानुभवस्तत्र निदोषं त्वलजादिकम् । अनुप्रमाणतां
याति तत्प्राक्षारित्वं ततः । श्रवण्यमागमस्यैव ज्ञात्या तेषु त्रिषु
स्मृतम् । उपजीव्यविरोधे तु न प्रामाण्यसमृद्धयः च । यामाहुरनुमां
केचिन्नियमवधत्तिकाः । सा व्यर्था नोपपन्ना हि विना सापि
प्रमाणताम् । यास्ततो युक्तिरेवैकः प्रमाणमनुमात्मकम् । युक्तिः

प्रतिज्ञारूपा च हेतुदृष्टान्तरूपिका । तथोपनयरूपा च परा निगम-
नात्मिका । पृथक्पृथक्प्रमाणत्वं याति युक्तितयैव तु । प्रतिज्ञाहेतु-
गर्भेण पृथक्प्रामाण्यमेव्यति । सिद्धत्वेन प्रतिज्ञाया हेतुमानं पृथग्भवेत् ।
प्रतिज्ञावयवत्वात् स्वातन्त्र्येणैव मानताम् । दृष्टान्तो यात्युपनयो
न्यासिमाश्रित्य केवलम् । व्याप्तिस्तु केवलापि स्वात्मसाधं नियमा-
श्रयात् । तथा निगमनं चोपसंहारैकरूपतः । प्रामाण्यं यात्यनुभवो
ज्ञापयत्युपपत्तिताम् । विरोधश्च तयाधिक्यं न्यूनताऽसङ्गतिस्तथा ।
उपपत्तिदोषा विज्ञेया विरोधश्च स्वतोऽन्यतः । अनकस्यात्ययो नातिः
सस्य वान्यस्य वा भवेत् । जनके प्रमाणवृद्धिर्द्वैतव्यवार्थस्य प्रकाशनात् ।
निग्रहा एत एव स्युः संवादानुक्तिसंयुताः । अर्थतः प्राप्तिरेवार्थापत्ति-
रित्यभिधीयते । दृष्टा सदृशमेवान्यं पूर्वदेहे तु वस्तुनि । एतत्सदृशता-
ज्ञानमुपमानं प्रकीर्तितम् । अभावस्य परिज्ञानं द्विविधं समुदाहृतम् ।
एकं तथानुभवतो योग्यस्यानुपलब्धितः । द्वितीयमपि विविधं मुख्याद्यं
च घटादिकं । एकं प्रत्यक्षरूपं स्थाद्वितीयमनुमात्मकम् । कचिद्घटा-
द्यभावोऽपि प्रत्यक्षेणावगम्यते । दृष्टित्वेन परिज्ञानाच्च लिङ्गोद्भवता
मता । अर्थापत्तिरुपमा च हानुमाभेद एव तु । आगमो द्विविधो
ज्ञेयो नित्योऽनित्यस्तथैव च । प्रत्यक्षं त्रिविधं ज्ञेयमैश्वरं यौगिकं
तथा । अयौगिकं चेति तथा सर्वमथात्मकं मतम् । अक्षणि च
स्वरूपाणि नित्यज्ञानात्मकानि च । विष्णोः श्रियस्तथैवोक्तान्यन्वेषां
द्विविधानि तु । स्वरूपाणि च भिन्नानि भिन्नानि त्रिविधानि च ।
देवामुराणि मध्यानीत्येतत्प्रत्यक्षमीरितम् । विषयान्प्रति श्रितं स्वार्थं
प्रत्यक्षमिति कीर्तितम् । अक्षयं पुरुषस्यां स्वरूपे स्वरूपमेव तु ।
उपचारस्तदन्यत्र सृष्टावुपचयो पतः । उपपत्तिस्वरूपत्वादनुमा-
ममवादिकम् । प्रत्यक्षमागममाहात्म्यादनुमाने प्रमाणताम् । याति
नैवान्यथा तस्य नियतत्वं कचिद्भवेदित्यादि नञातर्कः ।

अत्र चोपजीव्यत्वेन प्रमाणप्राप्त्यादौ एव तात्पर्यं युक्तम् । कथं चानुवादकत्वं मेदस्य प्रमाणोनासिद्धौ ? सिद्धौ च कथममेद-
वाक्यस्यात्राद्यः ? न चाप्रमाणसिद्धेतावदादकत्वं प्रमाणस्य भवति ।
दुर्बलत्वे च मेदप्रमाणस्याभासत्वाच्च मेदवाक्यानामनुवादित्वम् ।
अतश्च मेदवाक्यानामेव प्राबल्यम् । सर्वप्रमाणविरुद्धवचनानामेव
प्राबल्यसिद्धौ इदं वा अत्र नैव निश्चयनासीदसतः सदायतैत्यादीना-
मेवाविचारेण प्रतीयमानस्यार्थस्य सर्वप्रमाणविरुद्धत्वाच्च सर्वागमानां
महातात्पर्यं प्रसज्येत । न च तत्र युक्तिविरोध इति वान्यम् ।
तस्मिन्पक्षे युक्तिविरुद्धत्वेनानुवादित्वमिति गुण एव स्यात् । युक्ति-
विरुद्धत्वे हानुवादित्वं स्यात् । अतः प्रमाणसिद्धत्वे तदपलापयुक्ते-
रप्रमाणसिद्धत्वे च मेदप्रमाणस्यानुवादित्वाभावाच्च न मेदवाक्यानां
दोषत्वम् । न च प्रमाणवद्वत्त्वे दोषत्वम् । दाह्यमेव हि बहुवाक्य-
संवादे दृष्टम् । तथासत्यभ्यासादेरप्यप्रामाण्यहेतुत्वं स्यात् । अभ्यासस्य
च तात्पर्यलिङ्गत्वं सर्वेषां सिद्धम् । तदनङ्गीकारे तत्पक्षेऽपि नवकृत्व-
त्वस्वमसीत्यभ्यासस्यानुवादकत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् । अथमवाक्येनैव
यस्यासिद्धं तदर्थमपरमित्युक्ते प्रत्यक्षादिना मेदे येनानिश्चितलदर्थे
वाक्यमित्युत्तरम् । तस्मादनुप्रमाणसंवादित्वे प्राबल्यमेव । अतः
सर्वप्रमाणविरुद्धत्वाच्चाभेदे तात्पर्यं वाक्यस्य ।

किन्तु विष्णोस्त्वौचमस्य एव महातात्पर्यं सर्वागमानाम् ।
तथा नोक्तं भगवता । 'डाविर्मी पुरुषौ लोके श्रवणाश्चर एव च ।
श्रवः सर्वाणि भूतानि कृत्स्नोऽश्चर उच्यते ॥ उच्यतेः पुनस्तत्त्व-
परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईधरः ॥
यस्मात्श्रवमतीतोऽहमधरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च
प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ यो मामेवमसम्पृष्टो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्धजति मां सर्वमाप्तेन भारत ॥ इति मुखतः ज्ञातमिदमुक्तं

मयानस्य । एतद्वद्वा बुद्धिमान्पात्कृतकत्वञ्च भारते'ति । 'सर्वोत्कर्षं
देवदेवस्य विष्णोर्महातात्पर्यं नैव चान्यत्र सत्यम् । अवान्तरं तत्परत्वं
तदन्यत्सर्वागमानां पुरुषार्थलतोऽतः' इति पैत्रिश्रुतिः । 'सुखं च
सर्ववेदानां तात्पर्यं श्रीपतेः प्रम् । उत्कर्षं तु तदन्यत्र तात्पर्यं
स्यादवान्तरमिति महावाराहे । युक्तं च विष्णोः सर्वोत्तमस्य एव
महातात्पर्यं सर्वागमानाम् । मोक्षो हि सर्वपुरुषार्थोत्तमः । 'वर्माये-
कामाः सर्वेऽपि न नित्या मोक्ष एव हि । नित्यस्तस्मात्तदर्थाय यतत
भतिनाशर' इति भाष्ट्रैयश्रुतिः । 'अनित्यत्वात्सदुःखत्वाच्च धर्माद्याः
परं सुखम् । मोक्ष एव परानन्दः संसारं परिहर्तव्यमिति भारते ।
मोक्षस्य विष्णुप्रसादेन विना न लभ्यते । 'यस्य प्रसादात्परमाति-
रुपादस्मान्तंसारान्मुच्यते नापरं । नारायणोऽसौ परमो विचिन्त्यो
गुणशुभिः कर्मणां प्रादुर्भूमादिति नारायणश्रुतिः । 'नापमात्मा
प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैव कृणुते तेन
लभ्यस्तस्यैव आत्मा विष्णुते तन् स्वामि'ति कडश्रुतिः । 'तेषामहं
समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न निरापार्थ मर्यादेजित-
वेतसामि'ति भगवद्भवनम् । 'उत्पन्नस्मि तिसंहारा नियतिज्ञात-
माश्रुतिः । बन्धमोक्षौ च पुरुषावस्थान्त हरिरेकराडि'ति स्कान्दे ।
'अज्ञातं ज्ञानदो विष्णुज्ञानिनां बोधदश्च सः । आनन्ददश्च मुक्तानां
ग एवैको जगद्वर्तन' इति च । 'बन्धको भवपाशेन भवपापाच्च मोचकः ।
केशवपदः परं ब्रह्म विष्णुरेव न संशय' इति च । प्रीतिश्च गुणोत्कर्ष-
ज्ञानादेव विशेषतो दृष्टा । तामेदज्ञानात् । अभेदज्ञानादप्रीतिरेवोत्तमानां
भवति । वातयन्ति हि राजानो राजाऽहमिति वदन्तम् । ददति च
तर्पयामिप्रेतं गुणोत्कर्षं वदतः । 'न तादृशी प्रीतिरीज्यस्य विष्णो-
गुणोत्कर्षज्ञावरि वादृशी स्यात् । तद्रीणनान्मोक्षमाप्नोति सर्वस्ततो
वेदास्तत्परास्सर्व एवे'ति शौपर्णश्रुतिः । 'यो मामेवमसम्पृष्टो जानाति

पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्वज्जति मां सर्वभाषेन भारतेंति गुणोत्कर्ष-
ज्ञानादेव परमा प्रीतिभोगवता स्वयमेवाभिहिता । अतो विष्णोर्गुणोत्कर्ष-
एव सर्वश्रुतिस्मृतीनां महातात्पर्यम् ।

न चाभेदे तात्पर्यमित्यत्र किञ्चिन्मानम् । न च विशेषण-
विशेष्यतया भेदसिद्धिः विशेषणविशेष्यभावश्च भेदापेक्षः धर्मि-
प्रतियोग्यपेक्षया भेदसिद्धिः भेदापेक्षं च धर्मिप्रयोगित्वमित्यन्योन्या-
श्रयतया भेदस्यायुक्तिः । पदार्थस्वरूपत्वाद्भेदस्य । न च धर्मिप्रति-
योग्यपेक्षया भेदस्यास्वरूपत्वम् । ऐक्यवत्स्वरूपत्वेन तथात्वात् ।
स्वरूपसिद्धानपि तदसिद्धिश्च जीवेश्वरैक्यं वदतः सिद्धैव । भेदस्तु
स्वरूपदर्शन एव सिद्धः । प्रायः सर्वतो वैलक्षण्यं हि पदार्थस्वरूपं
दृश्यते । अस्य भेद इति तु पदार्थस्य स्वरूपमिति वत् । यदि न
स्वरूपं भेदस्तदा पदार्थे दृष्टे प्रायः सर्वतो वैलक्षण्यं तस्य न ज्ञायते ।
अज्ञाते च वैलक्षण्ये आत्मनि घट इत्यपि संशयः स्यात् । न हि
कश्चित्तया संज्ञपं करोति । ज्ञातव्यं प्रायः सर्वतो वैलक्षण्यं कस्मिंश्चिदेव
सदृशे संज्ञपं करोति । न ज्ञातमन्यहं देवदत्तो न वेति कश्चित्संज्ञयो
भवति । सामान्यतः सर्ववैलक्षण्ये ज्ञात एव घटत्वादित्ज्ञानम् । अतो
नान्योन्याश्रयता । न च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्दोषः । यथा युगपदेव
दीपसहस्रदर्शने सामान्यतः सर्वं ज्ञायन्त एव तथा स्यात् । एकस्मिन्नेव
वस्तुनि विशेषस्तैरप्यङ्गीकृत एवा नेति नेतीत्यत्र सर्ववैलक्षण्याङ्गीकारात् ।
विशेषानङ्गीकारे च पुनरुक्तः । न च घटाद्वैलक्षण्यमेव घटाद्वैलक्षण्यम् ।
अनुभवविरोधात् । तस्याद्भेददर्शनं युक्तमेव ।

पञ्च प्रमाणदृष्टानामपि पदार्थानां मिथ्यात्वकल्पनं तच्च प्रमाण-
विरुद्धत्वादेव प्रकाशतस्करत्वम् । न हि प्रमाणदृष्टस्य तर्कबाध्यत्वम् ।
प्रत्यक्षादिविरुद्धानां तर्कानुवृत्त्यनियमात् । श्रुत्यादे रजतत्वादिप्रतीते-
रपि बलवत्प्रत्यक्षविरुद्धत्वादेव भ्रमत्वं न तर्कमात्रात् । तर्कमात्रतः

प्रत्यक्षबाधने भूतचतुष्टयस्यावादेः पृथिवीत्वादृष्टेः पृथिव्या अपि
पृथिवीत्वं न स्यात् । अतो न तर्कमात्र एव दृष्टस्य भ्रान्तित्वं कल्प्यम् ।
अतः सर्वभेदनिरामकतर्कस्य सर्वश्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षानुमानविरुद्धत्वा-
नितरामाभासत्वम् । न च परमार्थतो भेदाभावो व्यावहारिकः
सोऽस्तीति वाच्यम् । सदसद्वैलक्षण्ये प्रमाणाभावात् । असतः कयात्य-
योमादिति वदतः कयानिरभूच्च वा । यदि नाभूच्च तत्त्व्याति-
निराकरणम् । यवभूतचापि । न चासतो वैलक्षण्यं तत्प्रतीतिं विना
ज्ञायते । न च शुक्ले रजतत्वं सदसद्वैलक्षण्यम् । असदेव रजतं
प्रत्यभादित्यनुभवात् । न च प्रतीतत्वादसत्त्वाभावः । असतः सत्त्व-
प्रतीतिः सतोऽसत्त्वप्रतीतिरित्यन्यथाप्रतीतेरेव भ्रान्तित्वात् । न चासतो
भ्रान्तावपि प्रतीतिर्नास्तीति वाच्यम् । अनिर्वचनीयपरमार्थत्वस्यास्त
एव दृष्टचङ्गीकारात् । न च तदप्यनिर्वाच्यम् । अनवस्थितेः ।
प्रथमानिर्वचनीयासिद्ध्या सर्वानिर्वचनीयासिद्धिगिति मूलकतिः । अनि-
र्वचनीयत्वे रजतस्यानिर्वचनीयमिदं रजतमिति बाधकज्ञानमुत्पद्येत ।
मिथ्याशब्दस्त्वभाववाची । न च सदसद्वैलक्षण्यं तामासीत्यत्र किञ्चि-
न्मानम् । अनुभवविरोधश्च तत्पक्षे । सदसतोऽर्थयोरेव सर्वरन्तुभूयमान-
त्वात् । अतोऽनिर्वचनीयाभावादसतः प्रतीत्यनङ्गीकारात्प्रतीत्यमान-
त्वाच्च भेदस्य सत्त्वग्रामेर्नाहितीयत्वं युज्यते ।

कथं च धृतिसिद्धौ जीवपरमात्मभेदो निराक्रियते ? ।
मिथ्यावादित्वे च धृतेः कथमैक्यस्य सत्यत्वम् ? । कथं चैवेवादिनां
वेदवादित्वम् ? । वेदोक्तस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारादेव एवेदवादित्वं
षोढादीनामपि । अतो विष्णोः सर्वोत्तमत्वं एव महातात्पर्यं
सर्वांगमानाम् ।

कथं च जीवपरमात्मैक्ये सर्वश्रुतीनां तात्पर्यं युज्यते ? ।
सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात् । तथा ह्यनुभवविरोधः । न ह्यहं सर्वज्ञः

सर्वेश्वरो निर्दुःखो निर्दोष इति वा कस्यचिदनुभवः । अस्ति च तद्विपर्ययेणानुभवः । न च मिथ्यानुभवोऽयम् । तद्विपरीतप्रमाणाभावात् ।

न चाभेदे कश्चिदागमः । सन्ति च भेदे सर्वागमाः । तथा-
द्यतन्त्रमसीति तत्रकृत्योपदेशः सद्यन्तकः । न चायमभेदोपदेशः ।
'स यथा शकुनिः सन्नेष प्रयद्धो दिशं दिशं पतिन्वाऽन्यत्रायतनमलम्बना
कन्धनमेवोपाधयते । सन्भूलाः सोम्येयाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः
सत्प्रतिष्ठाः' ॥ 'यथा सोम्य सधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्वयानां
वृक्षाणां रसानां समवहारमेकतां गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं
लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु
सोम्येयाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पत्स्यामह इति ।
त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा
दंष्ट्रो वा मशको वा यद्यद्वदन्ति तत्तदा भवन्ति' ॥ 'इमाः सोम्य नद्यः
पुरस्तात्प्राच्यः स्वन्दन्ते यथात्प्रीत्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति
समुद्र एव भवति । ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमसीति ।
एवमेव खलु सोम्येयाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत
आगच्छामह इति । त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा
कीटो वा पतङ्गो वा दंष्ट्रो वा मशको वा यद्यद्वदन्ति तत्तदा भवन्ति' ॥
'स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः वेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति । अस्म
यदेकां क्षालां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति' ॥ 'न्यग्रोधफलमस
आहरेतीदं भगव इति भिन्वीति सिचं भगव इति किमत्र पश्यसी-
त्यप्य इवेमा धाना भगव हस्तात्ताम्रैर्कां भिन्वीति मित्रा भगव
इति किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव इति । तं होवाच ये वै
सोम्यैतमग्निमानं न निमालयसे अस्म सोम्यैशोऽग्निर एव महा-
न्त्यग्रोऽस्तिष्ठति' ॥ 'लवणमेतदुदकेऽवधायाथ सा प्राकरुसीदधा

इति तद् तथा चकार तं होवाच यदीषा लवणमेतदुदकेऽवधा वज्रं
तदाहरेति तद्वावमुष्य न विवेद यथा विलीनमेवाङ्गाक्षां तदानामेति
कथमिति सवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमिति अन्त्या-
दाचामेति कथमिति लवणमिति अभिप्रास्यतदथ मोपसीदधा इति
तद् तथा चकार तच्छब्दसंवर्तते । तं होवाचाथ वा न किल तत्सोम्य
न निमालयसेऽयं किलेति' ॥ 'यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽसि-
नद्वाङ्मानीय तं ततोऽतिजले विमृजेद्' ॥ 'अथ यदास्वाच्छनसि
सन्वद्यते मनः प्राणेष्वेवमसि तेजः परक्षां देशतायां तावज्ज
वागाति' ॥ 'पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहर्षांस्तेयमकार्षी-
त्यशुभस्य वपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं
कुरुते सोऽनृताभिसन्वोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं ततं प्रतिगृह्णाति
स दपतेऽय इत्यते अथ स यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्य-
वात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्वः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं ततं
प्रतिगृह्णाति स न दहतेऽय मुच्यते । एवमेव खलु सोम्याचार्यवान्पुरुषो
वेदे'ति न्याननवकेऽपि भेद एव दृष्टान्ताभिधानात् । न हि वृहन्नि-
वधयोर्नानावृक्षरसानां नदीसमुद्रयोर्जीववृक्षयोरग्निमध्याग्नयोर्लवणोदक-
योग्यन्धारपुस्त्ययोरज्ञापादादिनियामकयोः स्तेनापहर्षयोर्द्वेषयुः सति
सम्पद्य न विदुः सति सम्पत्स्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वेति
सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो
वेति मेवापरिज्ञानानेकानर्थवचनाच्च । न हि गृहादागतस्य गृहे
प्रविष्टस्य च तदेक्यम् । 'ताः समुद्रात्समुद्रपैरापियन्ति स समुद्र एव
भवती'त्यर्थाय भेद एवोच्यते । अन्यथा तात्समुद्र एव भवतीति
अपदेशः स्यात् । अतो नद्यः समुद्रादागच्छन्ति तं प्रविशन्ति च
समुद्रशु स एव नैवासां समुद्रत्वं भवतीत्यर्थः । न हि भिन्नानां
नदीजलपरमाणूनां सामुद्राणुभिरैक्यं युज्यते । तथासति महाजन-

समितौ प्रविष्टानां द्वित्राणां तदैक्यं स्यात् । न च तद्युज्यते । भेदे-
नानुभवात् । सं ह्यपीतो भवतीत्यत्रापि ख इति परमात्मनोऽभिधानम् ।
'स्वात्मना चोपरयो'रिति ह्यत्रात् । 'स्वातन्त्र्यात्स्व इति श्रुत आत्माऽयं
चातत्पर्यतः । ब्रह्मायं गुणपूर्णत्वाद्ब्रह्मवान्विष्णुरव्यय' इति परमोप-
निषदि । अपीत इत्यत्रापि प्रवेशमात्रम् । स्वमिति द्वितीयातिदेशात् ।
एकीभावविवक्षायां स्थेनेतिनिर्देशः स्यात् । 'खं कुलायं यथाऽपीतः
पक्षी स्वादेवमीश्वरम् । अप्येति जीवः प्रस्थापे मुक्तौ चान्योऽपि
सन्सदे'ति च । एवमेव खलु सोम्येतन्मनो दिशंदिशं पतित्वा-
न्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपाश्रयत इत्यत्रापि मनइति जीवः प्राण-
इति परमात्मा । यत्रापि पुरुषः स्वपितिनामेति तयोरेव प्रस्तुतत्वात् ।
'मननान्मन उद्विष्टः पृष्ठतो निरयं गिरन् । कर्मास्तुययनाच्चैव
संसार्जनुश्रयी स्मृत' इति च परमोपनिषदि । 'प्राणः प्रणपनादेश
साधुत्वात्सन्निहः स्मृत' इति च । 'सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः
तदापतनाः सत्प्रतिष्ठा' इत्यत्रापि भेद एव प्रतीयते । 'स्रष्टृत्वादाश्रय-
त्वाच्च मुक्तानां च प्रति प्रति । स्वापनाच्च विद्वर्षिष्णुरन्यः संसारिणो
मृत' इति च । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति
स एव जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठतीत्यत्रापि
जीवशब्देन परमात्मामिहितः । 'जीव इति भगवतोऽनिरुद्धस्यालये'ति
श्रुतेः । 'विष्णुर्जीव इतिश्रुतः सततं प्राणधारणात् । स प्रविश्य
शरीरं च स्थावरं जङ्गमं तथा ॥ महाभूतानि च विशुस्त्रिभुक्करण-
पुत्रैकम् । संसारिणं आम्रयति सदैवान्यतलक्षणम् ॥ तेनार्यं मोदते
नित्यं ब्रूयात्स्वामनोऽपि सच्चि'ति च । 'तत्तेज एषत ता आप
ऐक्षन्त इमास्तिष्ठो देवता' इति पूर्वमेव चेतनस्यसिद्धेरनेन जीवेनात्म-
नेति संसारिणः पुनः प्रवेशो न युक्तः । अतस्तत्र जीवशब्देन
परमात्मैवाभिहितः । 'जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमान-

स्तिष्ठतीत्यत्रापि जीवशब्दोदितः पर एव । पेपीयमानो मोदमानस्तु
संसारी । न हि चेतनादन्वस्य मोदमोहादिकं युज्यते । 'तुल्यस्य
चाप्यायतनं शरीरं दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् । अचेतनं प्राकृत-
मेतदाहुर्भक्ता तयोभेतनकः शरीरी'ति च भारते । 'जीवापेतं वाक्
किल्लेदं त्रियते न जीवो त्रियत' इत्यत्रापि जीवशब्दः परे । न हि
संसारिणो गुरुयतः प्राणधारकत्वं युज्यते । 'ब्रह्मणा त्यक्तदेहस्तु मृत
इत्युच्यते नर' इति च । 'पे वै सोम्येतमणिमानं न निभालयसेऽस्य
सोम्येषोऽणिस एवं महान्त्वग्रोभस्तिष्ठती'त्यत्राप्यणिसशब्देन पर
पञ्चाभिहितः । 'स एषोऽणिमेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्तत्त्वं स आत्मा
तत्त्वमसि येतकेतो' इत्युक्तत्वाच्च । धानास्तु त्वण्य इवेमा धाना इति
स्त्रीलिङ्गप्रयोगादिवचनद्वयोपयोगाच्च नाणिमत्वम् । न च ता न
निभालयसे । एतदात्म्यमित्येतदीयम् । स आत्मेत्यात्मशब्दस्तु पर
एव । 'युस्याद्यायतनं स्वशब्दात्' । 'नानुमानमतच्छब्दात्' । प्राण-
मुचे'त्यत्र तमेवैकं जानय आत्मानमिति स्वशब्दपर्यायात्मशब्दाच्च
प्रकृतिजीवापभिधीयते किन्तु पर एवेति भगवता व्यासेनाभिहितम् ।
अत आत्मशब्दस्तस्मिन्नेव मुख्यः । 'आतत्त्वाच्च मातृत्वादात्मेति
परमो हरिः । आत्माभासास्तदन्वे ये न श्रेतिषां तता गुणा' इति
परमोपनिषदि । तेजः परस्मां देवतायां तावच्च जानातीत्यत्र च 'यदास्य
प्राणादीन्परो प्रसति तदा न जानाति यदा ददाति तदा जानाती'ति
तद्वचनमेवोक्तम् । 'यदा प्राणान्ददातीत्यस्तदा चेतनकोऽखिलम् ।
जानाति वस्तुकरणस्तेन वेत्ति न किञ्चने'ति च । अपहार्षीस्तेष-
वकार्पादित्यत्र चान्यामिमतस्त्वेव वस्तुनोऽपहार्यत्वाद्देह एतार्थं दृष्टान्तः ।
अन्यं सन्तं परमात्मानं स्वयमितिनन्यमानः स्तेन प्रयेति । न हि
अपीयं परित्यजंस्तेनो मयति । 'ऐकात्म्यं नाम परिदं केचिद्बु-
द्भेगुणाः । शान्ततत्त्वमविज्ञाय तथा वादबलाजनाः । कामकोषाभि-

भूतत्वादहङ्कारवशंगताः । यायातभ्यमविज्ञाय ज्ञास्त्राणां आस्त्रदत्तवः । ब्रह्मस्तेना निरानन्दा अपक्वमनसोऽशुभाः । वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणानि निषुञ्जते । तेषां तमश्शरीराणां तम एव परायणम् । यतः स्वरूपतत्त्वान्यो जातितः ध्रुवितोऽर्थाः । कवचमिह स इत्येव सम्बन्धः स्यादसंहित' इति मोक्षधर्मे । 'यथा पक्षी च घृत्रं च नानावृक्षरसा यथा । यथा नद्यः समुद्रश्च शुद्धोदलवणे यथा । यथा चोराणहारी च यथा धुविपयावपि । तथा जीवेभ्यो भिलौ सर्वदेव विलक्षणौ । तथापि सत्स्मरूपत्वात् जीवात्परमो ह्यसि । भवेत्तु मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि सन् । वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञानं ध्रुव्यते वक्ष्यतेऽन्यथे'ति च परमोपनिषदि । 'प्रेरकः सर्वजीवानां प्राणवीचोदिता च सः । विष्णुस्संसारिणोऽन्यो यस्तमविज्ञाय मूढधीः । देहेन्द्रियग्राणचुष्टि- नेतृत्वं मन्यतेऽत्मनः । जतः संसारपदवीं याति जीवेशयोः सदा । वैलक्षण्यं परं ज्ञात्वा मुच्यते वक्ष्यतेऽन्यथे'ति च । सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनुचानमानो स्तब्ध एवापेत्पारमनोन्पमन्तान्त्वादिगुणप्रदं परमविज्ञाय सत्त्वस्य पराधीनत्वच्छाफतेन स्तब्धतां निरस्य तन्निष्ठा ह्यजोपदिश्यते ।

तद्वैक आहुर'मदेवेदमग्र आसीदि'त्यादि वादिप्रसिद्धमपि निराक्रियते । 'इहापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यत्रेयो वेदयन्ते प्रमूढा'- इत्यादिवञ्छुतितत्पर्यापरिज्ञानप्राप्तं च । दर्शितं चैकान्त्यं नाम यदिदं केचिद्भूतनैपुणा इति । तद्वत्त्वज्ञापनार्थं न 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'त्यादिसुष्टिकथनम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च प्राधान्या- न्निश्चित्सादृश्यत्वात्कारणत्वाच्च । न तु तदन्यस्य मिथ्यात्वात् । न हि सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानं भवति । न हि शुक्तिज्ञो रजतज्ञ इत्युच्यते । विरोधात्तयोर्ज्ञानयोः । तेदं रजतमित्यरजतज्ञो हि शुक्तिज्ञो भवति । रजतज्ञश्चैव शुक्तिज्ञः । न हि तज्ज्ञस्तदभावज्ञो भवति । तदभावस्य

तज्ज्ञानपूर्वकत्वं चान्यत्र तस्य सत्त्वादेव दृष्टम् । तदनङ्गीकारे तदेव न युज्यते । प्रधानज्ञानादप्रधानस्य ज्ञातव्यपदेशोऽस्त्येव । यथा प्रधानपुरुषाणां ज्ञानाज्ञाननाशनैर्नामो ज्ञात आहृतो ताक्षित इति व्यपदेशः । कारणे च पितरि ज्ञाते पुत्रो ज्ञात इति । ज्ञानाम्येनमस्य पुत्रोऽप्यमिति व्यपदेश इति । एवमत्राप्येतत्सृष्टं सर्वमित्यादि । सादृश्याच्चैकस्त्रीज्ञानादन्यस्त्रीज्ञानमिति । तदेव सादृश्यमत्रापि विवक्षितं 'यथा सोम्यैकेन सृष्टिपण्डेन सर्वं धृणमयं विज्ञातं स्यादि'त्यादिना । अन्यथैकशब्दः पिण्डशब्दश्च व्यर्थः स्यात् । मृदा विज्ञातवेत्तेतावता पूर्णत्वात् । न ह्येकसृष्टिपण्डात्मकान्यन्यमृणमयानि । सादृश्यमेव हि तेषाम् । 'यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् । यथा सोम्यैकेन नखनिरुन्तलेन सर्वं काष्णायसं विज्ञातं स्यादि'त्यादिक- यपि व्यर्थं स्यात् । न ह्येकमण्णात्मकमन्यलोहमयम् । न चैकनख- निरुन्तनात्मकं सर्वं काष्णायसम् । 'वाचात्मघणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि'त्यत्र च वाचा नाम्नामारम्भणं विकारो अविकृतं नित्यं नामधेयं मृत्तिकेत्येधेत्येतद्वचनं सत्यमिति श्रुत्यर्थः । न च वाचात्मघणशब्दोऽपि मिथ्यात्वे प्रसिद्धः । वाचात्मघणमात्रमिति बाधुतकल्पनम् । तस्मिन्पक्षे नामधेयशब्द इति शब्दश्च व्यर्थः स्यात् । ततो न कुत्रापि जगतो मिथ्यात्वमुच्यते । 'कविर्मनीषी परिभूः मयम्भूर्पाशातभ्यतोऽर्थान्पदवाञ्छाश्रयोऽथः समाभवः' । 'यविकेत तत्त्वमित्तन्न मोघं वसुस्पाईभुत जेतोव दाता' । 'विधे सर्वं मघवा- नाधुवोरिदापश्च न प्रमिनन्ति व्रतं वाग्' । 'प्र यावत्स्य महतो महानि गत्वास्तत्त्वस्य करणानि वोचम्' । 'अनाद्यतन्तं अगदेतदीदृक्प्रवर्तते तत्र विचार्यमस्ति । न चान्यथा कापि च कस्य चेदमभूत्पुनः नापि तथाऽभवित्यन्' । 'असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः शक्तिं हरेर्ये न विदुः कां हि' । 'यः सत्यरूपं तज्जगदेतदीदृक्सृष्टा त्वभूत्सत्यकमां महात्मा' ।

‘असत्यप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीधरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्काम-
हेतुकम् । प्रतां दृष्टिबलम्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्र-
कर्माणिः क्षयाय जगतोऽहिता’ इत्यादेश । ‘अनित्यत्वविकारित्व-
पारतन्त्र्यादिरूपतः । क्षमादिषाम्यं जगतो न तु बोधनिवर्त्यता ।
सर्वज्ञस्य यतो विष्णोः सर्वदेतत्प्रतीयते । बोधासहं ततो नैतर्किक
त्वाज्ञाबलमस्य ही’ति परमोपनिषदि । ‘प्रज्ञाविनिर्मितं यस्मादतो
मायामयं जगत् । अतेनानुगतं यस्मादनृतं तेन कथ्यते । बोधा-
निवर्त्यमपि तु नित्यमेव प्रवाहतः । अ इत्युक्तः परो देवस्तेन
सत्यमिदं जगत् । तदधीनस्वरूपत्वादसत्यं तेन कथ्यते । सत्यस्य
सत्यः स विश्वरिन्द्राक्षस्य सूर्यवदि’ति च । ‘तस्योपनिषत्सत्यस्य
सत्यमिति प्राण्या वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति च । ‘महामायेत्यविद्येति
नियतिर्बोहिनीति च । प्रकृतिवर्त्मनेत्येवं तवेच्छानन्त कथ्यते’ ।
‘प्रकृतिः प्रकृष्टकरणाद्रासना वासवेद्यतः । अ इत्युक्तो हरिस्तस्य
विद्याऽविद्येति संज्ञिता । मायेत्युक्ता प्रकृष्टत्वात्प्रकृष्टं हि महाभिचम् ।
विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवेका शब्देरेतैरुदीर्यते । प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च
स्मानन्दलक्षण’ति च । ‘सर्वे वेदा हरेर्भेदं सर्वम्प्राज्ञापयन्ति हि ।
भेदः स्वातन्त्र्यसार्वभौमसर्वैश्वर्यादिकश्च सः । स्वरूपमेव भेदोऽयं व्यावृत्तिश्च
स्वरूपता । सर्वव्यावृत्तये यस्मात्स्वशब्दोऽयं प्रयुज्यते । सर्वव्यावृत्तता-
मेव नेतिनेत्यादिका श्रुतिः । विष्णोरतो वदेदस्या अपि सर्वा न
संशय’ इति नारायणश्रुतिः । ‘अहं ब्रह्मास्मि’ ‘तद्योहं सोऽसीं योऽसीं
सोऽहं योऽस्मावादित्वे पुरुषः सोऽहमस्मि’ ‘स एवाहमस्मी’त्यादि
त्वन्तर्थाभ्यपेक्षया । ‘स यश्चायं पुरुषो यश्चास्मावादित्वे स एकः’ ।
‘अ इति ब्रह्म तत्रावतमहमिति । तस्योपनिषदहमिति’ । ‘अहं नामा
हरिर्नित्यमहैषत्वात्प्रकीर्तितः । त्वं चासौ प्रतिशोभित्वात्परोक्षत्वात्स’
इत्यपि । ‘सर्वान्तर्पामिणि इरावत्सच्छब्दविभक्तयः । युष्मच्छब्द-

गताथैव सर्वास्तच्छब्दरा अपि । सर्वशब्दगताथैव वचनान्यखिला-
न्यपि । स्वतन्त्रत्वात्प्रवर्तन्ते व्यावृत्तेऽप्यखिलात्सदा । तत्सम्बन्धात्तु
जीवेषु तत्सम्बन्धादचित्त्वपि । वर्तन्त उपचारेण तिष्ठपदान्यखिला-
न्यपि । तस्मात्सर्वगतो विष्णुरेको भिन्न ततो बहुरिति नारायण-
श्रुतिः । ‘सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्यपशीधते । अविभक्तं विभक्तेषु
तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकमिति जगद्वचनम् ।

न चासत्यो भेदः । ‘सत्यमेतमनु विद्ये मदन्ति राति देवस्य
गुणतो सधोवः’ । ‘सत्यः सो अथ महिमा गुणे यवो यज्ञेषु
विप्रराज्ये’ । ‘सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं मिदा तत्त्वं मिदा
सत्यं मिदा यैवारुण्यो यैवारुण्यो यैवारुण्यः’ । ‘आत्मा हि परम-
स्वतन्त्रः सर्ववित्सर्वशक्तिः परमतुल्यः परमो जीवस्तु तद्वशोऽप्य-
शोऽल्पशक्तिरातोऽल्पक’ इत्यादि श्रुतिभ्यः । न चावान्तरसत्यत्वमिदम् ।
‘यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह
ब्रह्मणा विप्रश्चिता’ । ‘एतमानन्दमपमात्मानमुपसङ्गम्य इमान्लोका-
न्कामाजीकामरूप्यनुसञ्चरन् । एतस्मा मायकास्ते’ ॥ ‘ऋचां त्वः
पोषमास्ते पुण्ड्रान् मायत्रं त्वो मायति अकरीषु । ब्रह्मा त्वो वदति
आतुरियां यज्ञस्य मायां वि मिसीत उ त्वः’ ॥ ‘परं ज्योतिरुपसम्पद्य
स्त्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । स तत्र पर्येति जघन्कीडन् रममाणः
स्त्रीभिर्वा पानिर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वा’ ॥ ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा-
भूतत्वेन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं
विजानाति तं च केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयात्’ ॥
‘यथोदकं शुद्धे शुद्धमासितं तादृशेव भवति’ ॥ ‘तदा विद्वान्पुण्यपापे
विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति’ ॥ ‘अमृतस्यैव सेतुः’ ॥
‘अध्वन्तः कर्णवन्तः सखायौ मनोजवेष्वसमा बभूवुः । आदमास
उपकक्षास उ त्वे हृदा इव खात्वा उ त्वे ददधे’ ॥ ‘ईशमाथिल

विष्टन्ति युक्ताः संसारसागरात् । पथेष्टशोभमोकारो ब्रह्मान्तो
उच्चरोच्चरमिति शोभानन्तरं भेदधुतिभ्यः । 'इदं ज्ञानमुपाधित्य
मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि लोपजायन्ते अस्तये न व्यथन्ति चे'ति
भगवद्वचनम् । '४०० जगत्पापवर्जम्' ॥ '४०० प्रकरणादसंश्लिष्ट-
त्वाचे'त्यादि च । 'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽसुच्छित्तिधर्म'ति
तद्वर्माणामप्यनुच्छित्तः प्रस्तुतत्वादत्रैव सा भगवान्मोहान्तमापिपन्न
मेव्य संव्रास्ती'ति संव्राज्ञाश्व दोषत्वेनोक्तत्वात् । 'यत्र त्वस्य सर्व-
मात्मैवायुक्तत्वेन के पश्येदिति द्वाक्षेप एव । न हि भोगामावो
विज्ञातारमरं केन विज्ञातीयादिति विज्ञातुरविज्ञानं कापेक्षितम् ।
'अहमित्येव यो वेधः स जीव इति कीर्तितः । स दुःखी स सुखी
चैव स पावं चन्दमोशयोति'ति परमश्रुतिः ॥ 'मयस्थ हि परेऽज्ञाने
किं न दुःखतरं भवेदिति शोषधर्म' ॥ 'न तु तद्वितीयमस्ती'ति च ।
पञ्चदश द्वैतत्वेन न पश्यति तदेव द्वितीयं नेत्याह । 'यत्ततोऽन्य-
द्विभक्तत्वेनैव पश्येदिति वाक्यशेषात् । 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यते' इति हेतोश्च । 'कर्माणि विज्ञानमयस्य आत्मा परेऽन्यथे सर्व
एकीभवन्ती'त्यत्राप्येकीभावे मत्वेनये धीराव्यादिशिततद्रूपापेक्षया
स्थानैक्यं वा । 'कामेन मे काम आगावृद्धपावृद्धयं मृत्योः । यद-
मीषामदः श्रियं तदेतन्नाशति' । 'ब्रह्ममत्सज्जुहो मे मतिर्मुक्तौ
अविध्यति । अतः श्रयोऽनुकूलत्वमिदानीमपि संस्वितम्' ॥ 'वेना-
क्रमन्तूपययो वाक्काशा यथ तत्त्वस्य परमं निधानम्' ॥ 'एत-
मानन्दमयमात्मानमुपसङ्गामती'त्यादि श्रुतिभ्यः । स्वरूपैक्याभिप्राये
कर्माणि विज्ञानमयवेति न युज्यते । न हि तत्पक्षेऽपि कर्मणां
ब्रह्मेक्यं युक्तावन्ति । निवृत्त्यभिप्राये च पञ्चदशकलानामपि समत्वात् ।
'मताः कृताः पञ्चदश अचिष्टा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतास्त्रि'स्रन्यासां
कलानां गमनमुक्ता कर्मणां विज्ञानात्मनर्थमीशानकथनं व्यर्थं स्यात्

विशेषाभावात् । न च ज्ञाननिवृत्तस्य रजतस्य धुत्तयेकीशान-
व्यवहारोऽस्ति । परेऽन्यथ इत्यधिकरणत्वकथनं च भेदज्ञापकम् ।
अन्यथा पर एव भवन्तीति निर्देशः स्यात् । 'जीवस्य परमैक्यं तु
बुद्धिसारूप्यमेव तु । एकस्थाननिवासो वा व्यक्तित्वात्मनपेक्ष्य सः ।
न स्वरूपैकता तस्य भूतस्यापि विरूपतः । स्वात्मव्यपूर्णतेऽप्यत-
पारतन्त्र्ये विरूपते'ति परमश्रुतिः ॥ 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादि
च 'सम्पूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रीऽपि ब्राह्मणो भवेदिति'तिवत् । वृद्धितो
भवतीत्यर्थः । न हि ब्राह्मणपूजकः स एव ब्राह्मणो भवति । 'ब्रह्माभि
जीवाः सर्वेऽपि परब्रह्माणि युक्तिवाः । प्रकृतिः परमं ब्रह्म परमं
महदच्युतः । तस्माच्च युक्ता न च सा न कचिद्विष्णुवैभवम् ।
प्राप्नुवन्ति स एवैकः स्वतन्त्रः पूर्णवृत्तः'इति परमश्रुतिः ॥ 'परो
मात्रया तन्वा बुधान न ते महित्वमन्यनुवन्ति' ॥ 'ब्रह्मेष्टानादिभि-
र्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते । तद्यत्स्वप्नाः कैवल्यं स भवानकैवल्यो हरः'
इति च । 'यथापिपन्ति तेजोसि महातेजसि भास्करे । पृथक्पृथक्-
स्थितान्यहि स्वरूपैरपि सर्वैः । परे ब्रह्माणि जीवाकूपब्रह्माण्यप्यपियन्ति
हि । युक्तौ पृथक्स्थितान्येव तदन्वेषणमदर्शनम् । अप्ययोऽयं तद्विष्टो
न स्वरूपैकता कचिदि'ति नारायणश्रुतिः । अतः सर्वगमविरुद्धमेव
जीवेधर्मक्यम् ॥

तथैव सर्वपुक्तिविरुद्धं च । न तावदेकजीववादो युज्यते ।
एकाज्ञानपरिकल्पितत्वे च सर्वस्य सर्वेभिर्द परिकल्पितमिति जानतः
पुनः विध्यादिबोधनं न युज्यते । न हि स्वमोऽयमिति निश्चित्य
स्वाप्तपुत्रदायार्थं यतते । स्वमे तु स्वाप्तत्वाज्ञानादेव यतते । न च
रहूनां दृश्यमानत्वादस्याज्ञानपरिकल्पितमिदमिति निश्चयो युज्यते ।
अमे तु प्रबोधानन्तरमेकस्यावशिष्टत्वाविधयः । न चात तथास्ति ।
तस्य तस्य तथा तथा भविष्यत्त्वमित्यङ्गीकारं यस्तुनि विद्वत्पा-

सम्भवादकल्पितमित्येव स्यात् । न च तथा प्रतिपन्नव्यमित्यत्र प्रमाणमस्ति । शिष्याज्ञानपरिकल्पितमित्यङ्गीकारं तस्मात्तत्त्वार्थभावे स्वयमेव कल्पितो भवतीति सम्यग्ग्रन्थाभिगमसौख्यार्थहेतुत्वं स्यात् । न च कस्यचिन्मुक्तिः । ग्रन्थाभिगमे तस्यैव शिष्याज्ञानपरिकल्पित-त्वप्राप्तेः । स चैको जीवो यदि भेदवादी भवति तस्य तत्रैव दार्ढ्याज कदाचिद्वेदनिष्ठातिरिक्ति न कस्यापि मुक्तिः स्याद् । तेन यथा कल्पितं तथैव भवतीति तेनैकजीववादिनां नित्यनिरयकल्पने स एव स्यात् । न चैकजीवाज्ञानपरिकल्पितं समस्तमित्यत्र किञ्चिन्मानम् । 'प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तत न संशयः । मायासत्प्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' इत्यस्य चायमर्थः । प्रपञ्चो यदि विद्येत भवेत् उत्पद्येत तर्हि निवर्तत न च निवर्तते तस्मादनादिरेवापम् । प्रकृष्टः पञ्चविधो भेदः प्रपञ्चः । न चाविद्यमानोऽयम् । मायाभावत्वात् । मायैति मगत्वपञ्चा सैव मानवापकर्त्री यस्य तन्मायाभावम् । परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्रथित्वाच्च न द्वैतं आन्तिकल्पितमित्यर्थः । न हीश्वरस्य भ्रान्तिः । तर्ह्यद्वैतः सर्वभावानामिति व्यपदेशः कथमित्यत आह । अद्वैतं परमार्थत इति । परमार्थापेक्षया द्वैतं सर्वसादृशमोऽर्थः स एक एवेत्यर्थः । अन्यथाऽ-द्वैतः सर्वभावानामिति व्यर्थं स्यात् । सर्वभावानां मध्ये तस्यैकस्यैवा-द्वैतत्वमित्युक्ते समाधिकरादित्यमेवोक्तं स्यात् । अन्येषां समाधिक-भावः । विकल्पो विनिवर्तत कल्पितो यदि केनचिदिति वाक्यपक्षपाद्य न कल्पितत्वमस्येति ज्ञायते । निवर्तत इत्यङ्गीकारे निवर्तत विद्येतेति च प्रसङ्गरूपेण कथनं यदिऽप्यदौ च न युज्यन्ते । विद्येतेत्यस्य चोत्पत्त्यर्थानङ्गीकारे यद्यदस्ति तन्ननिवर्तत इति व्याप्त्यभावाच्चिन्वतेति न युज्यते । अतः प्रपञ्चस्यानादिसत्यत्वपरमिदं वाक्यम् । अतः उपदेशादयं वादोऽज्ञातं द्वैतं न विद्यत इत्याह । अज्ञात एव द्वैतं न विद्यते । अज्ञानिनां पक्ष एव द्वैतं न विद्यत इत्यर्थः ॥ 'जीवेश्वरमिदा

चैव जडेश्वरमिदा तथा । जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवमिदा तथा । मिथश्च जडभेदोऽयं प्रपञ्चो भेदपञ्चकः । सोऽयं सत्यो घनादिश्च सादिशेनाशमाप्नुयात् । न च तार्थं प्रयात्येष न चासौ भ्रान्तिकल्पितः । कल्पितश्चेन्निरवर्तत न चासौ विनिवर्तत । द्वैतं न विद्यत इति तस्मा-दज्ञानिनां मतम् । मतं हि ज्ञानिनामेतन्निवर्तं वातं च विष्णुना । तस्मात्सत्यमिति श्रुतं परमो हरिरेव त्विति परमश्रुतिः ॥ मैत्रेयी-शारदायां च । 'अथ ज्ञानोपसर्गा' इत्युक्त्वा 'अथ वे चान्ये मिथ्या-तर्कदृष्टान्तैः कुहकेन्द्रजालैर्वैदिकेषु परिष्ठातुमिच्छन्ति तैः सह न संवसेत्प्राकाश्या ह्येते तस्करा अस्वर्गा' इत्याह । 'नैरात्म्यवादकुहकै-मिथ्यादृष्टान्तहेतुभिः । आप्यैल्लोकौ न जानाति वेदविद्यान्तरं तु यदि'ति । आत्मसम्बन्धि किमपि नास्त्येति वादो नैरात्म्यवादः ।

भ्रान्तिकल्पितत्वे च जगतः सत्यं जगदुपमपेक्षितम् । न हि सत्यश्रुतेः सत्परजतस्य तपोः सादृश्यस्य चाभावे भ्रान्तिर्भवति । स्वमेऽपि नासनारूपं सत्यमेव जगन्मनसि स्थितं बहिष्कृत्वेन दृश्यते । देहात्मनोरप्येकदेशस्थत्वादि सादृश्यमस्त्येव । ब्रह्मः पीतो नभो नीलमित्यादिष्वपि पीताद्रपोऽन्वत्र विद्यन्त एव । तस्मादृश्यं च द्रव्यत्वादिकं किञ्चिच्छब्दादीनां चास्त्येव । अतो न कुत्रापि सद्ब्र-ह्मसत्यवस्तुदृश्यं विना भ्रमः । न चात्मन्यनात्मभ्रमः क्वापि दृष्टः । न हि कश्चिदहमहं न भवामीति भ्रान्तो दृश्यते । आत्मन्यनात्मभ्रम एवायं प्रपञ्च इति तैरुच्यते । तं विनैवात्मन्यात्मममकल्पनेऽनात्मन-स्सत्यत्वं स्यात् । तदा चाद्वितीयत्वकल्पनेऽज्ञातमैवास्ति नास्मेति भवति । आत्माज्ञानात्मकत्वे च जगत आत्मनो सिद्धत्वेन न दृश्यते । न हि शुक्लेर्मेदेन रजतं दृश्यते भ्रान्तौ । न चैकमेव युगपद्ब्रह्मा दृश्यते भ्रान्तौ । न चात्मनि भेदभ्रमः क्वापि दृष्टः । न च कुत्रापि मिथ्योपाधिकृतो भेदो दृष्टः । न च ज्ञानाज्ञानयोरपि मिथ्या-

कल्पितत्वं दृष्टम् । तद्विषयस्यैवान्यथात्वं आन्तौ । एवमाद्यनन्तयुक्तिः विरुद्धोऽयं पक्षः । ग्रन्थबहुत्वं स्यादित्येवोपरम्प्यते ।

न च सत्यत्वाङ्गीकारे कश्चिदोपः । बहुजीववादिपक्षेऽपि भेदस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारे एते दोषा भवन्त्येव । मिथ्योपाधिकृतं हि तेषामपि बहुत्वम् । न च मिथ्योपाधिकृतो भेदः कापि दृष्टः । आत्मन्ध-
नात्मकल्पनारूपत्वात्मिथ्योपाधिरेव न युज्यते । मायामयीसृष्टिरपि तत्सदृशत्वान्यस्य विद्यमानत्वं एव दृष्टा । द्रव्यत्वादिसादृश्ययुतं किञ्चिदधिष्ठानमाश्रित्यैव च । 'अधिष्ठानं च सदृशं तन्मयवस्तुद्वयं विना । न आन्तिर्भवति क्वापि स्वप्नमायादिकेवपि । मानस्यां वसनायां तु बहिर्वस्तुत्वकल्पनम् । स्वप्नो भ्रमश्च मायायां कर्तुं देहादिवस्तुषु । चतुरङ्गबलत्वादिकल्पने भ्रम इष्पते । न आन्ति-
कल्पितं विश्वमनो विष्णुबलाश्रयमिति ब्रह्मैवैतत् । न च मायाविना माया दृश्यते विश्वमीश्वरः । सदा पश्यति तेनेदं न मायेत्यवधार्यता-
मिति च । 'अपरोक्षदृष्टो मिथ्यादर्शनं न कचिद्भवेत् । सर्वा-
परोक्षविद्विष्णुविद्यदक्तत्र तन्मृषे'ति च । यदि चैकमेव ब्रह्मोपाधि-
भेदात्संसारति युज्यते च तदा संसारिणां सर्वदा विद्यमानत्वात्सर्वदा संसार्येव ब्रह्म । अतस्तद्ब्रह्मोऽपि न युक्तिः । सर्वदोपाधिसम्बन्धत्वा-
त्तस्य । न च शुद्धस्य नोपाधिसम्बन्ध इति वाच्यम् । उपाधि-
सम्बन्धस्योपाधिसम्बन्धकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । न च तेनैव सम्बन्धेन सम्बन्धस्य । आत्माश्रयप्रसङ्गात् । इतश्च मिथ्योपाधिर्न युज्यते ।
अज्ञाननिष्ठौ मिथ्योपाधिसिद्धिः । अज्ञानं विना मिथ्यात्वासिद्धेः ।
न च मिथ्योपाधिं विनाऽज्ञानसिद्धिः । मिथ्योपाधिभिन्नस्मिन्वाज्ञ-
त्वात् । शुद्धस्यैवाज्ञात्वे युक्तत्वाप्यज्ञत्वप्रसक्तेः । स्वाभाविकत्वा-
त्सत्यत्वान्धद्वितीयत्वप्रसक्तेः । स्वाभाविकस्य चानिवृत्त्यङ्गीकारा-
दनिवृत्तिप्रसक्तेः । सत्यस्य चानिवृत्तिरिति हि तत्पक्षः । अत-

श्रान्योन्याश्रयता । अज्ञानसिद्धौ मिथ्योपाधिसिद्धिः मिथ्योपाधि-
सिद्धौ जीवसिद्धिः जीवसिद्धौ तदाश्रयाज्ञानसिद्धिरिति चक्रे वा ।
न च शुद्धमेव आन्त्याञ्जमिति युक्तम् । अज्ञानसिद्धौ भ्रमसिद्धिः
तत्सिद्ध्याज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वात् । 'अनागता अतीताश्च
भावन्तः संहिताः क्षणाः । अतीतानागतश्चैव पावन्तः परमाणवः ।
ततोऽप्यनन्तमुचिता जीवानां राशयः पृथगिति वस्तुधृतेन संसारिणां
परिममाप्तिरस्मत्पक्षे । 'परमाणुप्रदेशेऽपि क्षणन्ताः प्राणिराश्रयः ।
क्षणात्वादीशशक्त्यैव स्थूला अपि हि संस्थिताः । सहस्रयोजनसमां
प्रभावाद्विचकर्मणः । अनन्ता राशयोऽनन्ताः प्रजानामविसंस्थिता'
इति स्कान्दे ।

न च मिथ्यावस्तुनो दुर्घटत्वमेव भूषणम् । दृष्टस्य वस्तुनो
मिथ्यात्वकल्पनस्य दृष्टिसकाशाद्वलरूपमाणायुक्त्यपेक्षत्वात् । तदभावे
सत्यत्वं दृष्टवैव सिध्यति । न ह्यभादिकं मोक्षं दृष्ट्वा मोक्तुं सत्यत्वे
प्रमाणान्तरमपेक्षते । किन्तु नेदमसमिति केनचिदुक्ते कथमिदमसत्त्वेन
दृश्यमानस्यैव न भवतीति प्रमाणान्तरमपेक्षते । न च प्रत्यक्षदृष्टस्य
ततो बलकप्रत्यक्षमागमं विनाऽनुमानादिनैव बाधो दृष्टः । दूरस्थवृक्ष-
हस्तत्वादौ प्रत्यक्षापटुत्वस्य निमित्तत्वाद्युक्त्या तत्र दीर्घत्वनिश्चयः ।
प्रत्यक्षस्य हि दूरं मन्दग्राहित्वं परिमाणादावप्यथात्वं च ततो बलव-
त्प्रत्यक्षेणैव निश्चितम् । न च प्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वं केनापि प्रमाणेन
निश्चितम् । विशेषतश्च ज्ञानाज्ञानमुखदुःखस्वप्नभेदादिविषयस्थानुभवस्य
न मिथ्यात्वं दृष्टम् । अतश्च संसारस्य सत्यत्वात्सत्यस्य चानिवृत्त्यङ्गी-
काराच्च मोक्षः स्यात् । अनुभवसिद्धस्य बलवदनुभवं विना युक्तिर-
एव मिथ्यात्वाङ्गीकारे आत्मनोऽपि मिथ्यात्वं स्यात् । युक्तिश्च ।
सर्वस्यान्यस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारात् द्विधाकल्पने कल्पनागौरवमिति ।
आत्माधिष्ठानप्रमत्तैवाद्येतास्याधिष्ठानत्वमपि न युज्यते । दुर्घटत्वस्य

भूषणत्वे दुर्घटमप्यात्ममिथ्यात्वं स्यादेव । प्रतीतेरप्यविद्याकार्य-
त्वाङ्गीकारात् । तस्याश्च दुर्घटत्वस्य भूषणत्वात्सत्यस्य च युक्तपक्षत्वा-
दटादीनां दृष्टत्वमात्मनश्च जडत्वं द्रष्टृभावे च प्रतीतिरधिष्ठानं विनैव
भ्रम इत्यादि विरुद्धं सर्वमपि स्यात् ।

उपाधिभेदाङ्गीकारे हस्तपादाद्युपाधिभेदेऽपि तद्वत्सुखदुःखादि-
भोक्तुर्यथा भेदो न प्रतीयते एवमेव शरीरादिभेदेऽपि भोक्तुर्भेदो न
दृश्येत । सर्वगतसुखदुःखादिकमेकैव ज्ञेयम् । यथा चैकानुलया-
द्यपगमेषु न मुक्तिः एवमेकोपाध्यपगमेषु तत्सर्वान्तोपाधि-
सम्बन्धत्वाच्च मुक्तिः स्यात् । 'उद्यतायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽ-
स्त्रिभिः । पश्यन्तः पातयन्ति स्म कवन्था अप्यरीन्युधी' इति भारत-
वचनाच्च त्रिशेगादिशेषः । किञ्चोपाधिरात्मन एकदेशं यस्त्युत सर्व-
मात्मानम् । एकदेशाङ्गीकारे सावयवत्वम् । सावयवत्वचानित्यत्वं
तैरङ्गीकृतम् । सर्वज्ञास्य च नोपाधिभेदकः स्यात् । उपाधिकृतांश-
कल्पने तदुपाधिकृतत्वे श्रान्ताश्रयत्वम् । उपाध्यन्तरकल्पनेऽनवस्था ।
न चेश्वरस्य सर्वगतत्वादोपाधिकभेदो ब्रह्मणा भवति । न हि देवतः
कालतत्त्वापरिच्छिन्नयोरौपाधिकभेदो दृष्टः । सर्वोपाधिमत्त्वाच्चैक-
स्यैवेश्वरस्य भेदस्य निष्पत्त्यात्तद्वत्तत्वादिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्ववत्त्वे-
सुखदुःखादिभोक्तृत्वमीश्वरस्यैव स्यात् । देवतः कालतत्त्वापरिच्छिन्नयो-
रौपाधिकभेदोदाभावादेव दुःखिनोऽन्यच्छुद्धं ब्रह्म न सिद्ध्यति । अतः
स्याभाधिकस्संसार इत्यनिवृत्तिरेव स्यात् ।

किञ्च विशिष्टस्य शुद्धस्य वा संसारः । शुद्धस्य संसार इत्युक्तं
स्वप्नादिति । विशिष्टस्येत्युक्ते विशिष्टोऽन्यः स एव वा । स एव
चेदुक्तो दोषः । अन्यथेति नोऽनित्यो वा । अनित्यत्वेनाप्यत्र एव
तस्य न मोक्षः । नित्यत्वे च भेदस्य सत्यत्वं योशेऽपि तस्य भावात् ।
स्वरूपमात्रस्याभेद उपाधिभिन्न एवेत्यङ्गीकारे स्वरूपमेवोपाधिसंबद्ध-

मिति न तस्य शुद्धत्वम् । अशुद्धस्य भावस्य न कदाचिच्छुद्धत्वमिति
च तत्पक्षः । उपाधिमिथ्यात्वाङ्गीकारे चान्योन्याश्रयत्वादौषा
उक्ताः । न चानादिकर्मभेदाद्भेदः । औपाधिकभेदसिद्धौ कर्मभेद-
सिद्धिः तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वात् । अतोऽनन्तदोष-
दुष्टत्वादुत्पत्त्यवहेत्यस्यैवोपरम्यते । अतः सर्वप्रमाणविरुद्धत्वा-
न्नाभेदे श्रुतितत्पर्यम् ।

सर्वप्रस्तावाच्यस्य लक्षणाऽपि न दृष्टेति न तस्य शास्त्रगम्यत्वम् ।
अतोऽवाच्यत्वादौष्यत्वाच्छून्यमेव तदिति प्राप्तम् । न च स्वेनापि
ज्ञेयत्वं तैरुपपत्ते । कर्तृकर्तृविरोध इति हि ते वदन्ति । न च
स्वरूपगम्यत्वाद् ज्ञेयं ज्ञातारं च विना ज्ञानं दृष्टम् । अतो ज्ञातृज्ञेया-
भावाज्ज्ञानस्यापि शून्यत्वेव । अतः शून्यत्वादाय कश्चिद्विशेषः । न
च ज्ञातृज्ञेयपरहितं ज्ञानं कापि दृष्टम् । अप्राप्तत्वाच्चेष्टरमेदस्य नाभेदे
श्रुतितत्पर्यं युज्यते । 'सर्वोत्तमं सर्वदोषव्यपेक्षं गुणैरशेषं पूर्णमन्यं
समस्तम् । तैलज्जम्बाज्जापयितुं प्रवृत्ताः सर्वे वेदा मुख्यतो नैव
चान्यदि' इति पट्टोपनिषदि । अतः सर्वगम्यैरेव सर्वमाङ्गिभूतत्वेन
सर्वेष्मादिशिष्टत्वेन च विज्ञेयो भगवान्भारायण इति सिद्धम् ॥ इति
श्रीमदानन्दतोषमगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्विष्णुतत्त्वविनिर्णये
प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

॥ ३० ॥ 'ब्रह्मा चित्रः सुराद्याश्च शरीरभरणात्क्षराः ॥ लक्ष्मी-
रथरदेहत्वादक्षरा तत्परो हरिः । स्वातन्त्र्यशक्तिविज्ञानसुखाद्यैरखिले-
गुणैः । निस्सीमत्वेन ते सर्वे तद्गताः सर्वदेव च । सर्वोत्थितिसुय-
यतिप्रकाशाद्वृत्तिबन्धनम् । सर्वसुराणामेकः स कुर्यात्सात्विकमोक्षणम् ।
सर्वोत्थितियोज्योतिर्नित्यानन्दपदोऽक्षरे । चेष्टाप्रदस्य सर्वेषामेक एव
परो हरिः । तस्य नान्योऽस्ति सर्गादिकर्ता निर्दोषकश्च स' इति
परमश्रुतिः । 'ब्रह्मशेषसुपर्णेऽक्षकस्यैर्युहादयः । सर्वे क्षरा अक्षरा

तु श्रीरेका तत्परो हरिः'ति स्कान्दे । 'यं कामये तं तद्गुणं कुणोमि
तं ब्रह्माणं तमृषिं तं मुनेषाम् । अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे
शरवे हन्तव्रात । अहं जनाय समदं कुणोम्यहं यात्रापृथिवी आविवेश ।
अहं सुवे पितरसस्य सुधेन्मम योनिरप्लवं तस्समुद्रे ॥ 'यमन्तः
समुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजाः । यतः प्रसृता जगतः
प्रसृती तोयेन जीवान्मयससर्गं भूम्वा' ॥ 'यदोषधीभिः पुरुषान्गुणैश्च
विवेश भूतानि चराचराणि । अतः परं नान्यदणीयसं हि परात्परं
यन्महतो महान्तम् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तपसः
परस्तात् । तदेव तद् सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् ॥
'अस्य देवस्य मीळदुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभुये हविभिः । विदेहि
रुद्रो रुद्रिषं महित्वं यासिष्टं वतिरथिना विरावत्' ॥ 'चन्द्रमा मनसो
जालक्ष्योः सूर्यो अजायत । मृत्वादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्यायुरजायत' ॥
'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नापीयोसौ नेमे यावापृथिवी' ॥
'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः । न शुनिभूत्वा सम-
चिन्तयत्त पते व्यजायन्त । विद्यो हिरण्यमर्जोर्मर्मो नरुणरुद्रेन्द्रा
इति' ॥ 'वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः । नेन्द्रसूर्यौ
न च सुहो न सीमो न विनायक'इत्यादि श्रुतिभ्यश्च ॥ 'यस्मात्परं
नापरमस्ति किञ्चिदि'त्यत्राप्यपरमस्तीत्येवार्थः । अन्यथा 'तेनेदं पूर्णं
ततो बहुतरं तद्रूपमनामयमि'ति वाक्यशेषविरोधात् । तेनेदमित्युक्त-
मेव तत इति वक्तव्यमेतत् । अन्यथा यस्मात्परमित्युक्तिविरोधात् । 'नामानि
सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति' ॥ 'अस्यैव सर्व-
नामानि व्यतिरिक्तस्य सर्वतः । यः स्वतन्त्रः सर्वदैवकः स विष्णुः
परमो मत' इत्यादि श्रुतिभ्योऽन्यनामान्यस्यैवेति नान्येषां सर्वेश्वर-
त्वादिकमुच्यते । सर्वेश्वरेऽप्यस्यादोषनचनादादावभाववचनाच्च तद्वच-
नाच्चाज्येषां सर्वेषां वेदेषु स्मृत्यु । तेषां सर्वनामन्वाचुक्तेश्च । 'उत्पचि-

वसुदेवस्य प्रादुर्भावो न चापरः । देहोत्पत्तिस्तदन्येषां ब्रह्मादीनां
तदीरणात् । देहोऽनादिर्हरिर्नित्यो ब्रह्मादीनामनित्यकः । मुख्योत्पत्ति-
स्तदन्येषां प्रादुर्भावो हरेर्जनिरिति परमश्रुतेश्च ॥ इति श्रीमदानन्द-
तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीपद्मविष्णुतत्त्वविनिर्णये द्वितीयः
परिच्छेदः ॥ २ ॥

॥ ॐ ॥ 'वज्रितः सर्वदोषैर्यो गुणसर्वस्वमूर्तिमान् । स्वतन्त्रो
यद्वशाः सर्वे स विष्णुः परमो मत'इति परमोपनिषदि । 'नित्यपूर्णो
खिलगुणो निर्दोषः सर्वदेव यः । यः स्वतन्त्रः परो विष्णुर्जन्म-
मृत्यादिवर्जितः' । नारद उवाच । 'निर्दोषश्चेत्कथं विष्णुसंज्ञापुद-
पद्यत । चिन्ताश्रमव्रणाज्ज्ञानदुःखदुष्टदयने कलम् । एष मे संज्ञयो
ब्रह्मन् हृदि शल्य इवापितः । अनुदायोऽपरमैर्लैः सृक्तिशक्त्या
तमुदर' । ब्रह्मोवाच । 'स्त्रीपुंसलाभिर्योगात्मा देहो विष्णोर्न जायते ।
किन्तु निर्दोषनैतन्यमुखां निलां स्वकां तनुम् । प्रकाशयति सैवेयं
जनिर्विष्णोर्न चापरा । तथाप्यसुरमोहाय परेषां च कचित्कचित् ।
दुःखाज्ज्ञानभ्रमादीन्स दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः । क व्रणादि क चाज्ञानं
स्वातन्त्र्याच्चित्तसद्गुणे । दौर्लभ्यापैव योऽक्षय दर्शयन्परमो हरिः ।
मिथ्यादर्शनदोषेण तेन सृक्ति न यान्ति च । तमो यान्ति च तेनैव
तस्मारोपविबर्जितम् । प्रादुर्भावगतं चैव जानीयाद्विष्णुमज्जसे'ति
ब्रह्माण्डे । 'गुणक्रिपादयो विष्णोः स्वरूपं नान्यदिष्यते । अतो
मिथोऽपि भेदो न तेषां कश्चित्कदाचन । स्वरूपेऽपि विशेषोऽस्ति
स्वरूपत्ववदेव तु । भेदाभावेऽपि तेनैव व्यवहृत्य सर्वत'इति परमोप-
निषदि । 'अमिषत्वमभेदश्च यथा भेदविबर्जितम् । व्यवहार्यं पृथक् च
स्यादेतं सर्वं गुणा हरेः । अभेदाधिक्योर्मदो यदि वा भेदमिषयोः ।
अनवस्थितिरेव स्यान्न विशेषणतामतिः । मूलसम्बन्धमज्ञात्वा तस्या-
देकमनन्तत्वा । व्यवहार्यं विशेषेण दुस्तर्क्यलतो हरेः । विशेषोऽपि

स्वरूपं यं स्वनिर्वाहकतास्य चे'ति ब्रह्मतर्कः । 'एकमेवाद्वितीयं तन्मेह
नानास्ति किञ्चन' । 'मृत्योस्ता मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' ।
यथोक्तं दुर्गे वृष्टे पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान्मृत्युपश्यन्नेतानेवानु-
विधावती'त्यादि श्रुतेः । 'देशः सर्वत्र पुरुषः स्वतन्त्रः कालनित्यता ।
इत्यादिषु स्वसम्बन्धाद्यर्थैव गुणरूपिणः । गुणित्वं गुणभोक्तृत्वं
स्याद्विष्णोक्तञ्च स स्वयमिति ब्रह्मतर्कः । 'विष्णुं सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा
संसारवर्जितः । निर्दुःखानन्दशुद्धनित्यं तत्समीपं म मोदते । मुक्तानां
चाश्रयो विष्णुराधिकोऽधिपतिस्तथा । तदज्ञा एव ते सर्वे सर्वदेव स
ईश्वर'इति परमश्रुतिः । 'अमृतस्यैव सेतुः' । 'सौष्ठुते सर्वान्कामा-
न्सह ब्रह्मणा विपश्चिते'त्यादि च । 'नृपायाज्यतृत्वनन्ता मुक्तिमा
उत्तरोत्तरम् । गुणैः सर्वैः शतगुणा मोदन्त इति हि श्रुतिरिति पात्रे ।
श्रुते निश्चयेनोपवर्जितः पूर्णानन्दगुणो नारायण इति सिद्धम् ।

यस्य श्रीशुद्धानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं बद् तदर्थ-
तमित्यमेव निहितं देवस्य मर्गो महत् । वायो रामवचो नयं प्रथमकं
पृष्ठो द्वितीयं सप्तम्यो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केनवे ॥

स्वतेश्चाखिलेनाय निर्दोषगुणरूपिणे । प्रेयसे मे सृष्ट्याय
नमो नारायणाय ते ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थमहात्मादाचार्यविरचिते
श्रीमद्विष्णुतत्त्वनिर्णये तृतीयः परिच्छेदः ॥ ३ ॥

॥ ग्रन्थश्चायं सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीमदानन्दतीर्थ(पूर्णप्रज्ञ)महात्मादाचार्यविरचित-

श्रीसर्वमूलान्तर्गत-

स्तोत्र-आचारग्रन्थाः

१. स्तोत्रग्रन्थौ

१ नखस्तोत्रम्	११३५
२ डादशस्तोत्रम्	११३६-११४५

२. आचारग्रन्थाः

१ कृष्णामृतमहार्णवः	११४६-११६२
२ तन्त्रसारतट्टकः	११६३-११९७
३ सदाचारस्तुतिः	११९८-१२००
४ यतिप्रणवकल्पः	१२०१-१२०२
५ जयन्तीनिर्णयः	१२०३-१२०४

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

नरसिंहनखस्तोत्रम्

श्रीमद्भुजमङ्गलम ध्यान्तर्गतसकृन्मवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-
हयग्रीवाय नमः ॥

पान्थसाम्पुल्लुतनैर्विलम्बमातङ्गमायद्भटा-
कुम्भोष्माद्रिषिषाटनाथिकपटुप्रत्येकवसायिताः ।
श्रीमत्कण्ठीरवास्वप्रतप्तगुणधरा दारितारातिदूर-
प्रध्वस्तचान्तशान्तप्रविततमनसा भाशिता भाकिद्वन्द्वे ॥ १ ॥

लक्ष्मीकान्त समन्ततो विकल्पज्ञैर्वेशितुस्तो समं
प्रदयाम्पुत्तमवस्तु दूरतरतोऽपास्तं रम्यो योऽष्टमः ।
षड्रोषोत्करदधनेत्रकुटिलप्रान्तोत्थिताश्रिम्पु-
त्सद्योतीपमविस्फुलिङ्गमसिता त्रयोदशकोत्कराः ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्
नरसिंहनखस्तोत्रं सम्पूर्णम्

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

श्रीमद्वादशस्तोत्रम्

श्रीमद्भुवनेश्वरीमन्त्राद्यन्तर्गतमन्त्राणां वेदव्यासात्मकलक्ष्मी-
हयत्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ वन्दे वन्द्यं सदानन्दं वासुदेवं निरञ्ज-
नम् ॥ इन्दिरापतिमाद्यादिवरदेशवरप्रदम् ॥ १ ॥ नमामि निखिला-
पीयकिरीटाष्टपीठवत् ॥ हृत्तमवशमनेष्कामे श्रीपतेः पादपङ्कजम् ॥ २ ॥
जाम्बूलदाम्बराधारं नितम्बं चिन्त्यमीशितुः ॥ स्वर्णमञ्जीर-
संवीनमासुहृदं जगदम्बया ॥ ३ ॥ उदरं चिन्त्यमीशस्य तनुर्वेऽप्यखिलं
भरम् ॥ बलिप्रपादितं नित्यमुपगृहं शिवैक्या ॥ ४ ॥ स्मरणीय-
मरो विष्णोरिन्दिरावामसीशितुः ॥ अतन्तमन्तवदिव भुजयोरन्तरं
गतम् ॥ ५ ॥ ब्रह्मचक्रमदापप्रवराश्रित्या हरेश्छुजाः ॥ पीतवृत्ता
जगद्रक्षाकेवलोद्योगिनोऽनिशम् ॥ ६ ॥ सन्ततं चिन्त्येत्कण्ठं प्रास-
त्कौस्तुभभाषकम् ॥ वैकुण्ठस्थाखिला वेदा उद्गीर्त्येन्नेऽन्तिशं यतः ॥ ७ ॥
स्मरेत् यामिनीनाथमहम्नाभितकान्तिमत् ॥ भवतापनोदीर्घं श्रीपते-
स्तुत्तपङ्कजम् ॥ ८ ॥ पूर्णानन्यमुखोद्गमि मन्दस्मितमधोशितुः ॥
गोविन्दस्य सदा चिन्त्यं नित्यानन्दपदप्रदम् ॥ ९ ॥ स्मरामि भवे-
त्कलापहानिदामृतसामरम् ॥ पूर्णानन्दस्य रामस्य सानुरागाविलोकनम् ॥ १० ॥
व्यावेदवत्समीशस्य पञ्चत्रादिप्रतीक्षितम् ॥ अभङ्गं पार-
मेष्ठ्यादिपददाये विमुक्तिदम् ॥ ११ ॥ सन्ततं चिन्त्येऽजन्तप्रन्तकाले
विशेषतः ॥ त्रैलोक्यपूरुषान्तोऽन्ते षट्पद्यानामनादयः ॥ १२ ॥ इति
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वादशस्तोत्रे प्रथमोऽध्यायः
॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्वादशस्तोत्रम्

११२३

सुजनोदधिसंवृद्धिपूर्णचन्द्रो गुणार्णवः ॥ अमन्दानन्दसान्द्रो नः
प्रीयतामिन्दिरापतिः ॥ १ ॥ रमाचकोरीविषये दृष्टदण्डवद्वये ॥
सत्पान्थजननेहाय तमो नारायणाय ते ॥ २ ॥ चिदचिद्भेदमखिलं
विधायिवाय भुञ्जते ॥ अव्याकृतगुहस्याय रमाप्रणयिने नमः ॥ ३ ॥
अमन्दगुणसारोऽपि मन्दहारीन वीक्षितः ॥ नित्यमिन्दिरयाऽऽनन्दसान्द्रो
यो नौमि तं हरिम् ॥ ४ ॥ वशी वशे न कस्यापि योऽजितो विजिता-
खिलः ॥ सर्वकर्ता न कियते तं नमामि रमापतिम् ॥ ५ ॥ अगुणाय
गुणोद्रेकस्वरूपायादि(वि)कारिणे ॥ विदारितारिसङ्गाय वासुदेवाय ते
नमः ॥ ६ ॥ आदिदेवाय देवानां पतये सादितारये ॥ अनाद्यज्ञानपासाय
तमो वरवराय ते ॥ ७ ॥ अज्ञाय जनपिञ्जस्य विजिताखिलदानव ॥
अज्ञादिपुण्यपादाय नमस्ते गरुडध्वज ॥ ८ ॥ इन्दिरामन्दसान्द्राप्रथ-
कटाक्षप्रेक्षितात्मने ॥ अस्मद्विष्टैककायाय पूर्णाय हरये नमः ॥ ९ ॥
इति श्रीमद्वादशस्तोत्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥

कुरु शुभं च कर्म निजं नियतं हरिपादविनम्रविधाय प्रततम् ॥
हरिरेव परो हरिरेव गुरुहरिरेव जगन्पितृमातृमतिः ॥ १ ॥ न ततोऽ-
स्यपरं जगदीदृशतमं परमात्परतः पुरुषोत्तमतः ॥ तदन्ते बहुलैक-
विचिन्तनया प्रवर्णं कुरु मातृसमीक्षणदे ॥ २ ॥ यततोऽपि हरेः
पदसंस्मरणे सकले क्षपमाशु लयं व्रजति ॥ स्मरतस्तु विमुक्तिपदं परमं
स्फुटनेऽप्यति तत्किमपाक्रियते ॥ ३ ॥ शृणुतामलात्सवचः परमं
क्षपथेरितमुच्छ्रितबाहुयुगम् ॥ न हरेः परमो न हरेः सटनः प्रासः
स तु सर्वविदात्मगणात् ॥ ४ ॥ यदि नाम परो न भवेत्तं हरिः
कथस्य वशे जगदेतदभूत् ॥ यदि नाम न तस्य वशे सकलं कथमेव
तु नित्यसुखं न भवेत् ॥ ५ ॥ न च कर्मविमामलकालगुणप्रसूती-
शमचित्तनु तद्धि यतः ॥ चिदचित्तनु सर्वमसौ तु हरिर्धर्मवेदिति
वैदिकमन्ति वचः ॥ ६ ॥ व्यवहारमिदाऽपि गुरोर्जगतां न तु चिच-

गता स हि चोद्यपरम् ॥ बहवः पुरुषाः पुरुषप्रवरो हरिरित्यवदत्स्वयमेव
हरिः ॥ ७ ॥ चतुराननपूर्वविष्णुक्तया हरिमेव तु पूर्ववदेव सदा ॥
नियतोच्चरिनीचतयैव निजोऽश्लिष्टिमापुरिति स्म परं वचनम् ॥ ८ ॥
आनन्दतीर्थसम्प्राप्ता पूजप्रज्ञाऽभिषायुजा ॥ कृतं हर्षद्वयं भक्त्या पठतः
प्रीयते हरिः ॥ ९ ॥ इति श्रीमद्वाङ्मनोत्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

निजपूर्णमुखाभितोषतनुः परञ्चक्रितनन्तगुणः परमः ॥
अजरामरणः सकलातिहरः कमलापल्लवीचतमोऽवतु नः ॥ १ ॥
यदसुप्तिगतोऽपि हरिः सुखवान्सुखरूपिणमाहुरतो निगमाः ॥ स्वभक्ति-
प्रमर्तं जगदस्य यतः परबोधतनुं च ततः स्वपतिम् ॥ २ ॥ बहुचिन्-
जगद्गुणाकरणात्परञ्चक्रितनन्तगुणः परमः ॥ सुखरूपमसृज्य पदं
परमं स्मरतस्तु भविष्यति तत्सततम् ॥ ३ ॥ स्मरणे हि परेशितुरस्य
त्रिभोर्मलिनानि मनोसि कृतः करणम् ॥ विमलं हि पदं परमं स्वरतं
तत्प्राप्त्यर्थमजस्रं हरेः ॥ ४ ॥ विमलैः श्रुतिज्ञाननिजाततमैः
सुमन्तोऽसिधिरागु निहत्स दटम् ॥ बलिनं निजवैरिणमात्मतमोभिद-
मीजमनन्तमुपास्य हरिम् ॥ ५ ॥ स हि विशुद्धो विशुद्धपुण्ड्र-
सूर्यसुखानपराजयः ॥ श्रुतज्ञानपराजयः इति निजं पदमापयति
प्रणतान्मुखा ॥ ६ ॥ प्रमोऽपि रमेशितुरस्य समो न हि कश्चिद्भू-
भविष्यति च ॥ कश्चिद्वचनोऽपि न पूर्णसदागितेहपुणानुभवेक-
तनोः ॥ ७ ॥ इति देववरस्य हरेः स्तवनं कृतवान्श्रुतिरुत्तममादरतः ॥
सुखतीर्थपदभिहितः पठतस्तदिदं भवति भूवभूचसुखम् ॥ ८ ॥ इति
श्रीमद्वाङ्मनोत्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वासुदेवापरिमेयमुधामनु शुद्धसदोदित सुन्दरी(रि)कान्त ॥ धरा-
धरधारण वेधुरधर्तस्तौऽतिदीधितिवेद्यविधात ॥ १ ॥ अधि(धी)कबन्ध
रन्ध्रबोधोच्छिन्नि पि(वि)धानं बन्धुरमदा ॥ केशव केशव आशक
वन्देपाशधराचित शूरवरेज ॥ २ ॥ नारायणामलकारण वन्दे कारणकारण

पूर्ण वरेण्य ॥ माधव माधव साधक वन्दे साधक बोधक शुद्धसाधके
॥ ३ ॥ गोविन्द गोविन्दपुण्ड्र वन्दे स्कन्दसुनन्दननन्दितपाद ॥
त्रिण्यो सृजिष्यो प्रतिष्यो विवन्दे कृष्ण सत्पुष्प वधिष्यो सुपुष्पो ॥ ४ ॥
मधुवदन दानवसादन वन्दे देवतमोदित वेदितपाद ॥ त्रिविक्रम
निष्क्रम विक्रम वन्दे सुकम संक्रमहुक्तावदत्र ॥ ५ ॥ वामन वामन
वामन वन्दे सामन सीमान शामन सानो ॥ श्रीधर श्रीधर शम्भर वन्दे
भूधर वाधर कण्ठधारिन् ॥ ६ ॥ ह्रीकेश सुकेश परेश विवन्दे
अरण्य कलेश बलेश सुखेश ॥ पञ्चनाभ शुभोद्भव वन्दे संभृतलोक-
मरामर भूरं ॥ ७ ॥ दामोदर दूरतरान्तर वन्दे दारितपासाधार
परम्भातु ॥ ८ ॥ आनन्दतीर्थपुनीन्द्रकृता हरिभक्तिरियं परमादरतः ॥
परलोकविलोकनसूर्यनिमा हरिभक्तिविवर्धनशीण्डतमा ॥ ९ ॥ इति
श्रीमद्वाङ्मनोत्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

मन्त्ररूप लयोदविहारिन् वेदविनेतृचतुर्मुखवन्द्य ॥ कर्म-
स्वरूपक मन्दरधारिणलोकविधारक देववरेण्य ॥ १ ॥ सूकररूपक दानव-
धवो भूमिधारक यज्ञवराह ॥ देव सृष्टि हिरण्यकेशवो सर्व-
धवान्तक देवतबन्धो ॥ २ ॥ वामन वामनमाधववेष देववरान्तक कारण-
रूप(भूत) ॥ राम भृगुव्रत सर्वितदीधेधत्रकुलान्तक शम्भुवरेण्य ॥ ३ ॥
राघव राघव राजसशत्रो मारुतिवल्लभ जानकीकान्त ॥ देव(की)नन्दन
सुन्दररूप रुक्मिणिवल्लभ पाण्डवबन्धो ॥ ४ ॥ देवकितन्दन तन्दकुमार
बुन्दावनाञ्जन गोकुलवन्द्य ॥ कन्दफलाञ्जन सुन्दररूप नन्दितगोकुल
वन्दितपाद ॥ ५ ॥ इन्द्रसुताधक नन्दकहस्त चन्दनचर्चित सुन्दरी-
नाथ ॥ इन्द्रीशेदरदलनयन मन्दरवारिन् गोविन्द वन्दे ॥ ६ ॥
चन्द्रशतानन कुन्दमुहास नन्दितदैवतानन्दसुपूर्ण ॥ दैत्यविमोहक
नित्यमुखादे देवसुबोधक शुद्धस्वरूप ॥ ७ ॥ दुष्टकुलान्तक कलि-

^१ देवकितन्दनेत्यादि लघुपूर्णेत्यन्ते अध्यायादौ केचित्पठन्ति ।

स्वरूप धर्मविवर्धन मूलमुगादे ॥ नारायणामल कारणभूते पूर्णगुणोव
नित्यवि(सु)बोध ॥ ८ ॥ आनन्दतीर्थस्तनीन्दुता हरिगाथा पापहरा
शुभा नित्यमुलार्था ॥ ९ ॥ इति श्रीमद्वाङ्मनोत्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विश्वस्थितिप्रलयसर्गमहाविभूतिवृत्तिप्रकाशनिर्णयमावृतिबन्ध-
मोक्षाः ॥ यस्या अपाङ्गलवमावृत उज्जिता सा श्रीयत्कटाक्षबलवत्य-
जितं नमामि ॥ १ ॥ ज्ञोऽक्षकरविश्वसंशयाङ्गपूर्वगीर्वाणसन्ततिरियं
यदपाङ्गलेशम् ॥ आश्रित्य विश्वविजयं विमृज्य चिन्त्या श्रीयत्कटाक्ष-
बलवत्यजितं नमामि ॥ २ ॥ धर्मार्थिकामसुमतिप्रचयाद्यशेषतन्मङ्गलं
विदधते यदपाङ्गलेशम् ॥ आश्रित्य तत्प्रणतसत्प्रणता अपीडय श्रीय-
त्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ॥ ३ ॥ षड्गोनिग्रहनिरस्तसमस्तदोषा
ध्यायन्ति विष्णुमुपयो यदपाङ्गलेशम् ॥ आश्रित्य यानपि समेत्य न
याति दुःखं श्रीयत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ॥ ४ ॥ शेषाहिवैरि-
थिवशक्रमनुप्रधानचित्रोक्तमर्मरचनं यदपाङ्गलेशम् ॥ आश्रित्य विश्व-
मखिलं विदधाति धाता श्रीयत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ॥ ५ ॥
शक्रौघदीधितिहिमाकरसर्पस्रुतुर्षु निहत्य निखिलं यदपाङ्गलेशम् ॥
आश्रित्य नृत्यति शिवः प्रकटीरुशक्तिः श्रीयत्कटाक्षबलवत्यजितं
नमामि ॥ ६ ॥ तत्पादपङ्कजमहासनतामत्राप शवादिबन्धचरणो यद-
पाङ्गलेशम् ॥ आश्रित्य नामपतिरन्यसुरैर्दुरापां श्रीयत्कटाक्षबलवत्य-
जितं नमामि ॥ ७ ॥ नामारिरुश्रवणपौरुष आप विष्णोर्वाङ्मनोत्रे
मजबो यदपाङ्गलेशम् ॥ आश्रित्य शक्रगुह्यदेवमणैरचिन्त्यं श्रीयत्कटा-
क्षबलवत्यजितं नमामि ॥ ८ ॥ आनन्दतीर्थमुनिमन्त्रुत्पङ्कजोत्प-
साशत्रसाहरिमनःप्रियमुचमार्थम् ॥ मत्तया पटव्यजितमात्मनि संजि-
घाय यः स्तोत्रमेतदभियाति तथोरभोष्टम् ॥ ९ ॥ इति श्रीमद्वाङ्मनोत्रे
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वन्दितशेषवन्द्योत्तुन्दारकं चन्दनाचरितोदारपीनासकम् ॥
इन्दिराचञ्चलापाङ्गनीराजितं मन्दरोद्धारिबुधोऽङ्गनाभोगिनम् ॥

श्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥ १ ॥ सुष्टिसंहारलीला-
विलासाततं पुष्पाङ्गुल्यमडिशहोलाभिनम् ॥ दृष्टनिःशेषसंहारकर्मोद्यतं
दृष्टपुष्टानुश्लिष्टप्रजासंशयम् ॥ श्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्ड-
मण्डनम् ॥ २ ॥ उद्यतप्रार्थिताशेषसंसाधकं सज्जतालौकिकानन्द-
श्रीपदम् ॥ मिश्रकर्माश्रयप्राणिसंप्रेरकं तत्र किं नेति विद्वत्सु वीर्या-
वितम् ॥ श्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥ ३ ॥
विप्रमुक्त्यैः सदा वेदनादोन्मुखैः सुप्रतापैः क्षितीशेषरैश्चावितम् ॥
अप्रतर्क्योक्तसंविदुषे निर्मलं सु(त)प्रकाशान्नरानन्दरूपं परम् ॥ श्रीणयामो
वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥ ४ ॥ अल्पपो यत्न केनापि न
कापि हि प्रत्ययो यदुणेपूतमानां परः ॥ सत्यसंकल्प एको वरेण्यो
दशी मत्पन्नूतैः सदा वेदनादोदितः ॥ श्रीणयामो वासुदेवं देवता-
मण्डलाखण्डमण्डनम् ॥ ५ ॥ पश्यतां दुःखमन्ताननिर्मुक्तं दृश्यतां
दृश्यतामित्यजेऽश्रयितम् ॥ नश्यतां दूरं सर्वदाप्यात्मसं सद्यतां
खेच्छया सज्जनेध्यामतम् ॥ श्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्ड-
मण्डनम् ॥ ६ ॥ आर्चं यः ससर्वाजमग्न्यकुर्वति विश्वो यत्न सर्वं
गुणा एव हि ॥ उग्र आद्योऽपि यस्यात्मजाग्रतात्मजः सद्रहीनः सदा
यः परं देवतम् ॥ श्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥ ७ ॥
अन्युतो यो गुणैर्नित्यमेवाखिलैः अन्युतोऽशेषदोषैः सदा धृतितः ॥
उच्यते सर्ववेदोक्तदैरजः खचितो ब्रह्महृद्रेषुर्षुः सदा ॥ श्रीणयामो
वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥ ८ ॥ प्रार्थते येन विश्वं सदा-
जादिकं प्रार्थतेऽशेषदुःखं निजध्यायिनाम् ॥ प्रार्थते सर्वमन्वैतं
वत्प्रार्थते कायते वाखिलं सर्वभूतैः सदा ॥ श्रीणयामो वासुदेवं
देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥ ९ ॥ सर्वपापानि वत्संस्मृतेः संश्रयं
सर्वदा यान्ति प्रकृत्या विशुद्धात्मनाम् ॥ सर्वगुरादिगीर्वाणसंस्थानदः
कुर्वते कर्म यत्प्रीतये सज्जनाः ॥ श्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्ड-

मण्डनम् ॥ १० ॥ अक्षयं कर्म यस्मिन्परे स्वर्गितं प्रक्षयं याति
दुःखानि यन्नामते ॥ अक्षुरो योऽजरः सर्वदेवामृतः कुक्षिं यस्य
विषं तदात्रादिकम् ॥ ग्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम्
॥ ११ ॥ नन्द(द्रि)तीर्थोऽस्मिन्नामिनी नन्दिनाः सन्दधानाः सदानन्ददेवे
मतिम् ॥ सन्दहासारुणापाङ्गदत्तोऽस्मिन् नन्दिताशेषदेवादिद्वन्द्वं सदा ॥
ग्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥ १२ ॥ इति श्रीमद्भा-
दरासीवे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

अतिमत्तमोऽपि विमिति विमिदस्य पितामहभूतिदः गुणगण-
निलयः ॥ शुभतमकथाश्रय परम सद्बोधित जगदेककारण राम
रमारमण ॥ १ ॥ विधिभक्तमुखसुखसततमुत्तम रमामनोवद्भक्त मय
मम शरणम् ॥ शुभतमकथाश्रय परम सद्बोधित जगदेककारण राम
रमारमण ॥ २ ॥ अगणितगुणगणमयधरार हे विगतगुणतर भव
मम शरणम् ॥ शुभतमकथाश्रय परम सद्बोधित जगदेककारण राम
रमारमण ॥ ३ ॥ अपरिमितमुखनिधिविमलमुद्देह हे विगतमुखतर
भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाश्रय परम सद्बोधित जगदेककारण
राम रमारमण ॥ ४ ॥ प्रचलितलयजलविहरण शायत मुखमयधीन
हे भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाश्रय परम सद्बोधित जगदेककारण
राम रमारमण ॥ ५ ॥ सुरदिविजलबलविलुलितमन्दरधर परकर्म हे
भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाश्रय परम सद्बोधित जगदेककारण
राम रमारमण ॥ ६ ॥ मगिरिवरधरावल्लवह सुधक्त परमविबोध हे
भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाश्रय परम सद्बोधित जगदेककारण
राम रमारमण ॥ ७ ॥ अतिवलदिति सुतद्वयविमिदस्य जयनुरोऽमल
भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाश्रय परम सद्बोधित जगदेककारण
राम रमारमण ॥ ८ ॥ बलिगुह्यदिति सुतविजयविनाशन जगदव-
नाजित भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाश्रय परम सद्बोधित जगदेक-

कारण राम रमारमण ॥ ९ ॥ अविजितकुवृषतिसमिनिविखण्डन
रमावर वीरप भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाश्रय परम सद्बोधित
जगदेककारण राम रमारमण ॥ १० ॥ खरतरनिश्चिचरदहनपराधुत
रघुवर मानद भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाश्रय परम सद्बोधित
जगदेककारण राम रमारमण ॥ ११ ॥ सुललिततनुवर वरद
महाबल यदुत्तर पार्थिव भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाश्रय परम
सद्बोधित जगदेककारण राम रमारमण ॥ १२ ॥ दितिसुतमोहन
विमलविबोधन परगुण बुद्ध हे भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाश्रय
परम सद्बोधित जगदेककारण राम रमारमण ॥ १३ ॥ कलिबलहु-
तवह सुभक्त महोत्सव शरणद कटकीश हे भव मम शरणम् ॥
शुभतमकथाश्रय परम सद्बोधित जगदेककारण राम रमारमण
॥ १४ ॥ अखिलजनिबिलयपरमुखकारण पर पुरुषोत्तम भव मम
शरणम् ॥ शुभतमकथाश्रय परम सद्बोधित जगदेककारण राम
रमारमण ॥ १५ ॥ इति तत्र लुत्तिलसततरतेभ्यः सुशरणगुह मुखतीर्थ-
मुनेर्मगवन् ॥ १६ ॥ इति श्रीमद्भादरासीवे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ श्रीपतिप्रतिरधिकेऽष्टादश्यादे ॥ कृष्णार्णव वरप्रद
चरितं ज्ञापय मे ते ॥ १ ॥ सुरार्णवाधिप तद्वर भरितार्णवगुणालम् ॥
कृष्णार्णव वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ २ ॥ सकलध्वान्तविनाशक
परमानन्दसुधाहो ॥ कृष्णार्णव वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ ३ ॥
त्रिजगत्प्रीत सदाचितचरणश्रुतिधातो ॥ कृष्णार्णव वरप्रद चरितं
ज्ञापय मे ते ॥ ४ ॥ त्रिगुणातीत विषयक परितो देहि सुभक्तिम् ॥
कृष्णार्णव वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ ५ ॥ शरणं कारण भावन
भव मे तात सदाहम् ॥ कृष्णार्णव वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते
॥ ६ ॥ मरणप्राणद पालक जगदीशव सुभक्तिम् ॥ कृष्णार्णव
वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ ७ ॥ तरुणादित्यसर्गकचरणान्जा-

मलकीर्ति । कृष्णार्णवप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ ८ ॥ खलिल-
प्रोत्थ सरामकमणिरणोच्चितादे । कृष्णार्णवप्रद चरितं ज्ञापय मे
ते ॥ ९ ॥ ख(क)जलपीनिभ पावन वरजहामितश्लेते । कृष्णार्णव
प्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ १० ॥ इमहस्तप्रभ शोभन परमोरुस्वर-
माले । कृष्णार्णवप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ ११ ॥ असनो-
त्फुल्लसुषुप्तकममवर्णाविरणान्ते । कृष्णार्णवप्रद चरितं ज्ञापय मे
ते ॥ १२ ॥ शतमोदोद्भवमुन्दरवरषघ्नोत्थिततामे । कृष्णार्णव
प्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ १३ ॥ जगदागृहकपलवममकुले
जराणां । कृष्णार्णवप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ १४ ॥ जगदम्बामलमुन्दरशृङ्गवशोवस्योगिन् । कृष्णार्णवप्रद चरितं
ज्ञापय मे ते ॥ १५ ॥ दिनिवान्तप्रदचकदरगदायुग्मरवाहौ । कृष्णार्णव
प्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ १६ ॥ परमज्ञानमहानिधिवदन
श्रीरमणेन्दो । कृष्णार्णवप्रदचरितं ज्ञापय मे ते ॥ १७ ॥ निखिलाधीपविनाशकपरसौर्यप्रददृष्टे । कृष्णार्णवप्रद चरितं
ज्ञापय मे ते ॥ १८ ॥ परमानन्दसुतीर्थ(तु)मुनिराजो हरिगाथाय ।
कुतवाञ्छित्यसुपूर्णकपरमानन्दपदैषी ॥ १९ ॥ इति श्रीमद्वादशस्तोत्रे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

उद्दीर्घमजरं दिव्यममृतसन्तुष्टीशितुः । आनन्दस्य पदं वन्दे
ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥ १ ॥ सर्ववेदपदोद्गीतमिन्द्रावासमुत्तमम् ।
आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥ २ ॥ सर्वदेवादिदेवस्य
विदारितमहत्तमः । आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥ ३ ॥
उदारमादराञ्जित्यमनिर्घं सुन्दरीपतेः । आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्रा-
द्यभिवन्दितम् ॥ ४ ॥ इन्द्रीवरोदरनिभं सुपूर्णं वादिमोहदम् ।
आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥ ५ ॥ दातुं सर्वामरैर्धर्य-
विमुक्त्यादेरहो वरम् । आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥ ६ ॥

द्राघृततरं यस्तु तदेवान्तिकमन्तिकम् । आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्रा-
द्यभिवन्दितम् ॥ ७ ॥ पूर्णसर्वगुणैर्कार्णमनाद्यन्तं सुरेशितुः । आनन्दस्य
पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥ ८ ॥ आनन्दतीर्थमुनिना हरे-
रानन्दरूपिणः । कुतं स्तोत्रमिदं पुण्यं पटञ्जानन्दतामियात् ॥ ९ ॥
इति श्रीमद्वादशस्तोत्रे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आनन्दं भुङ्क्ते अरविन्दतपन । आनन्दतीर्थपरानन्दवरद ॥ १ ॥
सुन्दरीमन्दिर मोहिन्द वन्दे । आनन्दतीर्थपरानन्दवरद ॥ २ ॥
चन्द्रमुखरेन्द्रसुवन्दित वन्दे । आनन्दतीर्थपरानन्दवरद ॥ ३ ॥ चन्द्रक-
मन्दिरानन्दक (मन्दारखण्डितमन्दिर) वन्दे । आनन्दतीर्थपरानन्द-
वरद ॥ ४ ॥ वृन्दारकवृन्दसुवन्दित वन्दे । आनन्दतीर्थपरानन्द-
वरद ॥ ५ ॥ मन्दारखण्डसुवन्दित वन्दे । आनन्दतीर्थपरानन्द-
वरद ॥ ६ ॥ इन्दिरानन्दक सुन्दर वन्दे । आनन्दतीर्थपरानन्द-
वरद ॥ ७ ॥ मन्दिरखण्डन(न्दित)खण्डक वन्दे । आनन्दतीर्थ-
परानन्दवरद ॥ ८ ॥ आनन्दचन्द्रिकाखण्डक वन्दे । आनन्दतीर्थ-
परानन्दवरद ॥ ९ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
द्वादशस्तोत्रे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ इति श्रीमद्वादशस्तोत्रं सम्पूर्णम् ॥

^१ करोकोऽर्थं केषुचिकोदोषु नास्ति ।

^२ जयमयि तथा ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

कृष्णामृतमहार्णवः

श्रीमद्भुवमङ्गीममध्वान्तर्गतसामकुण्डवेदन्यासात्मकलक्ष्मी-
हयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ अर्चितः संस्मृतो ध्यातः कीर्तितः
कथितः श्रुतः । यो ददात्यमृतत्वं हि स मां रक्षतु केशवः ॥ १ ॥
तापत्रयेण सन्तप्तं यदेतदखिलं जगत् । वक्ष्यामि शान्तये तस्य कृष्णामृत-
महार्णवम् ॥ २ ॥ ते नराः पञ्चवै लोके किं तेषां जीवने फलम् ।
पैतृ लब्ध्वा हरिर्दक्षा नाचितो वा जनार्दनः ॥ ३ ॥ संसारेऽस्मि-
न्महाघोरे जन्ममरोमभयाकुले । अयमेको महाभागः पूज्यते
यदधोक्षजः ॥ ४ ॥ स नाम सुकृती लोके कुलं तेनाभ्यलङ्घितम् ।
आधारः सर्वभूतानां येन विष्णुः प्रसादितः ॥ ५ ॥ यज्ञानां तपसां
चैव शुभानां चैव कर्मणाम् । तद्विशिष्टफलं नृणां सर्वद्वाराधनं
हरिः ॥ ६ ॥ कलौ कलिमलध्वंसि सर्वपापहरं हरिम् । येऽर्चयन्ति
नरा नित्यं तेषां वन्द्या यथा हरिः ॥ ७ ॥ नास्ति श्रेयस्तमं नृणां
विष्णोराराधनान्मुने । पुण्डरीकस्त्राभसे लोके सततं पूज्यते नृभिः ॥ ८ ॥
अर्चिते सर्वदेवो ब्रह्मचक्रगदाधरे । अर्चिताः सर्वदेवाः स्तुयन्ते
सर्वमतो हरिः ॥ ९ ॥ अर्चिते सर्वलोको सुरासुरनमस्कृते । केशवे
कंसकेशिने न पालि नरकं नरः ॥ १० ॥ सकृदभ्यर्च्य भोक्तिदं
वित्त्वपत्रेण मानवः । भुक्तिधार्मी निरातङ्गी विष्णुलोके चिरं
वसेत् ॥ ११ ॥

अंकरः (उवाच) ॥ सकृदभ्यर्चितो येन देवदेवो जनार्दनः ।
यत्कृतं तत्कृतं तेन सम्प्राप्तं परमं यदम् ॥ १२ ॥ सकृदभ्यर्चितो

कृष्णामृतमहार्णवः

११४०

येन हेतुयाऽपि नमस्कृतः । स याति परमं स्थानं यत्सुरैरपि
दुर्लभम् ॥ १३ ॥

नारदः ॥

समस्तलोकनाथस्य देवदेवस्य आङ्गिरः । साक्षाद्भगवतो विष्णोः
पूजितं जन्तवः फलम् ॥ १४ ॥

पुलस्त्यः ॥

भक्त्या दूर्वाङ्कुरैः पुष्पैः पूजितः पुरुषोत्तमः । हरिर्ददाति हि
फलं सर्वयज्ञैश्च दुर्लभम् ॥ १५ ॥ विधिना देवदेवेशः ब्रह्मचक्रधरो
हरिः । फलं ददाति सुखं सलिलेनापि पूजितः ॥ १६ ॥ नरके
पण्यमानस्तु यमेन परिभाषितः । किं त्वया नाचितो देवः केशव
केशनाशनः ॥ १७ ॥

वर्मः ॥

द्रव्याणामप्यभावे तु सलिलेनापि पूजितः । यो ददाति स्वकं
स्थानं स त्वया किं न पूजितः ॥ १८ ॥ नारसिंहो हृषीकेशः
पुण्डरीकनिमेषणः । स्मरणान्भुक्तिदो नृणां स त्वया किं न
पूजितः ॥ १९ ॥

ब्रह्मा ॥

गर्भस्थिता सूता वापि भूषितास्ते सुदूषिताः । न प्राप्ता
यैरेरेक्षा सर्वदुःखविमोचनी ॥ २० ॥

मार्कण्डेयः ॥

सकृदभ्यर्चितो येन देवदेवो जनार्दनः । यत्कृतं तत्कृतं तेन
सम्प्राप्तं परमं यदम् ॥ २१ ॥ अर्थकाममोक्षाणां नान्योपायस्तु
विद्यते । सर्वं ब्रवीमि देवेश हृषीकेशार्चनादते ॥ २२ ॥ तस्य

यज्ञवराहस्य विष्णोःमिततेजसः । प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि
नमोनमः ॥ २३ ॥
मरीचिः ॥

अनाराधितगोविन्दैर्नरैः स्थानं नृपात्मज । न हि सम्प्राप्यते
श्रेष्ठं तस्मादाराधयान्युतम् ॥ २४ ॥
अग्निः ॥

परः पराणां पुरुषस्तुष्टो यस्य जनार्दनः । स चाप्रोत्यक्ष्यं
स्थानमेतत्सत्यं मयोदितम् ॥ २५ ॥
अङ्गिराः ॥

यस्यान्तः सर्वमेवेदमन्युतस्त्वाव्ययात्मनः । तमाराधय गोविन्दं
स्थानमग्र्यं यदीच्छसि ॥ २६ ॥
पुलस्त्यः ॥

परं ब्रह्म परं भ्राम योऽसौ ब्रह्म सनातनम् । तमाराधय हरिं
यान्ति शुक्तिमप्यतिदुर्लभाम् ॥ २७ ॥
पुलहः ॥

ऐन्द्रमिन्द्रः परं स्थानं यमाराधय जगत्पतिम् । प्राप यज्ञपतिं
विष्णुं तमाराधय सुव्रत ॥ २८ ॥ शम्भोऽप्याराधिते विष्णौ मनसा
यद्यदिच्छति । त्रैलोक्यान्तर्गतं स्थानं किमु लोकोत्तरोत्तरम् ॥ २९ ॥
ये स्मरन्ति सदा विष्णुं ब्रह्मचक्रगदाधरम् । सर्वपापविनिर्मुक्ताः परं
ब्रह्म विशन्ति ते ॥ ३० ॥ ततोऽनिरुद्धं देवेशं प्रबुद्धं च ततः परम् ।
ततः सकूर्पणं देवं वासुदेवं परात्परम् ॥ ३१ ॥ वासुदेवात्परं नास्ति
इति वेदान्तनिश्चयः । वासुदेवं प्रविष्टानां पुनरावर्तनं कृतः ॥ ३२ ॥
आत्रेयः ॥

यो यानिच्छेन्नरः कामाक्षारी वा वरधर्षिणी । तान्समाप्नोति
विपुलात्ममाराधय जनार्दनम् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मा ॥

बाहुभ्यां सागरं तर्तुं क इच्छति पुमांश्शुवि । वासुदेवमनाराधय
को मोक्षं गन्तुमिच्छति ॥ ३४ ॥

कौण्डिकः ॥

अनाराधितगोविन्दा ये नरा दुःस्वतामिनः । आराधय वासुदेवं
स्पृनिस्थानन्दकभागिनः ॥ ३५ ॥

शंकरः ॥

कृते पापेऽनुतापो वै पक्ष पुंसः प्रजापते । प्रायश्चित्तं तु
तत्सोक्तं हरिसंस्मरणं परम् ॥ ३६ ॥ (नाम्नोऽस्ति पावती जक्तिः
प्रापनिर्हरणे हरेः । तावत्कृतं न शक्नोति पातकं पावती जनः) ॥ ३६ ॥

ब्रह्मा ॥

न ह्यपुण्ययतां लोके मृदानां कुटिलात्मनाम् । भक्तिर्भवति
गोविन्दे स्मरणं कीर्तनं तथा ॥ ३७ ॥ तदैव पुरुषो मुक्तो जन्म-
दुःखजरादिभिः । जितेन्द्रियो विशुद्धात्मा यदैव स्मरते हरिम् ॥ ३८ ॥
प्राप्ते कलियुगे घोरे धर्मज्ञानविवाजिते । न कश्चित्स्मरते इव कृष्णं
कलमलापहम् ॥ ३९ ॥ न कलौ देवदेवस्य जन्मदुःखापहारिणः ।
करोति मर्त्यो मृदात्मा स्मरणं कीर्तनं हरेः ॥ ४० ॥ ये स्मरन्ति
सदा विष्णुं विशुद्धेनान्तरात्मना । ते श्रयान्ति भयं त्यक्त्वा विष्णु-
लोकमनामयम् ॥ ४१ ॥ मार्गेजन्मजरारोगादुत्तमसारवन्धनैः । न
बाध्यते नरो नित्यं वासुदेवमनुस्मरन् ॥ ४२ ॥ यममार्गे महाधोरे
नरकाणि यमं तथा । स्वप्नेऽपि नैव पश्येत् यः स्मरेद्भरुहवज्रम् ॥ ४३ ॥
हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः । पादौदकं च निर्माल्यं मस्तके
यस्य सोऽप्युत ॥ ४४ ॥ गोविन्दस्मरणं पुंसो पापराशिमहाचलम् ।
असंख्यं दहत्याद्यु तूलाग्निमिवाचलः ॥ ४५ ॥

अगस्त्यः ॥

स्मरणदेव कृष्णस्य पापसङ्गतपञ्जरः । ततश्चा मेदमायाति
गिरिर्वज्रहतो यथा ॥ ४६ ॥ कृष्णे रताः कृष्णधनुस्सरन्ति तद्भाविता-
स्तद्रतमानसाश्च । भिक्षोऽपि देहे प्रविशन्ति कृष्णं हविष्यं न मन्त्रहुतं
हुताग्ने ॥ ४७ ॥ सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा चान्धजदमूकता । यन्मुहुर्तं
ध्रुवं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ॥ ४८ ॥ नारायणो नाम नरो
नराणां प्रसिद्धचोरः कथितः पृथिव्याम् । अनेकजन्माजितपापसम्भवं
हरत्यशेषं स्मृतमात्र एव ॥ ४९ ॥ यस्य संस्मरणादेव वासुदेवस्य
चक्रिणः । कोटिजन्माजितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ५० ॥ किं
तस्य बहुभिस्तीर्थैः किं तपोभिः किमधरैः । यो नित्यं ध्यायते देवं
नारायणमनन्यधीः ॥ ५१ ॥ ये मानवा विगतरागपरावरजा नारायणं
सुरगुरुं सततं स्मरन्ति । ध्यानेन तेन हतकिल्बिषचेतनास्ते मातुः
पयोधररसं न पुनः पिबन्ति ॥ ५२ ॥ हे चित्त चित्तयन्त्रेह
वासुदेवमहनिशम् । नूनं यश्चिन्तितः पुंसां हन्ति संसारबन्धनम् ॥ ५३ ॥
आलोच्य सर्वशस्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो
नारायणः सदा ॥ ५४ ॥ स्मृते सकलकल्याणमाजने यत्र जायते ।
पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥ ५५ ॥ वेदेषु यज्ञेषु
तपस्सु चैव दानेषु तीर्थेषु वनेषु यच्च । इष्टेषु पूतेषु च यत्पादिष्टं
गुण्यं स्मृते तत्खलु वासुदेवे ॥ ५६ ॥ आराध्यैव नरो विष्णुं मनसा
यद्यदिच्छति । फलं प्राप्नोति विपुलं भूरि स्वल्पमवापि वा ॥ ५७ ॥
यज्ञामकीर्तने भक्त्या विलापनमनुत्तमम् । मैत्रेयाशेषपापानां धातृना-
मिव पावकः ॥ ५८ ॥ कलिकल्मषशत्रुघ्नं नरकारिणं वृषाम् ।
प्रयाति विलये सद्यः सङ्कल्पसङ्कीर्तितेऽन्युते ॥ ५९ ॥ अनायासेन
चायान्ति मुक्तिं केशवसंश्रिताः । तद्विघाताय जायन्ते शक्राद्याः
परिपन्थिनः ॥ ६० ॥ चतुःसागरमासाद्य जम्बूद्वीपौत्तमे क्वचित् ।

न पुमान्केलवादन्यः सर्वपापचिकित्सकः ॥ ६१ ॥ यदभ्यर्च्य हरिं
भक्त्या कृते वर्षशतैरपि । फलं प्राप्नोति विपुलं कलौ सङ्कीर्ण-
केशवम् ॥ ६२ ॥ क्षीयते तु यदा धर्मः प्राप्ते घोरे कलौ युगे ।
तदा न कीर्तयेन्मन्त्रिणां किं देवमन्युतम् ॥ ६३ ॥ अवशेनापि
यथाशि कीर्तिते सर्वपातकेः । पुमान्विदुष्यते सद्यः सिंहजलैर्मृ-
रिव ॥ ६४ ॥ नारायणोतिमन्त्रोक्तिं कामास्ति वशवर्तिनी । तथापि
नरकं घोरे पतन्तीत्येतदनुत्तमम् ॥ ६५ ॥ आर्ता विषण्णाः विधिलाभ-
भीता घोरेषु च व्याधिषु वर्तमानाः । सङ्कीर्त्य नारायणशब्दमात्रं
विमृक्षदुःखाः सुखिनो भवन्ति ॥ ६६ ॥

कौशिकः ॥

सकृद्वचरितं यैस्तु कृष्णोति न विदन्ति ते । गर्भगारगृहं
मातृपैमलोकं च दुःसहम् ॥ ६७ ॥ कं नाकपृष्ठममं पुनरावृत्ति-
लक्षणम् । कं जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम् ॥ ६८ ॥ बुद्ध्या
बुद्ध्याभ्यसेवेतद्विरलधरद्वयम् । स्मरणात्कीर्तनाद्यस्य न पुनर्जायते
मुनि ॥ ६९ ॥ हे जिह्वे मम निःस्नेहे हरिं किं नानुभासते । हरिं
वदस्व कल्याणि संसारीदधिनाहं हरिः ॥ ७० ॥ असारे खलु संसारे
सारसारतरो हरिः । पुण्यहीना न चिन्दन्ति सारज्ञाश्च यथा
जलम् ॥ ७१ ॥ कुक्ष्येण किं तस्य किं काश्या पुष्करेण किम् ।
जिह्वायां वर्तते यस्य हरिरित्यधरद्वयम् ॥ ७२ ॥

ब्रह्मा ॥

असारे खलु संसारे सारमेकं निरूपितम् । समलोकनायस्य
सारसाराधनं हरं ॥ ७३ ॥ सा जिह्वा या हरिं स्मृतिं तच्चि-
यत्तदर्शनम् । तावेव केशवो श्लाघ्यो यो तत्पूजाकारो करो ॥ ७४ ॥
यस्तु विष्णुपरो नित्यं दृढभक्तिजितेन्द्रियः । स्वगृहेऽपि नमस्याति
तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ७५ ॥

शंकरः ॥

साधु साधु महाभाग साधु दानवनाशन । यन्मां पृच्छसि
 श्रीं केशवारापनं प्रति ॥ ७६ ॥ निमिषं निमिषार्धं वा सुहृत्तमपि
 भार्गव । नादम्बाशेषपापानां मक्तिर्भवति केशवे ॥ ७७ ॥ किं तेन
 मनसा कार्यं यत्नं तिष्ठति केशवे । मनो मुक्तिफलावाप्तौ कारणं
 सुप्रयोजितम् ॥ ७८ ॥ रोषो नाम न सा जिह्वा यया न
 स्तुयते हरिः । गर्तो नाम न तौ कर्णौ याभ्यां तत्कर्म न
 श्रुतम् ॥ ७९ ॥ नृत्तं तत्कण्ठशालुकमपवाप्स्युपजिह्विका । रोषो
 नाम न सा जिह्वा या न वक्ति हरेर्गुणान् ॥ ८० ॥ भारभूतैः कर्तैः
 कार्यं किं तस्य नृपशोडिज । यैर्हि न क्रियते विष्णोर्गृहसम्मार्जना-
 दिक्म् ॥ ८१ ॥ चरणौ तौ तु सकलौ केशबालयगामिनौ । ते च
 नेत्रे महाभाग याभ्यां संदृश्यते हरिः ॥ ८२ ॥ किं तस्य चरणैः
 कार्यं इया सञ्चरणीडिज । यैर्हि न यजते जन्तुः केशबालयदर्शने ॥ ८३ ॥
 वेदवेदाङ्गविदृषां मुनीनां भावितात्मनाम् । कपित्वमपि धर्मज्ञ विज्ञेयं
 तत्प्रसादजम् ॥ ८४ ॥ विचित्ररत्नपर्यङ्के महाभोगे च भोगितः ।
 रसन्ते नाङ्गितामभिः केशवसरणात्फलम् ॥ ८५ ॥ अश्वमेधसहस्राणां
 यः सहस्रं समाचरेत् । नासौ तत्फलमाप्नोति तद्भक्तैर्यदवाप्यते ॥ ८६ ॥
 रेरे मनुष्याः पुरुषोत्तमस्य करौ न कस्मान्मुकुलीकुरुष्वम् । क्रियाजुषां
 को भवतां प्रयासः फलं हि पतत्पदमन्पुत्रस्य ॥ ८७ ॥ विष्णोर्विमानं
 यः कुर्यात्सहस्रतया प्रदक्षिणम् । अथमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति
 मानवः ॥ ८८ ॥ प्रदक्षिणं तु यः कुर्याद्वरिं शक्तिसमन्वितः ।
 ईसयुक्तविमानेन विष्णोर्लोकं न गच्छति ॥ ८९ ॥ तीर्थकोटि-
 सहस्राणि व्रतकोटिशतानि च । नारायणप्रमाणस्य कलां नाहन्ति
 षोडशीम् ॥ ९० ॥ उरसा शिरसा दृष्टया मनसा वचसा तथा ।
 पद्मां कराभ्यां जानुभ्यां शण्भोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥ ९१ ॥ श्रोत्रेणोपि

नभस्कारं कुर्वतः शार्ङ्गपाणये । दानजन्मार्जितं पापं नश्यत्येव न
 संशयः ॥ ९२ ॥ संसारार्णवमग्नानां नराणां पापकर्मणाम् । नान्यौ-
 दृती जगच्चार्यं मुक्त्वा नारायणं प्रष्टुम् ॥ ९३ ॥ रेणुकुण्डितगन्धस्य
 कणा यावन्ति भारत । तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥ ९४ ॥
 यावन्तं विष्णुर्नैवेद्यं सुभोजयत्यभिः स्तुतम् । अन्यदेवस्य नैवेद्यं
 श्रुत्वा पान्द्रायणं चरेत् ॥ ९५ ॥ कोट्यैन्द्रवसहस्रेस्तु मासो-
 पोषणकोटिभिः । उत्फले लभते पुष्पविष्णोर्नैवेद्यमक्षपात् ॥ ९६ ॥
 विष्णोर्नैवेद्यक्षेपेण यो भुनक्ति दिनेदिने । सिक्थे सिक्थे लभेत्पुण्यं
 चान्द्रायणयत्नाधिकम् ॥ ९७ ॥ नैवेद्यक्षेपं तुलसीविमिश्रितं विशेषतः
 पादजलेन मितम् । योऽश्नाति नित्यं पुरतो मुरारेः प्राप्नोति
 यज्ञायुतकोटिपुण्यम् ॥ ९८ ॥ विराजफलदा नद्यो वाः काश्चिद-
 समुद्रगाः । समुद्रगामस्तु पञ्चस्य मासस्य सवितां पतिः ॥ ९९ ॥
 शण्मासफलदा गोदा वत्सस्य तु जाह्नवी । विष्णुपादोदकलैताः कलां
 नाहन्ति षोडशीम् ॥ १०० ॥ गङ्गापयामपयपुष्करनैमिषाणि संसेवि-
 तानि बहुधाः कुरुजाङ्गलानि । काङ्गेन तीर्थमलितानि पुनन्ति पापं
 पादोदकं भगवतः प्रपुनन्ति सयः ॥ १०१ ॥ यानि कानि च
 तीर्थानि त्रिजगज्जन्तुर्गतानि च । विष्णुपादोदकलैताः कलां नाहन्ति
 षोडशीम् ॥ १०२ ॥ स्नात्वा पादोदकं विष्णोः पिबन् शिरसि
 क्षारचेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥ १०३ ॥
 यथा पादोदकं पुण्यं निर्माल्यं चानुलेपनम् । नैवेद्यं धूपशेषश्च
 आरातिश्च तथा हरेः ॥ १०४ ॥ तुलसास्तु रजोजुष्टं नैवेद्यस्य च
 मक्षणम् । निर्माल्यं शिरसा धार्यं महापातकनाशनम् ॥ १०५ ॥
 मत्तया वा यदि वाऽभक्त्या चक्राङ्कितशिलां प्रति । दर्शने स्पर्शने
 वापि सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १०६ ॥ शालग्रामशिला यत्र तत्र
 सखिहितो हरिः । तत्र स्नानं च दानं च वाराणस्याः शताधिकम् ॥ १०७ ॥

स्नेहदेवोऽशुचौ वापि चक्राङ्गो यत्र तिष्ठति । योन्नतानि तथा श्रीणि
मम क्षेत्रं वसुधारे ॥ १०८ ॥ शालग्रामोद्भवो देवः शैलं चक्राङ्क-
मण्डलम् । यत्रापि तीयते तत्र वाराणस्याः शताधिकम् ॥ १०९ ॥
शालग्रामोद्भवो देवो देवो जारवती भवः । उभयोः सङ्गमो यत्र
मुक्तिस्तत्र न संशयः ॥ ११० ॥ हरिणा मुक्तिदात्री मुक्तिस्नानानि
तर्पणः । स यत्न सर्वपापेषु तत्र तैः किं शयोऽस्तु ॥ १११ ॥
हरिर्वाति हरिर्वाति दस्त्युज्वालेत यो वदेत् । सोऽपि सद्गतिमाप्नोति
मति मुक्तितनो यथा ॥ ११२ ॥ वासुदेवं परित्यज्य योज्यं देव-
मुपासते । स्वस्त्वाऽमृतं स मृदात्मा भुङ्क्ते हालाहलं विषम् ॥ ११३ ॥
लवस्त्वाऽमृतं यथा कश्चिदुपपातं पिबेच्चरः । तथा हरिं परित्यज्य
योज्यं देवमुपासते ॥ ११४ ॥ स्वधर्मं तु परित्यज्य परधर्मं चरे-
द्यथा । तथा हरिं परित्यज्य योज्यं देवमुपासते ॥ ११५ ॥ यथा
गङ्गादकं लवस्त्वा पिबेच्छुणोदकं नरः । तथा हरिं परित्यज्य योज्यं
देवमुपासते ॥ ११६ ॥ गौं च लवस्त्वा स मृदात्मा गर्ह्यो वन्दते
यथा । तथा हरिं परित्यज्य योज्यं देवमुपासते ॥ ११७ ॥
स्वमातरं परित्यज्य अपाकीं वन्दते यथा । तथा हरिं परित्यज्य
योज्यं देवमुपासते ॥ ११८ ॥ वासुदेवं परित्यज्य योज्यं देव-
मुपासते । वृषितो जाडवी तीरे कूर्पं खनति दुर्मतिः ॥ ११९ ॥
यावत्स्वामिदे पिण्डं नीलजं करणान्वितम् । तावत्कुरुष्वतमहितं
पश्चात्तापेत् तपसे ॥ १२० ॥ यावत्स्वाम्यं शरीरेषु करणेषु च
पाटवम् । तावद्वर्षं गोविन्दपापुष्यं शार्ङ्गकं कुरु ॥ १२१ ॥
सर्वतां तु हृषीकेशो हृषीकेशु हृषेत् च । अहृषेत् हृषीकेशु हृषीकेशं
सरन्ति के ॥ १२२ ॥ यावच्चिन्तयते जन्तुर्निषमान्विपसन्निमान् ।
तावत्सत्सरते विष्णुं को न मुन्येत कृष्णनात् ॥ १२३ ॥ यावत्कालपते
जन्तुर्लोकनातोदिभिः सदा । तावच्चिन्तयेत् विष्णुं को न मुन्येत
बन्धनात् ॥ १२४ ॥

श्रीवृत्तः ॥

ज्ञान्वा विप्रैस्तिथिं सत्यकदम्बैः सयुदीरिताम् । कर्तव्यं
उपवासस्तु अन्वधा नरकं प्रजेत् ॥ १२५ ॥ श्रवे वाप्यधना वृद्धौ
सम्प्राप्ते वा दिनश्रवे । उपोष्या द्वादशीं पुण्या पूर्वविद्धां परि-
त्यजेत् ॥ १२६ ॥ पूर्वविद्धां प्रकुर्वीणो नरो धर्माजिरुन्तति ।
सन्ततेषु विनाशाय सम्पदो वरुणाय च ॥ १२७ ॥ कलावेपे तु
विप्रेन्द्र दशम्यैकादशीं त्यजेत् । सुराया विन्दुना स्पृष्टं गङ्गान्ध इव
सन्त्यजेत् ॥ १२८ ॥ श्वघ्नौ पञ्चम्यं च दशम्या द्वितीयां त्यजेत् ।
एकादशीं द्विजश्रेष्ठ पञ्चम्यैरुभयोरपि ॥ १२९ ॥ तस्माद्रिम न विद्धा
हि कर्तव्यैकादशीं कचिद् । विद्धा हन्ति पुरापुण्यं धादं च
वृषलीपतिः ॥ १३० ॥ नमो दत्तं हुतं ज्ञातं तथा पुत्रा कृता हरैः ।
तन्सर्वं विलयं याति तमः यथोदये यथा ॥ १३१ ॥ एकादश्यां
यदा गङ्गान् दिनशयति शिर्षवेत् । उपोष्या द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यां
तु पारणम् ॥ १३२ ॥ प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादुदयाद्वहैः ।
सम्पूणा इति विज्ञेया हरिवासरवर्जिताः ॥ १३३ ॥ अरुणोदयकाले
तु दशमी यदि दृश्यते । पापमूलं तदा ज्ञेयमेकादशुपवासनम् ॥ १३४ ॥
अरुणोदयवेलायां दशमी यदि दृश्यते । न तत्रैकादशीं कार्या धर्म-
कामार्थनाशिनी ॥ १३५ ॥ अतसो यदि काः यातरुणोदय उच्यते ।
यतीनां तानकालौघं गङ्गान्धःसदृशः स्पृष्टः ॥ १३६ ॥ उदया-
स्याम्यदा विप्रा मुहूर्तद्वयसंयुता । सम्पूर्णेकादशीनाम तत्रैवोपवसे-
द्वृद्धौ ॥ १३७ ॥ उदयात्याकं त्रिषट्काल्यापिन्यैकादशीं यदा ।
सन्दिग्धैकादशीं नाम वज्या धर्मार्थनाशिनी ॥ १३८ ॥ पुनपौत्र-
पवृत्तार्थं द्वादश्यामुपवासयेत् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु
पारणम् ॥ १३९ ॥ उदयात्प्राक् द्विषट्काल्यापिन्यैकादशीं यदा ।
सङ्कीर्णैकादशीं नाम वज्या धर्मार्थनाशिनिः ॥ १४० ॥ पुनराज्य-

प्रवृत्त्यर्थे द्वादश्यामुपवासनम् । तत्र कतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु
पारणम् ॥ १४१ ॥ दशमीशेषसंयुक्ता मान्वायां समुपोषिता ।
तस्याः पुनश्चतुर्दशं तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ १४२ ॥ अपीषद्दशमी-
विद्धा मदा तां परिवर्जयेत् । शुराविन्दुसमायुक्तां प्रवदन्ति
मनीषिणः ॥ १४३ ॥ ब्रह्मगमविरोधेषु ब्राह्मणेषु विवादितुः ।
उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥ १४४ ॥ एकादश्यां
तु विद्वासां सम्प्राप्तं श्रवणे तथा । उपोष्या द्वादशी पुण्या पञ्चयो-
रुमयोरपि ॥ १४५ ॥ उपवाससहस्राणि व्यतीपातायुतानि च ।
अमालक्षं तु द्वादश्याः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ १४६ ॥ शुद्धापि
द्वादशी ग्राह्या परतो द्वादशी यदि । विषं तु दशमी तेषाम्भृतं
चैकादशीतिथिः ॥ १४७ ॥ विषप्रवाता वज्या साऽभृता ग्राह्या
प्रयत्नतः । द्वादश्यां भोजनं चैव विद्वासां हर्षपोषणम् ॥ १४८ ॥
यः कुर्यान्मन्दबुद्धिर्नान्निरयं सोऽविमच्छति । यानि कानि च
वाक्यानि विद्वोपोषणराणि च ॥ १४९ ॥ भनदाचापराणि स्युर्वैष्णवी
न दद्यायुता । अथवा मोहनार्थाय मोहिन्या भगवान्हरिः ॥ १५० ॥
अथितः कारवामास व्याससूरी जनार्दनः । भनदाचाविषुद्वयर्थे
महावित्तलयस्य च ॥ असुराणां मोहनार्थं पापण्डानां विषुद्वये ॥ १५१ ॥
आत्मस्वरूपाविज्ञप्ते स्तलोकाप्राप्तये तथा । एवं विद्धां परित्यज्य
द्वादश्यामुपवासयेत् ॥ १५२ ॥ कोटिजन्माजितं पापमेकयैव विनश्यति ।
ततः कोटिगुणं चापि निषिद्धस्येतरेजनेः ॥ १५३ ॥ यदनादिकृतं
पापं गदूर्ध्वं यत्करिष्यति । तत्सर्वं विलयं याति परेषामुपवासनात् ॥
॥ १५४ ॥ न च तस्मात्प्रियतमः केवलस्य समापि च । एकादश्यां
ह्रव्ये तु द्वादशीं न परित्यजेत् ॥ १५५ ॥ पारणे मरणे चैव
विधिस्तात्कालिकी स्मृता । ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यति-
स्तथा ॥ १५६ ॥ ब्राह्मणः श्रवियो वैश्यः शूद्रो भर्तृमती तथा ।

अमर्तुका तथान्ये च स्रुतवैदेहिकादयः ॥ १५७ ॥ एकादश्यां न
सुखीत पञ्चयोरुमयोरपि । एकादश्यां तु यो युद्धे मोहेनावृत-
चेतसा ॥ १५८ ॥ शुक्लायामथ कुष्णायां निरयं याति स शुद्धम् ।
विवेचयति यो मोहान्शुक्ला कृष्णेति पापकृत् ॥ १५९ ॥ एकादशीं
स वै याति निरयं नात्र संशयः । यथा गौर्नैव हन्तव्या शुक्ला कृष्णेति
भानिनि ॥ १६० ॥ एकादश्यां न सुखीत पञ्चयोरुमयोरपि ।
यानि कानि च वाक्यानि कृष्णैकादशिवर्जने ॥ १६१ ॥ मरण्यादि-
तिषेधे च तानि कास्यफलपिनाम् । कामिनोऽपि हि निद्वयर्थे
कुपुर्वोपवासनम् ॥ १६२ ॥ ग्रीष्मार्थं हरिर्निस्त्रं न तु कास्य-
व्यपेक्षया । तस्माच्छुक्लामथो कृष्णां मरण्यादिपुतामपि ॥ १६३ ॥
प्रत्यवायनिषेधार्थमुपवासीत नित्यजः । ग्रीष्मार्थं हरेश्चापि विष्णु-
लोकल चास्ये ॥ १६४ ॥ कला वार्धकला वापि परतो द्वादशी
यदि । द्वादशद्वादशीर्हन्ति पूर्वेषुः पारणे कृते ॥ १६५ ॥ अतिरिक्ता
द्वादशी चेद्यस्तां नोपोषयेद्यदि । द्वादशद्वादशीर्हन्ति द्वादशी चाति-
रिक्ता ॥ १६६ ॥ द्वादश्यामतिरिक्तार्था यो युद्धे पूर्ववागरे ।
द्वादशद्वादशीर्हन्ति द्वादशीं न परित्यजेत् ॥ १६७ ॥ द्वादशीं
श्रवणोपेतां यो नोपोष्यात्सुमन्दरीः । पञ्चसंवत्सरकृतं पुण्यं तस्य
विनश्यति ॥ १६८ ॥ एकादशीमुपोष्याथ द्वादशीमुपुपोषयेत् ।
न तत्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥ १६९ ॥ अन्वायासपि
निषेन्द्र पारणं तु कथं भवेत् । पारयित्वोदकेनापि शुद्धानो नैव
दुष्यति ॥ अक्षितानशिता यस्मादापो विद्वद्भिरीरिताः ॥ १७० ॥
अम्भसा केवलेनैव करिष्ये ब्रतपारणम् । तद्विधिर्दं मुनिप्रोक्तमशिता-
नशितं च यत् ॥ १७१ ॥ न काशी न गया गङ्गा न रेवा न च
पुष्करम् । न चापि कौरवं क्षेत्रं तुल्यं भूप हरेर्दिनात् ॥ १७२ ॥
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च । एकादशुपवासस्य कलां

नार्हन्ति षोडशीम् ॥१७३॥ एकादशीसमुत्थेन बह्निना पातकेन्धनम् ।
मसीभवति राजेन्द्र अपि जन्मगतोद्भवम् ॥१७४॥ नेदृशं पातनं
किञ्चिन्नराणां भुवि विद्यते । पादशं पञ्चमास्य दिने पातक-
हानिदम् ॥१७५॥ तावत्पापानि देहेस्मिन्निष्ठानि मनुजाधिप ।
यावन्तोपोपवेजन्तुः पञ्चनाभदिनं शुभम् ॥१७६॥ एकादशेन्द्रियैः
पापं यत्कृतं भवति श्रमो । एकादशपुण्यसेन तत्सर्वं विलपं प्रजेत् ॥
॥१७७॥ एकादशीयमं किञ्चित्पवित्रं न हि विद्यते । व्याजेनापि
कृता राज्ञश्च दर्शयति भास्करिम् ॥१७८॥

श्रीव्यासः ॥

अन्नं निवेदयेन्मर्गं प्राप्ते महासरे शुभे । तस्यापि नरकाग्निः
किं पुनर्मोजने कृते ॥१७९॥ स ब्रह्महा स गोम्रश्च स स्तेनो गुरु-
तल्पमा । एकादश्यां तु भुञ्जानः पश्वयोरुभयोरपि ॥१८०॥
वरं क्षयात्पुण्यमनं वरं गोमांसप्रक्षयम् । वरं हत्या गुरापानमेकादश्यस-
मक्षणात् ॥१८१॥ एकादशीदिने पुण्ये भुञ्जते ये नरावमाः ।
अवलोक्ष्य हृष्टं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥१८२॥ पृथिव्यां यानि
पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च । अन्नमाशित्य तिष्ठन्ति सम्प्राप्ते हरि-
वासरे ॥१८३॥

रुग्माह्वदः ॥

अष्टवर्षाधिको यस्तु शरीरतिर्न हि पूर्णते । यो भुङ्के मानवः
प्रापो निष्पौरुहनि चागते ॥१८४॥ पिता वा यदि वा पुत्रो माया
वापि सुहृजतः । पञ्चतामसदिने भुङ्के निग्राह्यो दस्युवद्वयेत् ॥१८५॥
ब्रह्मा ॥

उपोष्य द्वादशीं पुण्यां सर्वपापक्षयप्रदाम् । न पश्यन्ति यमं
वापि नरकाणि न यातनाम् ॥१८६॥

शंकरः ॥

रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानते । न मोक्तव्यं न
भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥१८७॥ द्वादशी न प्रमोक्तव्या
यावदायुः प्रवर्तते । अर्चनीयो हृषीकेशो विशुद्धेनान्तरात्मना ॥१८८॥
यत्स्या श्राद्धो हृषीकेशो न धनैर्धरणीपुराः । मत्स्यां सन्पूजिनो
विष्णुः फलं भवेत् समीहितम् ॥१८९॥ जलेनापि जगन्नाथः
पूजितः क्लेशनाशनः । परितोषं प्रयात्याहु त्पार्श्वस्तु यथा जडैः ॥
॥१९०॥ आसीत्तस्य शपानस्य तिष्ठतो वज्रोऽपि वा । रमस्य
पुण्डरीकाक्ष नृसिंह हृदये मम ॥१९१॥ करावलम्बनं देहि
श्रीकृष्ण कमलक्षणे । भवपङ्कजं चोरे मज्जतो मम सर्वदा ॥१९२॥
सर्वमथैव सर्वात्मा सर्वत्रस्थानु चाप्युत । रमस्य पुण्डरीकाक्ष नृसिंह
हृदये मम ॥१९३॥ (एकादश्यां न भुञ्जीत न सुरां वा विवे-
त्कचित् । ब्राह्मणो नैव हन्तव्य इत्येषा वैदिकी स्थितिः) ॥१९४॥
वाहि श्राद्धं जगन्नाथ वासुदेवाच्युतावप्य । मां समुद्धर गोविन्द
दुःखसंसारसागरात् ॥१९५॥ एतत्पुण्यविदे मुनो पथिरे पाप-
नाशनम् । आयुष्यं च यज्ञस्यं च धन्यं दुःखप्रनाशनम् ॥१९६॥
कलौ पापं कियन्मात्रं हत्यास्तेपादिसम्भवम् । स्मृते मनसि गोविन्दे
दश्यते क्लृपयिषत् ॥१९७॥ कलौ केशवभक्तानां न भवे द्विपते
कचित् । स्मृते सङ्कीर्तिने व्याते संक्षयं याति पातकम् ॥१९८॥
अन्येतव्यमिदं शास्त्रं श्रोतव्यमनष्टयम् । भक्तेभ्यश्च प्रदानव्यं
धार्मिकेभ्यः पुनःपुनः ॥१९९॥ अशीयाना इदं शास्त्रं विष्णो-
महात्म्यमुत्तमम् । सर्वपापविनिर्मुक्ताः प्राप्नुवन्ति परं पदम् ॥२००॥
श्रुत्वा धर्मं विजानाति श्रुत्वा त्यजति दुर्मतिम् । श्रुत्वा ज्ञानमवाप्नोति
श्रुत्वा मोक्षं च गच्छति ॥२०१॥ तस्मादिदं सदा सेव्यं श्रोतव्यं
च सदैव हि । कुतर्कदापदग्नेभ्यो न दातव्यं कथञ्चन ॥२०२॥

संसारविषयानेन ये मृताः प्राणिनो भुवि । अमृताय स्मृतस्तेषां
कृष्णामृतमहार्णवः ॥ २०३ ॥ क्लृप्ते पादोदकेनैव यस्तु नित्यं
कलेवरम् । तीर्थकोटिसहस्रेषु स्नातो भवति प्रत्यहम् ॥ २०४ ॥
तीर्थकोटिसहस्रेषु सेवितैः किं प्रयोजनम् । तोयं यदि पिवेत्तिलं
शालग्रामशिलाम्युतम् ॥ २०५ ॥ शालग्रामशिलास्यैव ये कुर्वन्ति
दिनेदिने । बाण्डन्ति कुरसंस्पर्शं तेषां देवाः सवासवाः ॥ २०६ ॥
दुःसहो नारको बह्निर्दुःसहा यमकिङ्करा । विषमशान्तकपयः प्रेतत्वं
यातिदारुणम् ॥ २०७ ॥ सखिन्य मनसाप्येवं पातकाग्निनिवर्तयेत् ।
स्मरणं कीर्तनं विष्णोः सदैव न परित्यजेत् ॥ २०८ ॥ अच्युतानन्त-
मोविन्दनामोद्योगमेषजात् । नश्यन्ति सकला रोगाः सर्वं सर्वं
वदाम्यहम् ॥ २०९ ॥ सकृदुचरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । वदः
परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥ २१० ॥ एवं ब्रह्मादयो देवा
ऋषयश्च तपोधनाः कीर्तयन्ति परं श्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम् ॥ २११ ॥
किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः । यो नित्यं
ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥ २१२ ॥ नित्योत्सवो भवेत्तेषां
नित्यश्रीनित्यमङ्गलम् । येषां हृदिस्थो असवान्मङ्गलायतनं हरिः ॥
॥ २१३ ॥ जीवन्मुक्त्यर्थादध्वं पुरुषो नियमेन तु ॥ २१४ ॥ दशा-
वराणां देहानां कारणानि करोत्ययम् । स्त्री वाप्स्यन्तदशकं देहं
मातुषमार्जयेत् ॥ २१५ ॥ चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि संसारश्चादिवर्जितः ।
अतोऽविष्ठा परं देवं मोक्षाया का महामुने ॥ २१६ ॥ आचतुर्वर्ज-
मादृशत्पुरुषो नियमेन तु । दशावराणां देहानां कारणानि करो-
त्ययम् ॥ २१७ ॥ अतः कर्मध्वान्मुक्तिः कुत एव भविष्यति ।
ममानां विपसा वृत्ता विपमाणां समा तथा ॥ २१८ ॥ क्रियते येन
देवोऽपि क्षपदाद्धयते हि सः । वित्तं बन्धुर्धनः कर्म विद्या चैव तु
पञ्चमी । एतानि सान्त्वयानानि मरीषां ह्युचरोचरम् ॥ २१९ ॥

गुणानुसारिणीं पूजां समां दद्वि च यो नरः । सर्वभूतेषु कुर्वते तस्य
विष्णुः प्रसीदति ॥ २२० ॥ यथा सुहृत्तु करिष्ये पितृभ्रातृभृत्ये
च । तथा करोति पूजां हि समबुद्धिः स उच्यते ॥ २२१ ॥
तिर्यक्पुण्ड्रं न कुर्वीत सम्प्राप्ते मरणेऽपि वा ॥ २२२ ॥ न वान्य-
नाम विष्णुस्तपसाश्रापणादृते । तैवेद्यशेषं देवस्य यो भुनक्ति दिने-
दिने ॥ २२३ ॥ सिद्धयेसिद्धये भवेन्पुण्यं चान्द्रायणशुक्लाधिकम् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रमुत्तुं सौम्यं ललाटे यस्य दृश्यते ॥ २२४ ॥ स चण्डालोऽपि
शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥ २२५ ॥ अशुचिर्वाध्यनाचमो
मनसा पापमाचरन् ॥ २२६ ॥ शुचिरेव भवेत्तिसमूर्ध्वपुण्ड्राङ्गितो
नरः । ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्य स्मशानसदृशं हस्तम् ॥ २२७ ॥ असौक्य
मुखं तस्य आदित्यमवलोकयेत् । यज्ञो दानं तपश्चैव स्यात्प्रायः पितृ-
तर्पणम् ॥ २२८ ॥ व्यर्थं भवति तन्मूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ।
गोपीचन्दनक्रिडाङ्गो यं यं पश्यति चक्षुषा ॥ २२९ ॥ तं ते शुद्धं
विदानीयाज्ञानं कार्या विचारणा । आस्तोत्रेऽपि चित्ताः प्रवृत्त्यन्ति
वितामहाः ॥ २३० ॥ वैष्णवोऽस्तु कुले जातः स नः सन्तर्पयिष्यति ।
जीवितं विष्णुभक्तस्य वरं पञ्चदिनान्यपि ॥ २३१ ॥ न तु कल्प-
सहस्रेषु भक्तिहीनस्य केशवे । किं नैव जातमात्रेण भुवनरेणाश्र-
यशुणा ॥ २३२ ॥ यो ज्ञातो नार्चयेद्विष्णुं न स्मरेद्वापि श्रीर्नयेत् ।
यो ददाति द्विजातिभ्यश्चन्दनं गोपिमदितम् ॥ २३३ ॥ अवि सर्वप-
मात्रेण पुनात्यसमं कुलम् । ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानि कुर्या-
दकामः सततं भवेत् ॥ २३४ ॥ अतीतानापतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणभ्रमः ।
एतादृशोऽपि नाचां श्रौतं स्मार्तं परित्यजेत् ॥ २३५ ॥ 'मदेव
विद्यया करोति श्रेष्ठयोगनिपदा तदेव वीर्यवतरे भवति' । 'कुर्वन्नेवेह
कर्माणि निजीविषेच्छतं समाः ॥ २३६ ॥ एवं त्वपि नान्वयेतोऽस्ति
न कर्म लिप्यते नरे' । 'आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरैव

च' ॥ २३७ ॥ 'विदप्रणिहितो धर्मो दधर्मस्तद्विपर्ययः' । 'निरुक्तं
ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिह चोच्यते ॥ २३८ ॥ निवृत्तं सेवमानस्तु
ब्रह्माभ्येति प्रनातनम्' ॥ २३९ ॥

श्रीमदानन्दतीर्थार्यसहस्रकिरणोत्थिता । मोक्षतिः सततं सेव्या
हीनार्णः सिद्धिदा भवेत् ॥ २४० ॥ यस्य श्रीगुरुद्विनि वेदवचने
रूपाणि दिव्याभ्युल्लेख्यतन्मित्रमेव निहितं देवस्य भगो महत ।
वामो रामचो नयं प्रथमकं पृथो द्वितीयं वपुर्मध्यो ययुर्लोकमेत-
दग्न्या प्रथः कृतः केशवे ॥ २४१ ॥ यः सर्वगुणसम्पूर्णः सर्व-
दोषविवर्जितः । श्रीपता श्रीत एवालं विष्णुर्मे परमः सुहृद् ॥ २४२ ॥
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः कृष्णामृतमहार्णवः
सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

तन्त्रसारसङ्ग्रहः

श्रीमद्भक्तमङ्गीममध्वान्तर्गतसमकृष्णविदव्यासात्मकलक्ष्मी-
हृषीकाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ जयलज्जशवेन्द्रवन्दितः कमला-
पतिः । अनन्तविमलसन्दर्भकिज्ञानादिलक्षणः ॥ १ ॥ विधिं विधाय
समादौ तेन पृष्टोऽञ्जलोचनः । आह देवो तमोऽसहविलयत्वाद-
पल्लवः ॥ २ ॥ अहमेकोऽखिलगुणो वाचकः प्रथमो मम । अकारा-
द्यनिष्ठान्तः सौम्यमशक्षरो भवः ॥ ३ ॥ स विश्वैकसमाज्ञतुरीया-
त्वान्तरात्मनाम् । परमात्मज्ञानात्मपुत्रो महृषाणां च वाचकः ॥ ४ ॥
तद्वृषभेदाः पञ्चाशन्मूर्तयो मम आपराः । पञ्चाशद्वर्णान्तरास्तु वर्षा-
भारार्णमेदिताः ॥ ५ ॥ द्विरष्टपञ्चकचतुःपञ्चमेवाष्टवर्गाः । अत्र
आनन्द इन्द्रबाहुम ऊर्जं कृतमभरः ॥ ६ ॥ स्रष्टुर्गर्भो हृदिर्गर्भोऽन्तर-
ओजोऽध्वरीसः । अन्तोऽर्धगर्भोऽक्षिणः स्वर्गिर्गर्भोऽपः ॥ ७ ॥
वमोऽङ्गारधर्वज्जलन्दोऽग्न्यो जनार्दनः । ज्ञातिताम्रिर्गर्भोऽङ्गी-
ठलकोऽङ्गीठरी ॥ ८ ॥ शास्त्राचार्योऽङ्गीध्वो नम्यः
परः कली । बली जगो मनुष्यो राजो लक्ष्मोऽपतिर्वरः ॥ ९ ॥
ज्ञान्तमवित् बहुगुण सारात्मा हंसकलकौ । पञ्चाशन्मूर्तयस्त्वेता
ममाकारादिलक्षकाः ॥ १० ॥ नारायणाष्टाश्रयं ताराष्टाश्रयमेदवान् ।
आद्यैस्तारचतुर्वर्णैर्विभक्ता व्याहृतयः क्रमात् ॥ ११ ॥ अनिरुद्धादिका-
स्तासां देवता व्युक्रमेण वा । ताश्च तन्मूर्तयस्त्वेव द्वादशार्ण-
पदोदिताः ॥ १२ ॥ नारायणाष्टाश्रयाश्च व्याहृतिस्त्वैव च ।
विभेदो द्वादशार्णानां केशवाद्याश्च देवताः ॥ १३ ॥ नारायणाष्टाश्रय

व्याहृतिविगुणात्पुनः । वेदमाता तु मायत्री दिगुणा द्वादशाक्षरात् ॥
॥ १४ ॥ चतुर्विंशन्मूर्तयोऽस्याः कथिता वर्णदेवताः । तद्भेदः पौरुषं
वृत्तं वेदाः पुरुषसूक्तमाः ॥ १५ ॥ वेदिकाः सर्वशब्दाश्च तस्याः
स्वर्वाभिधोऽस्म्यहम् । पञ्चाशद्वर्णमिच्छाश्च सर्वशब्दा अतोऽपि च ॥
॥ १६ ॥ कपिश्च देवतैकोऽहं तारादीनां विशेषतः । छन्दो मदीया
मायत्री ताराष्टाक्षरयोर्मता ॥ १७ ॥ उच्चद्वास्तत्समामासविद्वानन्दैक-
देवता । चक्रशङ्खपादपद्मधरो ज्येष्ठोऽष्टमीधरः ॥ १८ ॥ लक्ष्मी-
धराभ्यामादिष्टः स्मृतिगणमध्यगः ॥ १९ ॥ ब्रह्मबाधुशिवाहीश-
विपैः शक्रादिकैरपि । संप्रभातोऽधिकं मत्तया नित्यनिःशेषशक्ति-
मान् ॥ २० ॥ मूर्तयोऽष्टावपि ध्वेयाधकशङ्खवराभर्यः । युक्ताः प्रदीप-
वर्णैश्च सर्वोत्तराण्युचिताः ॥ २१ ॥ तादृशपाथ पञ्चाशज्ज्ञानमुद्राऽ-
भयोद्यताः । टङ्गी दण्डी च धन्वी च तत्तद्युक्तास्तु वामतः ॥ २२ ॥
वासुदेवादिकाः शुक्लरूपीतासितोज्ज्वलाः । चक्रशङ्खपादान्धेतः प्रथमो
ह्रस्वली हली ॥ २३ ॥ सञ्ज्ञचक्रस्वरपरस्त्वृतीयः शार्ङ्गबाणवान् ।
सच्चक्रशङ्खस्तृतीयस्तु चक्रशङ्खापिचर्मवान् ॥ २४ ॥ केशवो मधुचन्द्रनः
सङ्कर्षणदामोदरी । स वासुदेवः प्रभुस्तो दशैश्वर्यकरशङ्खिनः ॥ २५ ॥
विष्णुमाधवानिरुद्रपुरुषोत्तमाधेश्वराः । जनादेतश्च वामोच्चकरस्थित-
दरा मताः ॥ २६ ॥ गीतिन्दश्च त्रिविक्रमः सश्रीधरहृषीकृपः ।
गुप्तिहृष्याच्युतश्चैव वामाधः करशङ्खिनः ॥ २७ ॥ वामनः सनारायणः
पद्मनाभ उपेन्द्रकः । हरिः कृष्णश्च दध्नाधः करशङ्खधरा मताः ॥ २८ ॥
शङ्खचक्रपादपद्मधराश्चैते हि सर्वेशः । क्रमयुक्तमपञ्चादिगदादि-
व्युत्क्रमस्तथा ॥ २९ ॥ अर्थक्रमः सान्तरश्च पदसु पदस्वरिपुर्विणाम् ।
वर्णानां देवतानां च नित्यत्वाच्च क्रमः स्वतः ॥ ३० ॥ व्यक्तिक्रमं
ब्रह्मबुद्धावपेक्ष्य क्रम उच्यते । समामव्यासयोगेन व्याहृतीनां
चतुष्टयम् ॥ ३१ ॥ सर्वं बाह्यानि तारस्य प्रोच्यन्तेऽष्टाक्षरस्य च ।

कृद्धमहारीरजुस्तद्वससहितोत्कृष्टः ॥ ३२ ॥ चतुर्व्यन्ता हृदादीनि
पृथक्पाणि तानि च । विष्णोरेवात्य मेदेऽपि तदैश्वर्यात्तदन्यतः ॥ ३३ ॥
च क्रमशङ्खवराभीतिहस्तान्येतानि सर्वेशः । मूलरूपसवर्णानि कृष्णवर्णा
शिशोच्यते ॥ ३४ ॥ चतुर्विंशन्मूर्तयश्च मूलरूपसवर्णकाः । आदि-
वर्णत्रयं नाभिहृच्छिरस्सु यथाक्रमम् ॥ ३५ ॥ न्यासनीयं च तद्वर्ण-
देवताप्यानपूर्वकम् । पञ्चानुनाभिहृदयवाङ्मनासानेवकेषु च ॥ ३६ ॥
अष्टाक्षराणां न्यासः स्वाध्याहृतीनां प्रजापतिः । मुनिच्छन्दस्तु मायत्री
देवता भगवान्हरिः ॥ ३७ ॥ उपदादित्यवर्णश्च ज्ञानमुद्राभयोद्यतः ।
तारेण व्याहृतीभिश्च ज्ञेयान्यङ्गानि पञ्च च ॥ ३८ ॥ नाभिहृत्केतु
सर्वेषु चतस्रो व्याहृतीर्येसेत् । इन्द्रायणस्य जगतीच्छन्दोऽन्यचारव-
त्स्मृतम् ॥ ३९ ॥ अच्छवर्णोऽन्यवरकरो ध्वेयोऽनित्यमुतिः । पदे-
व्यस्तैः समस्तैश्च ज्ञेयान्यङ्गानि पञ्च च ॥ ४० ॥ अष्टाक्षराणां स्थानेषु
बाहोर्गोत्रे विन्यसेत् । विद्यामित्रस्तु सन्ध्यायै तदन्यत्र प्रजापतिः ।
मुनिर्देवस्तु सवितृनामा सप्तृत्तो हरिः ॥ ४१ ॥ प्रोचदादित्य-
वर्णश्च सूर्यमण्डलमध्यगः । चक्रशङ्खधरोऽङ्गुल्यदोर्द्वयो ध्वेय एव
च ॥ ४२ ॥ सताराश्च व्याहृतयो मायत्र्यङ्गानि पञ्च च । दोः-
पत्यन्विषु साश्रेष्ठ नाभिहृन्मुखकेषु च ॥ ४३ ॥ वर्णन्यासश्च कर्तव्य-
स्तारवन्निमित्तं स्मृतम् । पञ्चाक्षरदक्षराणां च पुंस्त्रस्यपि सर्वज्ञः ॥
॥ ४४ ॥ अनुष्टुपश्च त्रिष्टुप् च छन्दोऽस्य त्रिष्टुभोऽपि वा । विष्णु-
शब्दश्चतुर्थ्यन्तो हृदयेतः षडक्षरः ॥ ४५ ॥ तारवत्सर्वमस्यापि व्यामो
ध्वेयो हरिः स्वयम् । वर्णा एव षडङ्गानि पञ्चार्थोर्नदयोगतः ॥ ४६ ॥
पञ्चानुनाभिहृन्नासाकेषु न्यासश्च वर्णज्ञः । एते तु सर्वमन्त्राणां मूलमन्त्रा
विशेषतः ॥ ४७ ॥ एतज्ज्ञानात्समस्तं च ज्ञातं साच्छन्दगोचरम् ।
एतज्ज्ञातस्यमस्तानां मन्त्राणां आपको भवेत् ॥ ४८ ॥ पूज्यश्च
भगवाभित्यं चक्रान्नादिकमण्डले । हृदये वाऽचले वापि जले वा

केवलस्थले ॥ ४९ ॥ अष्टाक्षरेण सम्पूज्य प्रथमं देवतां पराम् ।
मध्ये सव्ये गुरुं चैव दक्षिणे सर्वदेवताः ॥ ५० ॥ पुनः सव्ये सर्व-
गुरुनामेषां विष्णुं च क्रमात् । गुरुं व्यासदेवं च दुर्गां चैव
सरस्वतीम् ॥ ५१ ॥ धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं चैव कोणमान् ।
तदन्तः पूर्वदिक्पूर्वमर्मादींश्च पूजयेत् ॥ ५२ ॥ अष्टजिता अष्टमर्मादि-
दातारस्ते तवाग्निधाः । निर्मलितैश्च दुर्गा च कानो रुद्रश्च
देवताः ॥ ५३ ॥ यमराजुलिवेन्द्राश्च ज्ञेया धर्मादिदेवताः । परमः
पुरुषो मध्ये शक्तिराधाररुपिणी ॥ ५४ ॥ कूर्मोऽनन्तश्च पृथिवी
धूम्रसागर एव च । खेतदीपो मण्डपश्च दिव्यरत्नमयो महान् ॥ ५५ ॥
पद्ममेतन्नर्यं देवी रम्यै बहुरूपिणी । पर्यतोमहताज्ञाश्च पद्मे श्री-
स्त्रिगुणात्मिका ॥ ५६ ॥ आत्मान्तरात्मपरमज्ञानात्मानश्च मूर्तयः ।
त्रिमूर्तीर्कर्मणी ज्ञाना क्रिया योगा तथैव च ॥ ५७ ॥ प्रह्नी सत्या
तथेज्ञानाऽनुग्रहा चैति धन्यः । अष्टदिक्षु च नम्ये च सारुपाण्यैव
ता हरिः ॥ ५८ ॥ ततोऽनन्तं योगपीठस्वरूपं पूजयेद्भरः । तत्रावाह
हर्षि चार्घ्यं पाद्यमात्ममनीषकम् ॥ ५९ ॥ मधुपर्कं पुनश्चाचो ज्ञानं
वातो विभूषणम् । उपवीतयाने दत्त्वा गन्धपुष्पे तथैव च ॥ ६० ॥
लक्ष्मीघरे यजेत्तत्र पार्थिवोऽहमयोर्दरः । हृदयादालिपेन्द्रादिदिव्यसौ
कोणके च ॥ ६१ ॥ चातुर्देवादिभिरिन्द्रादिभिरुवादींस्ततः परम् ।
मत्स्यकूर्मवराहाश्च नारसिंहं च रामान् ॥ ६२ ॥ भार्गव राघवं कृष्णं
बुद्धं कल्किममेव च । अनन्तं विधिरूपं च तद्गहिः पूजयेत्क्रमात् ॥
॥ ६३ ॥ अनन्तब्रह्मवाचीज्ञानोऽर्चयेत्तत्र प्रपूजयेत् । शङ्करां चैव
गायत्रीं सारतीं गिरिजां च ॥ ६४ ॥ कोणेषु वोन्द्रतामे च सौपर्णीं
पूजयेदपि । इन्द्रादीन्छेत्रविष्णुनाम्नभाषान्तपवित्रदान् ॥ ६५ ॥
भूपदीपो ततो दत्त्वा नैवेद्यं धूम्रं ततः । अनेन क्रमयोगेन बुद्ध्या-
त्संस्कृतेऽनले ॥ ६६ ॥ पुष्पाञ्जलिश्च होमश्च भूतनाशोत्तरं शतम् ।

सकृत्सकृत्पुष्पमन्त्रैर्होमस्तस्य चतुर्गुणः ॥ ६७ ॥ त्रिपञ्चयित्वा नैवेद्यं
भूलेन त्रिः समर्प्य च । भूपदीपो पुनर्देत्वा पुनर्भूलेन पूर्ववत् ॥ ६८ ॥
अर्चयित्वा हर्षिं व्यात्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् । पुनर्भूयायेद्धर्षिं सर्व-
देवदेवैश्चरं प्रभुम् ॥ ६९ ॥ जपञ्चानुहृताचारोदीनेव यः कुरुते तदा ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां भाजनं स्यात्स एव हि ॥ ७० ॥ सर्वोत्तमं हर्षिं
ज्ञात्वा य एवं भक्तिपूर्वकम् । जपञ्चानादिभिर्नित्यं पूजयेत्तस्य
दुर्लभम् ॥ ७१ ॥ भक्तिं कृत्वाऽन्यदेवेषु ब्रह्मछादिकैश्चपि । सर्वो-
त्कर्षमविज्ञाय विष्णोर्वाति ततो ध्रुवम् ॥ ७२ ॥ न यज्ञा न च
तीर्थानि नोपवासवतानि च । देवतानि च सर्वाणि श्रुतं तं शक्तुषुः
कनित् ॥ ७३ ॥ हरिर्हि सर्वदेवानां परमः पूर्णशक्तिमान् ।
स्वतन्त्रोऽप्ये तद्गता हि सर्वज्ञः स जगद्गुरुः ॥ ७४ ॥ ब्रह्मादयश्च
तद्गुरुषा भागिनो योगमोक्षयोः । तस्माज्ज्येष्ठश्च पूज्यश्च प्रत्यो ज्येष्ठः
सदा हरिः ॥ ७५ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमन्नरसारासङ्गहे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

हरिः ॐ ॥ यस्य कस्यापि मन्त्रस्य न्यासः पञ्चाक्षरद्वयैः ।
वीर्यदः केऽशितो वक्रमशिकर्षेण नासयोः ॥ १ ॥ गण्डयोरोष्ठयो-
र्दन्तपङ्क्तयोर्मूर्ध्नि च वाचि च । दोःपत्सन्निधु साधेषु पार्थयोः
प्रष्ठगुणयोः ॥ २ ॥ तुन्दे च हृदि धातूनां सप्तके प्राणजीवयोः ।
सप्तकारान् न्यसेद्वर्णाक्षुसिद्धः जस्य देवता ॥ ३ ॥ जपे न्यासे च
विहितः श्लोश्चराणां सदान्ततः । प्राणायामो रेचयित्वा पूरयित्वा
च कुम्भके ॥ ४ ॥ तस्मिन्निर्वाहश्चार्चयेत्कदाचनकेन वा । तत्तन्मन्त्रेण
वा कार्यो गायत्र्या दशतारकैः ॥ ५ ॥ आदावेव जपे कुर्याच्छ्लोषणं
दहनं मुनिम् । वाय्वग्निवायुर्गैर्वाजैर्ध्यात्वा तन्मण्डले हरिम् ॥ ६ ॥
एकपञ्चाशद्वर्णानि चतुर्विंशतिमूर्तयः । आत्माद्या वासुदेवाद्या विशाखा
मत्स्यकच्छपी ॥ ७ ॥ कोलो वृत्तिदः सप्तद्वर्जमदशपरपूज्यौ ।

वासिष्ठपादवो कृष्णावात्रेयो सुद्वकल्किनौ ॥ ८ ॥ शिशुमारधेति
शतं कलाः कलनामकाः । एताभिः सहितं मूलमूर्तिं कुम्भोदके
सुधीः ॥ ९ ॥ पूर्वोक्तविधिनाभ्यर्च्य प्रतिमां शिष्यमेव वा । स्वापये-
त्पूर्वमर्चायां जपोऽनूनः सहस्रतः ॥ १० ॥ मूलमन्त्रस्य चाङ्गानां
न्यासः स्नानादन्तरम् । प्रतिमायां सन्निधिकृच्छिप्रे साहात्म्य-
कृद्भवेत् ॥ ११ ॥ कलशः कीर्तिमायुष्यं प्रज्ञां मेधां धियं बलम् ।
योग्यतां प्रापहानिं च पुण्यवृद्धिं च साधयेत् ॥ १२ ॥ उपसर्गेषु
जातेषु देवभूतात्महेतुषु । आपुषे वायु शान्त्यै वा श्रिये वा पुण्य-
वृद्धये ॥ १३ ॥ योग्यतार्य मन्त्रसिद्धौ विष्णोः प्रीत्यर्थमेव वा ।
जुहुयात्सहस्रमयुतं लक्षं कोटिमवापि वा ॥ १४ ॥ पूर्ववत्संस्कृते
वह्नी ध्यात्वा देवं जनार्दनम् । कृत्वा त्रिमैखलं कुण्डं चतुर्विंशकुलो-
च्छिन्तम् ॥ १५ ॥ तावत्प्रातः चतुष्कोणमुच्छिन्नं द्वादशैव वा ।
अङ्गलं व्यङ्गलं वापि चतुरङ्गलमेव वा ॥ १६ ॥ विलारो मेखलानां
स्यादन्त्या वा चतुरङ्गला । चतुर्विंशङ्गला वा तद्विलारो द्वादशैव
वा ॥ १७ ॥ अथत्पत्राकृतेः स्यान्मूलतो द्वादशङ्गला । योनिः
स्वाते च विनता प्रविष्टा अङ्गलं तथा ॥ १८ ॥ तदात्मनि हरिं
ध्यान्वा कुण्डे देवीं धियं तथा । विष्णुवीर्यात्मकं वह्निं निक्षिपेत्प्रणवेन
तु ॥ १९ ॥ कुर्यात्क्रियाः पोटश्च च व्याहृतीनिः पृथक्पृथक् ।
वहेत्सद्गह्वरेः प्रीतिं कुर्वन्मूर्त्यैवेत्ततः ॥ २० ॥ आज्येन वा पायसेन
समिद्धिः क्षीरिणामथ । तिलैर्वा तण्डुलैर्वापि मधुरैर्जिभिरेव वा ॥ २१ ॥
ब्रह्मवृक्षसमिद्धिर्वा समिद्धिर्वाभुतोद्भवैः । अमृतासमिधो ज्ञेयाः
सर्वे चतुरङ्गलाः ॥ २२ ॥ एवमेव च दीक्षायामाज्येनैवाहुतिक्रिया ।
पूजा च कार्या विधिवत्पूर्वं सर्वहुतेष्वपि ॥ २३ ॥ गुरवे दक्षिणां
दद्याच्छ्रे लक्षे शतं सुधीः । आत्मनैव कृते होमे शक्तितो गुरु-
दक्षिणा ॥ २४ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमन्नारसङ्गहे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

हरिः ॐ ॥ प्रतिष्ठां कारयन् विष्णोः कुर्यात्पुत्रप्रतिमां वृषः ।
लोहैर्वा शिलया दावां मृदा वापि यथाकमम् ॥ १ ॥ पृष्णवन्सङ्गलौ
योग आसीनामथवा स्थिताम् । श्रयानां वा सुमुख्यां न्याचक्ष्णाणां
निर्जां स्थितिम् ॥ २ ॥ गुखादूर्ध्वं अङ्गलोर्चां नवाङ्गलसन्मुखाम् ।
सुवृत्तैर्यङ्गलप्रीवासास्तनाच्च षडङ्गलाम् ॥ ३ ॥ पञ्चादशङ्गलां नामेरा
सार्धदशकाङ्गलाम् । वृषणादा भूलतश्च सार्धसङ्गलमापताम् ॥ ४ ॥
तावदा गुदतो दीर्घां चैलादष्टादशङ्गलाम् । तथा अङ्गलचैत्वां च
द्वाविंशजहया पुताम् ॥ ५ ॥ आरम्भ गुल्फमर्घ्यं च सहावे-
चतुरङ्गलाम् । षडङ्गलोच्चपदां सार्धचैत्राङ्गलमेव च ॥ ६ ॥ प्रपदोच्च-
पुतामनो अङ्गलप्रपदोच्छ्रयाम् । व्यङ्गलसङ्गलामर्धहीनमध्याङ्गला-
मपि ॥ ७ ॥ शिपदाङ्गलहीनान्यां ततस्तादृशतत्पराम् । पादोनो-
वाङ्गुष्ठनखां तदर्धतदन्तराम् ॥ ८ ॥ क्रमशः पादहीनान्यां रक्त-
पादनखां शुभाम् । विलारः प्रपदस्यापि षडङ्गल उदाहृतः ॥ ९ ॥
अङ्गुष्ठपरिणाहस्तु चतुरङ्गल ईरितः । व्यङ्गलस्तु तदन्यस्य व्रीडाधीनाः
कमात्पराः ॥ १० ॥ दशाङ्गलं बङ्गमूलं मर्घ्यं च व्यङ्गलाधिकम् ।
सप्तादशङ्गलं तूर्ध्वं त्रानुरष्टादशङ्गलम् ॥ ११ ॥ कर्णन्तोऽपि तथा
ज्ञेयो मर्घ्यं द्विद्वादशङ्गलः । चतुरङ्गलाधिकं मूलं शुभं सार्ध-
चतुष्टयम् ॥ १२ ॥ सार्धत्रयं परीणाहावृणं चतुरङ्गलम् । सप्ताङ्गलं
परीणाहावृत्तं प्रोक्तं समस्तजः ॥ १३ ॥ अष्टविंशङ्गलः कट्याः परीणाह
उदाहृतः । सुवृत्तत्वं तथा श्रोण्योः पीनत्वं च समस्तजः ॥ १४ ॥
विलारश्च तथा कट्याः सुप्रतिष्ठिता पदोः । कट्याश्चैवाङ्गलाधिक्यं
नामेरश्च उदाहृतः ॥ १५ ॥ नाभिः सार्धाङ्गलमेव शम्भोरोवाङ्गलो-
न्नतः । वृत्तः प्रदक्षिणश्चैव दिचत्वारिंशदङ्गलम् ॥ १६ ॥ मर्घ्यं
स्तने परीणाहः षडङ्गलमतोऽधिकः । एकोनविंशङ्गलं तदुरोविलार-
लक्षणम् ॥ १७ ॥ पादोनमङ्गलं चैव शुजाभ्यां सह सार्धकम् ।

अंसयोर्विस्तृतिश्चैव पृथग्वाङ्मला मता ॥ १८ ॥ सप्तह्रलोन्मयः
कक्षादुपरि स्फुन्वयोर्मतः । अष्टत्रिंशद्भुलं चैव हस्तयोर्मानमुच्यते ॥
॥ १९ ॥ अष्टादशाङ्गुली बाह्योः परीणाह उदाहृतः । क्रमादने
तदन्ते तु सार्धाष्टाङ्गुलीरितम् ॥ २० ॥ सप्तह्रलस्तु तलः सार्ध-
नवाङ्गुल उदाहृतः । समं तदुभयं ज्ञेयं तथैव तलविस्तृतिः ॥ २१ ॥
अर्धाङ्गुलीभ्रता मध्या द्वयोः सार्धाङ्गुलीभ्रता । कनिष्ठिकापास्तध्यास्तु
ग्रीहिमात्राधिकः परः ॥ २२ ॥ सार्धत्रयपरीणाहौ मध्यज्वेष्टावुदा-
हृतौ । अन्यौ ग्रीहितदर्धोनावन्या सार्धद्वयाङ्गुला ॥ २३ ॥ पादो-
नान्तपरीणाहाः सर्वा ज्वेष्टां विना स्मृताः । वक्षोविलारमध्यः
परीणाहो तलस्य च ॥ २४ ॥ तलाटकुक्षिकण्ठास्तु दीर्घरेखा-
त्रयान्विताः । इतो गलो बाहवश्च त्तनावकुल्यस्तथा ॥ २५ ॥
रक्षास्तलनखाश्चैव नेत्रान्तोऽक्षर एव च । उत्तरोष्ठश्च जिह्वा च नखौ
पादोनकाङ्गुलौ ॥ २६ ॥ अर्धाङ्गुली तथा मध्यावन्तेऽष्टाङ्गुलीनकाः ।
नासिकाया अपस्तघ नासिका च र्राटिका ॥ २७ ॥ समा मानेन
नासाया उच्यतेनेव भावने । अर्धाङ्गुलाधिकं सर्वमुच्यते तु भविष्यति ॥
॥ २८ ॥ चतुरङ्गुलं तथैवास्त्रं सार्धषोडशपरं स्मृतम् । उत्तरं ओहि-
मात्रं तु तदूर्ध्वं चापरीणमम् ॥ २९ ॥ सार्धाङ्गुलमथ प्रोक्तमपरादध
एव च । आस्य पार्श्वद्वयं प्रोक्तमाकर्मस्तु पञ्चह्रलम् ॥ ३० ॥
सप्तह्रलं नासिकायाः पार्श्वमकर्णवः स्मृतम् । सप्ताष्टाङ्गुलमुखा च
नासिका परिकीर्तिता ॥ ३१ ॥ अर्धाङ्गुलं पुटे तस्या मध्यं च
समुदाहृतम् । नासिका ग्रीहिविस्तारा चक्षुषी चाङ्गुलिवधे ॥ ३२ ॥
अङ्गुलं चैव विस्तीर्णं फुल्लेऽर्थं च तदन्यथा । चतुरङ्गुलौ क्षुबौ चैव
तथार्धाङ्गुलविस्तृतौ ॥ ३३ ॥ असंज्ञतौ च नावेदी तथा षष्ठम
मुनीलकम् । कर्णा च ज्यह्वौ सार्धद्वयविस्तारसंयुतौ ॥ ३४ ॥
सकुण्डलं तावदेव विवरं सम्प्रकीर्तितम् । तथा व्यङ्गुलविस्तारं कृतान्मा-

सह कथ्यते ॥ ३५ ॥ कर्णपूरयुतौ कर्णावुत्पलाम्यां च संयुतौ ।
नीलालकसहस्रेण युक्तं तन्मुखपङ्कजम् ॥ ३६ ॥ तलाटं शुविशालं च
तथा सार्धनवाङ्गुलम् । विस्तारो मूर्ध्नि दृष्टं च शिरश्चक्राकृति
स्मृतम् ॥ ३७ ॥ दीर्घाश्च कुञ्चिताश्चाथ नीलाः केशा हरैर्मताः ।
मुखमानेन चैवोचं किरीटं केवलम् हि ॥ ३८ ॥ कुण्डले मकराकारे
वधश्चैव सकौस्तुभम् । तश्रीवत्सं दक्षिणतः पीनं तुजमुदाहृतम् ॥
॥ ३९ ॥ हारग्रन्थेयसहितपुष्पीतयुतं तथा । बाहवश्च सकेपुरकङ्कणा-
मदमुद्रिकाः ॥ ४० ॥ समस्यवन्धं मध्यं च नितम्बे पीतमम्बरम् ।
काञ्चीगुणश्च पदयोर्नूपुरे चातिसुखने ॥ ४१ ॥ अङ्गुलीपाणि च
पदोः कृतिभिः साधु कारयेत् । मोक्षरीयं च चक्राद्यैरायुधैश्च
समन्वितम् ॥ ४२ ॥ अनुचर्तैरविरलैर्दन्तैर्युक्तं च सुस्थितम् । सम-
दृष्टियुतं कार्यं श्रद्धां चैव मनोहरम् ॥ ४३ ॥

प्रतिमार्थं तत्रन्ध्रध्वनिभिर्मन्त्रैर्युतः । मत्वा शुचिस्थलं
चैव शिलां तत्र परीक्षयेत् ॥ ४४ ॥ ध्वनिमेतेन विज्ञाय
शिलां मर्भवती त्यजेत् । मूलमन्त्रं ब्रह्मविष्णुं ध्यायन्तिष्ठेदुपोषितः ॥
॥ ४५ ॥ बार्धा चैवज्जुलस्य सारणैव तु कारयेत् । वलिदानं
च सङ्गपविधानेनैव कथ्यते ॥ ४६ ॥ अस्य सङ्गपवाक्यत्वात्
विस्तरविरोधिता । दत्तोपहारं हारं तज्जुतेभ्यो बलिं हरत् ॥ ४७ ॥
आच्येभ्यो विष्णुभूतेभ्य इत्याग्रलिखितेषु च । आदाय विष्णु-
भूतेभ्यो लोकपम्पस्तथा हरेः ॥ ४८ ॥ अनुज्ञामुदरेकृत् शिलां
च प्रतिमाकृते । प्रतिमां पिण्डिकां पीठं शिलामिस्तु
त्रिजातिभिः ॥ ४९ ॥ स्वरच्यूलत्वमेतेन पुण्याद्या जातितः शिलाः ।
पुञ्जिला प्रतिमार्थं तु त्रीशिला पीठकृमये ॥ ५० ॥ वेदमङ्गलवोधेण
आद्यैश्च प्रतिमां हरेत् । प्रागुदकप्रवणे देशे कुर्यादेवालयं सुधीः ॥ ५१ ॥
समाहृते दक्षिणतः पश्चाद्विषय एव वा । मध्ये वा ग्रामपुरयोर्विशाले

मुमुक्षु तथा ॥ ५२ ॥ ऐशानो दिशमेकां तु विनोदकविश्रजिते ।
जलाशयस्य मध्ये वा झिलावृक्षादिविश्रजिते ॥ ५३ ॥ श्मशानादिक-
देशानां विदूरं सुमनोहरे । किष्कुदादशतोऽननं कुपादवालप-
त्न्यम् ॥ ५४ ॥ द्विगुणं चतुर्गुणं वापि यत्किष्कुप्रमाणकम् । कृत्वा
भूजोधने सम्यक्सार्धपुमानतस्त्वयः ॥ ५५ ॥ केशाङ्गतास्त्रिचामीक-
लोष्ठाश्मादिविश्रजिते । हरिं तत्रापि सम्पूज्य बलिं दत्वापि पूर्ववत् ॥
॥ ५६ ॥ सुदारुणैर्लैर्देवी कुपादवालप- ददम् । दीर्घास्तु क-
र्वसकलमास्तिस्त्रिर्यगृष्टयवौदराः ॥ ५७ ॥ अङ्गुल्या मध्यरेखायाः
समा लङ्घयतः स्मृताः । स्नाङ्गुल्या मध्यरेखा तु प्रतिमादिषु
लङ्घयम् ॥ ५८ ॥ हस्तमध्योच्चमेदेन तत्तन्मानं समस्ततः । शोभ-
हस्तपुरुषमानं सामान्यलङ्घयम् ॥ ५९ ॥ प्रतिमाध्यर्धकं द्वारमूर्ध्व-
मर्धं च विस्तृतिः । प्रतिमार्धप्रमाणेन पीठस्थोच्चविमप्यते ॥ ६० ॥
उन्नतिः पिण्डिकायास्तु चतुरङ्गलमानतः । स्मृत्तं स्मृत्तं वापि
गृहान्तः प्रतिमासमम् ॥ ६१ ॥ उच्चं पर्यक्च क्रमश उच्चत्वं मध्यतः
स्मृतम् । तावत्तुच्चं बहिर्ध्वं यथेकं शिखरं भवेत् ॥ ६२ ॥ अधोऽ-
मथवापि स्वादृशस्तात्प्रतिमोन्नतम् । ततो द्विगुणमानं वा सार्धप्रतिम-
मेव वा ॥ ६३ ॥ शिखरान्तरे तु प्रतिमामानं तद्गल उच्यते ।
तत्रिपादं तदूर्ध्वं वा तदध्वर्यमथापि वा ॥ ६४ ॥ वर्तुलं पञ्चसदृशं
हस्तिपृष्ठममं तथा । चतुरस्रं चाष्टकोणं विमानं परिकीर्तितम् ॥ ६५ ॥
प्रतिमाया दशगुणं विंशद्गुणमथापि वा । वर्तुलं शिखरं त्वेकं किरीटा-
कृतिमङ्गवेत् ॥ ६६ ॥ समयाऽपि समेतं वा पृथक्सममथापि वा ।
द्विसमं त्रिसमं वापि सगोपुरमथापि वा ॥ ६७ ॥ प्राकारवृत्तयुक्तं वा
सप्तप्राकारमेव वा । समष्टुक्तं किष्कुमात्रं बहिर्वा चतुरश्रकम् ॥ ६८ ॥
ततः परं किष्कुमात्रं सभाषा अन्तरं पदि । ततस्तावच्चतुर्तीयायाः
सार्धमेव ह्युदाहृतम् ॥ ६९ ॥ किष्कुषट्पं च अक्रादेः स्थानं तद्भूततः

स्मृतम् । ततस्तु मण्डपं कुर्यात्प्रतिष्ठाप्यः सुलङ्घयम् ॥ ७० ॥ पूजये-
द्वास्तुपुरुषलोपरिष्ठास्तु सर्वदा । देवान्मन्त्रादिकांस्तुर्वराहस्य हरेः
सुतः ॥ ७१ ॥ पातितो देवतैर्भूमौ चतुरश्राकृतिः स्थितः । कृत्वाष्ट-
काष्टकोष्ठानि मध्ये वज्रा च तुष्टये ॥ ७२ ॥ पूजयो द्वये द्वये शक्रो
यमो नरुण एव च । सोमश्च पूज्यः कोणेषु बह्व्यायाः कोणदेवताः ॥
॥ ७३ ॥ पुनस्तयस्त्रये कामं धातारं सविधावृकम् । स्कन्दं च पूजये-
त्कोणे सूर्यं चैव विनायकम् ॥ ७४ ॥ कालं कुबेरं च बलिः प्रत्येकं
दिक्षु पूजयेत् । हारं हरिं मनीरे च गार्हर्णं गेहर्णं मुहूर्णम् ॥ ७५ ॥
आतमङ्गारकं चैव पूर्वस्थां दिशि पूजयेत् । दारुणं विदरिं दूतं प्रद्योतं
द्योतनं दरिम् ॥ ७६ ॥ सृष्ट्युं जनेश्वरं चैव दक्षिणस्थां प्रपूजयेत् ।
पुष्करं क्षरणं क्षारं विषणं क्षोभणं क्षरम् ॥ ७७ ॥ चार्धं भार्गवं
चैव पश्चिमायां प्रपूजयेत् । चारं विचारं प्रचरं सञ्चारं चरणं
चरम् ॥ ७८ ॥ ब्रह्मस्यतिं बुधं चैवाप्युत्तरस्थां प्रपूजयेत् । एवमेव
विमानस्य कृतेः प्रागपि पूजयेत् ॥ ७९ ॥ समर्पणमयं साधु कारये-
न्मण्डपं ततः । समहत्तं द्विपट्टस्तमथवा द्विगुणं ततः ॥ ८० ॥
चतुर्गुणं वा सम्यक्च चतुरश्रं सटाजिरम् । अन्यं च मण्डपं दीर्घं
पञ्चहत्तं तु कारयेत् ॥ ८१ ॥ विचित्रकोष्ठकं तत्र मध्ये प्रागायतं
शुभम् । कारयेन्मण्डलं साधु हस्तमात्रं तु (सु)विस्तृतम् ॥ ८२ ॥
तत्र द्वादशपत्राणि स्थापयेत्पालिकादिकम् । पालिकास्तु चतुर्विंश-
त्यङ्गुलोलूयसंयुताः ॥ ८३ ॥ षष्टादशाङ्गुलाश्चैव तथा पञ्चमुखा इति
(अपि) । द्वादशाङ्गुलकाश्चैव शरावाः पश्चिमास्तुगाः ॥ ८४ ॥
तत्र विष्णुं चतुर्भुजं पूजयेद्भक्तित्विद्यः । सप्तधान्यानि तेष्वेव
पूरयेदनुसार्धतः ॥ ८५ ॥ तत्र नित्यं बलिं दद्याद्विष्णवे दशरात्रकम् ।
वज्राशंकरमीवापि तृगुणवैयस्यकैः ॥ ८६ ॥ भूतैश्च प्रायसेनैव तथा
पञ्चाक्षतेन वा । अन्नापूपेन पुष्पाक्षरैरञ्जनाक्षतैरपि ॥ ८७ ॥ सकुमिथ

क्रमेणैव देवतान् पायसेन वा । तदेव प्रतिमापाम् कारयेदधि-
वासनम् ॥ ८८ ॥ पञ्चगव्ये समारं क्षिप्त्वा पुरुषवृत्तः । वेदांश्च
चतुरः सम्यक्पारयेदुर्द्ध्वोत्तमाः ॥ ८९ ॥ प्राच्यादिद्वारगौ द्वौ
द्वावेकैकं तु दक्षवराः । यथाकल्पे यथावित्तसयवा विष्णुत्तराः ॥
॥ ९० ॥ त्रयोदशानुकुण्डानि परितः कारयेदुधः । उत्तलक्षण-
युक्तानि प्रधानं त्वशिकोपके ॥ ९१ ॥ साक्षात् कोणमादत्तमान-
मन्तरतः सुधीः । आप्याहुतिं तेषु कुर्यात्त्यक्तं लक्षसङ्ख्यकम् ॥ ९२ ॥
प्रत्येकमयुतं वापि प्रधाने लक्षसङ्ख्यकम् । अर्घं तदर्धमयवा मूलमन्त्रेण
मन्त्रवित् ॥ ९३ ॥ पञ्चविंशतितत्त्वाये प्रधाने सुहृयात्पूतः । प्रत्येकं
तु सहस्रं वा प्रत्येकं शतमेव वा ॥ ९४ ॥ अतं पुराणकेन गायत्र्या
च सहस्रकम् । कृत्वा जलाधिवासं च पूजे वा पञ्चगव्यतः ॥ ९५ ॥
चक्रान्नं भद्रकं वापि मण्डपे बगडले शुभम् । पञ्चं वृत्तपं चक्रं
राक्षसो वीथिका लताः ॥ ९६ ॥ शोभोपशोभिकाश्चापि चक्रान्नस्य
तु लक्षणम् । चतुरश्रं विना चक्रं विशेषो मन्त्रके स्मृतः ॥ ९७ ॥
सहस्रमर्धे पादं वा कलशस्त्रं पूजयेत् । अतं तदर्धं पादं वा विचा-
भावे निगद्यते ॥ ९८ ॥ क्राथेन श्रीरघुवाणां तथा पञ्चासुतेरपि ।
पञ्चगव्येन शुद्धेन जलेन च पृषङ्गपृथक् ॥ ९९ ॥ पूजयेत्कलशान्नस्य
शुद्धोदेतेन पूजयेत् । जालसैव चतुर्दिक्षु गन्धोदानां चतुष्टयम् ॥ १०० ॥
चतुर्दले स्थिते पञ्चचतुष्के मण्डले स्थिते । पूर्वोदिकमयोगेन समकाल-
शुभोदकम् ॥ १०१ ॥ गन्धार्थं स्नापयेत्पञ्चगव्यं शुद्धान्तरे न्यसेत् ।
पृथक् चतुर्दले पञ्चं रक्तं कृत्वात्पकं सुधीः ॥ १०२ ॥ पञ्चाश्रये
तु गन्धोदं सर्वमध्ये निधापयेत् । जालस्य पुरतस्त्वेकं शर्वं संस्थापये-
द्दहत् ॥ १०३ ॥ अष्टदिक्ष्वष्टपञ्चेषु पञ्चकं पञ्चकं न्यसेत् । अत्र
क्रमयोगेन कलशा अखिला अपि ॥ १०४ ॥ तत्रद्रव्यमयास्तव वा
स्नाप्यास्तु बाधतः । तदेवाङ्कुरपात्राणि परितस्तत्र विन्यसेत् ॥ १०५ ॥

कुशोदकं च कार्ष्णं कौटुभं चान्दनं तथा । तुहिनोदं (हरिवेर)
हरिद्रोदमौशीरं कौटुसारपम् ॥ १०६ ॥ नदीसङ्गमजं चैव ताटाकं
कौप्यमेव च । निजरोदमिति प्रोक्ता विशेषकलशा इमे ॥ १०७ ॥
शुद्धोदपमप्येतन्महावीथेनमुद्रवम् । चतुर्विंशतिमूर्तिनां वर्णमूर्ती-
स्तथाऽपराः ॥ १०८ ॥ आवाहयेच्छतत्वे तु क्रमव्युत्क्रमतस्तु ताः ।
वर्णमूर्तीः पुनश्चैव त्रिचतुर्वारमेव वा ॥ १०९ ॥ सङ्गकलशादित्ये
जपेन्मन्त्रांश्च शक्तितः । ततस्तु पञ्चवोषं वेदयोपेस्तथाऽऽदरात् ॥
॥ ११० ॥ आनीय प्रतिमां स्नानं कारयेत्प्रणवेन तु । मन्त्रैः
पुरुषवृत्तान्तविधितश्चक्षुषा तथा ॥ १११ ॥ पुनश्चाष्टश्रेणैव प्रणवेनैव
मन्त्रितः । स्नापयित्वा गन्धजलैर्गन्धपुष्पादिसिः पुनः ॥ ११२ ॥
अलङ्कृत्य स्नापयेत्तु प्रतिमां प्रणवेन तु । जपेदष्टाश्रं मन्त्रं तत्तन्मूर्तिमनु-
तथा ॥ ११३ ॥ अष्टोत्तरशतं मन्त्री ध्यायेत्तज्जोमयी पुनः । प्रतिमां
प्रतिमातिन्यां तन्मध्ये परमं वपुः ॥ ११४ ॥ चिदानन्दरसं सर्वगुण-
सम्पूर्णमुच्यते । पञ्चविंशतितत्त्वानां देवतास्तदनन्तरम् ॥ ११५ ॥
स्नापयेत्प्रतिमाप्ये परितः केजवस्य तु । तत्रात्वाहारपुत्रं च धर्मसक्तं
च वेष्णवम् ॥ ११६ ॥ यत्कं च विश्वकर्मायं पौरुषं सक्तमेव च ।
जप्त्वा चैव निजं मन्त्रं पुनराष्टश्रे सुधीः ॥ ११७ ॥ प्रणवे च
जपेद्विष्णुं ध्यायन्नुत्तमरूपिणम् । ततस्तु कलशेवाङ्कमेणैव जनादनम् ॥
॥ ११८ ॥ स्नापयेदुक्तमन्त्रेस्तु मध्यमं प्रणवेन तु । अष्टाश्रेण
निजेनापि तथा पुरुषवृत्ततः ॥ ११९ ॥ आवाहनं च स्तपनं
पञ्चगव्येन मत्पश्यत् । पूर्वोत्तरपर्यन्तः कलशक्रम उच्यते ॥ १२० ॥
जप्त्वा पुनश्च तन्मन्त्रान्पूजयेच्च विधानतः । द्वारलोकप्रतिष्ठायां बलिं
दत्त्वा प्रथाक्रमम् ॥ १२१ ॥ वस्त्ररत्नहिरण्यधौलङ्कृत्य विभूतितः ।
गुरवे दक्षिणां दद्यात्कोटिं लब्धं सहस्रकम् ॥ १२२ ॥ शतमर्धं तदर्धं
वा निःस्त्रो यस्याः क्षमापयेत् । तदर्धमृत्विजं चैव तदर्धं पाणा-

कृतम् ॥ १२३ ॥ आ शब्द आ शपाकेभ्यो दद्यादक्षं समस्तजः ।
गुह्यतत्परतश्चैव सप्तमं निरन्तरम् ॥ १२४ ॥ सुवर्णतश्चराद्यै-
रामताभ्यागतानपि । पूजयेच्छक्तितो भक्त्या श्रीमतां महाभानिति ॥
॥ १२५ ॥ गीतत्रयैश्च वागैश्च पुराणैरितिहासकैः । धर्मेर्षज्ञ-
चोपैश्च वैदिकैर्दिनसप्तकम् ॥ १२६ ॥ तदेततो महाराजविभूत्या-
ज्जम्बुं सुधीः । कारयेद्वेदतस्तस्मात्वायैर्थातिमुचकैः ॥ १२७ ॥
महानदीसङ्गमे तु तीर्थे चातिप्रशस्तकं । आपवेत्पूर्ववन्मन्त्रैः
पुंस्तुक्तान्तैः स्मरन्हरिम् ॥ १२८ ॥ ततः पूर्ववदागत्य प्रवेष्ट्य
पुरुषोत्तमम् । पूजयित्वा विश्वानेन दत्त्वा दानानि शक्तितः ॥ १२९ ॥
गुरुं च भक्त्या सम्पूज्य स्त्रीकुप्यादाश्विस्ततः । यतप्रत्यादत्तं तु
नैवेद्यं पायसोत्तरम् ॥ १३० ॥ दिनेष्वेतेषु दातव्यं सधृतं सति-
नादिकम् । पश्चादपि यथाशक्ति पूजा कार्या हरिः सदा ॥ १३१ ॥

श्रीर्णालयोग्यैर्नैव तत्परमन्त्रास्तत्तकं तथा । श्रानिलोम्पेन
जपेत्तैव मूर्तो यज्ञोत्प्रेक्षरिम् ॥ १३२ ॥ उक्तेनैव विश्वानेन तदर्धविभक्तैः
सुधीः । शतमात्रैरपि हरिं आपयित्वा यथोदितम् ॥ १३३ ॥
एतेनैव विश्वानेन कृत्वा देवालये पुनः । स्थापयेत्पुण्डरीकाक्षं द्विगुणेन
प्रवाहणात् ॥ १३४ ॥ विभवेनातुलोम्पे(मे)न जपन्मन्त्रान्पुनस्तथा ।
आराधयेत्तत्पश्चात् स्थापयन्भक्त्या यथोदितम् ॥ १३५ ॥ यावापि
पूर्ववत्तत्राप्युत्सवेषु च सर्वशः । कलशोक्तविधानेन पूजा बलिहृति-
स्तथा ॥ १३६ ॥ उत्सवेषु सदा कार्या कलशयोत्सवादनु । यात्रा
स्नानं च कर्तव्यं सम्पशुक्तविधानतः ॥ १३७ ॥

चोरचाण्डालपतितस्योदक्यादिप्रवेशने । अवाशुपहतौ चैव पूजा-
विच्छेदने तथा ॥ १३८ ॥ आपनोक्तेन मार्गेण प्रायश्चित्तकृतिः स्मृता ।
सर्वत्र त्रिणुशास्यया होमः स्नादशुक्लावरः ॥ १३९ ॥ नावाव्यासमि-

धानानि विज्ञहे धीमहे तथा । प्रचोदयात्तुलीयावत्तन्त्रो मायत्रिसामिका ॥
॥ १४० ॥

दुर्गाशिवस्कन्दसूर्यविनायकमुक्तानपि । स्थापयेत्कृमातीं
तन्त्रमन्त्रैः स्मरन्हरिम् ॥ १४१ ॥ गौलकद्वितयं विष्णोस्त्रितयं वा
प्रकीर्तितम् । अन्यदेवप्रतिष्ठासु तदन्तश्चित्तयेद्गुम् ॥ १४२ ॥
विष्णुस्मृतिविहीना तु पूजा स्यादासुरी सदा । गृह्णन्ति देवता नैतां
ततः स्यादेषविप्रवः ॥ १४३ ॥ न्याधिचौरादिमित्तसादःतप्येवो
हरिः सदा । विष्णुभक्तिविहीनस्त गतिः साच शुभा क्वचित् ॥ १४४ ॥
भक्तस्थापन्यदेवेषु तस्माज्ज्ञेयो हरिः सदा । संसृजो भगवान्विष्णुः
सर्वभङ्गलवङ्गलः ॥ १४५ ॥ समस्ताभीष्टदाया सात्त्विके चैवोऽखितै-
र्जनेः ।

पुरुषोऽप्यक्तं च महानहङ्कारो मनस्तथा ॥ १४६ ॥
दशेन्द्रियाणि शब्दाद्या भूतेताः पञ्चविंशतिः । तन्त्ररूपा कालमायै
च नियतिर्मतिरेव च ॥ १४७ ॥ विद्या कला प्रवृत्तिश्च आधि-
त्तव्यज्ज्ञः । रक्षतिः संवित्प्रतिष्ठा च शक्तिस्तत्त्वराणि तु ॥ १४८ ॥
महालक्ष्मीस्वरूपाणि क्षेत्रादक्ष विदो विदुः । विष्णोरपि स्वरूपाणि
तथासंकादशैव तु ॥ १४९ ॥ प्रधानोपपन्नानि द्विगुणान्यप्यशेषतः ।
कृताञ्जलिपुराण्येव प्रधानं तं हरिं प्रति ॥ १५० ॥ सर्वोपेतानि
तत्त्वानि यन्मा तु पुरुषः स्मृतः । महाशिवस्तत्त्वज्ञी तु तत्त्वार्णी
सम्प्रकीर्तिता ॥ १५१ ॥ एवं वागुरपि ज्ञेयो शरती नैव तत्त्वम् ।
रुद्रोऽहङ्कार उद्दिष्टः स्कन्देन्द्रौ मन उन्मते ॥ १५२ ॥ अहङ्कारः
शेषवीन्द्रापि विद्वद्भिरिति । दिग्बाहुषुसुखयोश्च वरुणश्चांशना-
वपि ॥ १५३ ॥ बहिदशविन्द्रास्तुमित्तथैव मतस्तथा । इन्द्रियाख्याः
शब्दनामा बृहस्पतिरुदाहृतः ॥ १५४ ॥ अन्ये तु दानवा वायो
रुद्रस्यापि प्रकीर्तिताः । एतेषु भगवान्विष्णुः प्रधानतनुरेव तु ॥ १५५ ॥

ध्येयः परात्मनोर्मध्ये तत्त्वनामा (स) तदर्थयोः । अपे न्यासे नमोऽस्त्य
स्वादान्तो होमकर्मणि ॥ १५६ ॥ त्रिचतुष्टयदशाहचिन्तेषां तु
हुतादिके । न्यासोऽहोतीपुत्रवाहुभक्ष्येषु चतुक्रमे स्मृतः ॥ १५७ ॥
क्रमे विपर्ययेणात्र शक्त्यादित्वं प्रकीर्तितम् । अपिच्छन्दोदेवताज्ञ-
प्यानानुक्तौ प्रवानवत् ॥ १५८ ॥ ज्ञेया मन्त्राः समस्तास्ते
पृथक्शोभादिदायकाः । तन्मार्गास्तु हरिणा ह्यसङ्ख्याः कीर्तिता
अपि ॥ १५९ ॥ तेष्वप्यं सुगमो मार्गः सकलजानुविष्टताम् । यावतो
सन्नुष्ठाने कर्मपूर्तिर्न विद्यते ॥ १६० ॥ तावत्समस्तं कथितमस्मि-
न्त्ये यथाविधि । श्रीयतेऽनेन मार्गेण पूजितो मुक्तिदो भवेत् ॥
॥ १६१ ॥ कामदश्च स्वभक्तानां भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ १६२ ॥
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्तन्त्रसारसङ्ग्रहे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अथ विष्णुदिते तन्त्रसारे मन्त्रराणो हि यः ।
उदितः सङ्ग्रेषासावुच्यतेऽखिलसाधकः ॥ १ ॥ याष्टमस्तुतोऽन्तेन
समेतश्चैव भूयुतः । वीजं नमश्च भगवान् सोदश्यो रूपसंयुतः ॥ २ ॥
त एव तादृशो लोकत्रयपालो भूवपतेः । भावं मे देहि दान्ते तु

मन्त्रोद्धारक्रमः

(छाहारीमनुसृत्य)

२, ३. याष्टमः=हकारः, ययुतः=इकारेण युतः, अन्तेन=विस्तृतानां
समेतः (हुं) नमः=तदन्तरे नमः शब्दः, भगवान् सोदश्यः=भगवते,
सः एव=वराहशब्द एव, रूपसंयुतः=रूप शब्देन युक्तः, तादृशः=
वस्तुव्यन्तः (वराहकृपाय) तादृशः लोकत्रयपालः=वस्तुव्यन्तः सूर्यः
स्वः पतिरिति शब्दः (भूयुतः स्वः पतेर्ये) मुचः पतेः सार्यं=भूपतित्वं,
मे देहि=मे देहीति शब्दः, दान्ते=वा कायान्ते, दापय स्वाहया=दापयेति
तदन्तरे स्वाहेति शब्दयुक्तः । तथा च ॥ ॐ हुं नमो भगवते वराह-
कृपाय भूयुतःस्तपतये अर्पितान् मे देहि दादापय स्वाहा ॥ इति
मन्त्राकारः ॥ (३३)

दापय स्वाहया युतः ॥ ३ ॥ मनुस्तस्यापरस्तारवीजोद्देशनमोयुतः ।
नमः सोदशभगवान्महाशब्दयुतश्च सः । तादृशः स्वाहया युक्तो
वराहस्यापरो मनुः ॥ ४ ॥ श्यामः सुदर्शनदराभयसङ्गरेतो भूय
युतोऽखिलनिजोक्तपरिग्रहेषु । ध्येयो निजैश्च तनुभिः सकलेतपेतः
कोलो हरिः सकलवाञ्छितमिदयेऽञ्जः ॥ ५ ॥ वैष्णवानां मुनिश्रेष्ठा
मन्त्राणां वर्णमेदतः । ज्ञेयं छन्दो देवतेकं तत्तद्भूयो हरिः परः ॥ ६ ॥
प्रणवेन स्वनाम्ना च भूषणेन परात्मना । सर्वज्ञसर्वशक्तिभ्यां षट्जानि
विदो विदुः ॥ ७ ॥ ज्ञानेभ्यश्चैव प्रभानन्दतेजःशक्तिभिरेव वा (च) ।
पूर्णस्मर्यमैः सर्ववैष्णवाङ्गान्यथो विदुः ॥ ८ ॥

तिष्ठोदादिः स्वजायायाः कारणं स्वाहया युतः ॥ ९ ॥ श्रीकरोऽ-
ष्टाक्षरो मन्त्रो गरुडाक्षरसंयुतः । द्विर्भाष्य वास्तव च प्रमदश्च
तथैव च ॥ १० ॥ प्रध्वंसयाधो रक्षेति पञ्चाक्षरेभ्युदाहृतः ।

कूरं वीरं बृहद्विष्णुं दीप्यन्तं विध्यतो मुखम् ॥ ११ ॥ पुंस्येन्द्रं
भयकरं शुभं सुलोभं मारकम् । तमागि स्वयमित्येष त्राविशणो

४. तारा=उंकारः, वीजं=हुं इति बीजाक्षरं, उद्देशः=चतुर्थी
विभक्तियुतो वराह शब्दः (वराहाय), नमः=नमः शब्दः । तथा च ॥
॥ ॐ हुं वराहाय नमः ॥ इति द्वितीयमन्त्राकारः ॥ (८)

नमः=आदौ नमः शब्दः, तदन्तरे सोदशभगवान्=चतुर्थ्यन्तो
भगवच्छब्दः, ततः महाशब्देन युक्तः स्वः तादृशः=चतुर्थ्यन्तो
वराहशब्दः (महावराहाय), ततः स्वाहया=स्वाहा शब्देन युक्तः तृतीयो
वराहमन्त्रः ॥ तथा च ॥ नमो भगवते महावराहाय स्वाहा ॥ इति तृतीय-
मन्त्राकारः ॥ (१४)

९, १०. उदादिः=उत् इत्याकारक शब्दादिः, तिष्ठ-तिष्ठेति
शब्दः (उचिष्ठ), स्वजायायाः कारणं=धीकर इति शब्दः ततः स्वाहा
शब्देन युक्तः । तथा च ॥ उचिष्ठ धीकर स्वाहा ॥ इति श्रीकरोऽ-
ष्टाक्षरो मन्त्रः ॥ (८)

११, १२. कूरं=वधमिति पदं, वीरं=तदन्तरे वीरमिति पदं,
ततो बृहद्विष्णुं=महाशब्दोपेत विष्णुं इति पदं, ततः दीप्यन्तं=न्यस्तं,

मनुर्हरेः ॥ १२ ॥ द्वितीयस्योपरि निजं सोदेजं सर्ववित्तया ।
महातेजो बलं वीर्यं तादृशं स्वाहया युतम् ॥ १३ ॥ चतुर्विंशत्यो
मन्त्रो निखिलेष्टदायकः । विग्रहे श्रीमदे पूर्वं स्वयं चैव महाबलः ॥
॥ १४ ॥ प्रेरयेच्च इत्येतन्मन्त्रेऽनन्तः प्रकीर्तितः । पादैर्लोकैः
सपत्नैश्च पदैर्बाहूँ प्रकीर्तितम् ॥ १५ ॥ पूर्वयोस्तत्र पूर्वं तु सर्वेण
पदङ्गकम् । तृतीयं तु द्विरावृत्तैः पादैरङ्गमन्त्रितम् ॥ १६ ॥
ध्यायेन्मृगसिंहमुत्तरविग्रहेन आनुपलत्तकरधूममधाम्बाम् । चक्रे
दरं च दधते प्रियया समेतं तिग्मांशुकोट्यधिकतेजसमप्यशक्तिम् ॥
॥ १७ ॥ सर्वेष्वपि हि मन्त्रेषु बाधनन्तान्तवाहुकः । चेतनान्तस्थ-
मारभ्य सर्वान्तस्थ(स्वरूपवान् ॥ १८ ॥ अनन्तरूपो ध्येयोऽत्र
स्वरूपकानुसारतः । यथायोग्यं यथाशक्ति तत्तदाद्युपभूषणः ॥ १९ ॥
ब्रह्मचक्रमादायस्वस्वज्ञेयः सग्राहकः । तस्यो मुखलवज्जो च हलः
ततः विश्वतोमुखः-अर्चतोमुखमिति पदं, ततः पुं मुखेन्द्र-नरसिंहमिति
पदं, अथ हरेः भीषणमिति पदं, शम्भु-मङ्गलमिति पदं, सुखोच्च मारकं-
सुख्युत्पन्न इति पदं, ततः समामि इति, स्वयं-अहमिति पदं । तथा च ॥
'चक्रं धीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखं । नृसिंहं भीषणं भद्रं सृष्टु-
मनुं नमाम्यहम्' ॥ इति नरसिंहमन्त्रः ॥ (२२)

१३. द्वि-अप्रमत्त-जय जय शब्दस्य, अन्तर्गतं सोदेजं निज-
नरसिंहाय इति पदं, तादृशं महातेजोबलं वीर्यं-महातेजोबलवीर्याय इति पदं, ततः स्वाहा
इति पदं तथा च 'जय जय नरसिंहाय सर्वज्ञाय महातेजोबलवीर्याय
स्वाहा' इति अपरो नरसिंहमन्त्रः ॥ (२४)

१४. विग्रहे पूर्वं प्रियदे शब्दात् शक् स्वर्यं च-नरसिंहाय
इति पदं, भीमदे पूर्वं-भीमति शब्दात् शक्, महाबलः च-महाबलाय
इति पदं, ततः प्रेरयेत् इत्येतन्मन्त्रे-ततः इत्यनन्तरं मन्त्रोक्त्या
इत्यस्मान्पूर्वं, अनन्तः-अनन्त इति पदम् । तथा च 'नरसिंहाय विग्रहे
महाबलाय भीमहि । तथोऽनन्तः प्रेरयेत्' इति नरसिंहायजी
मन्त्रः ॥

पाशाङ्कुशौ तथा ॥ २० ॥ शूलं च भिण्डपालश्च वट्टिपोऽधि-
वैरासये । तर्कमुद्राक्षमाला च पुस्तकं च विदारणम् ॥ २१ ॥
इत्यादीन्पञ्चिहान्येव विष्णोश्चिन्त्वानि बाहुषु ।

विषत्स इति युग्माणो विपरीतश्च स स्मृतः ॥ २२ ॥ स सम-
हीनो वेतश्च विन्दुहीनोचरस्तथा । त्रय एते महामन्त्राः पुरुषार्थ-
चतष्टये ॥ २३ ॥ कल्पवृक्षाः प्रिया विष्णोर्विशेषज्ञानदायकाः ।
तैरेव तु द्विरावृत्तैरङ्गमेव प्रकीर्तितम् ॥ २४ ॥ ध्यास्रूपो जपो
नित्यबुधयोविददत्तयोः । एकाविंशत्सहस्रात्मा सप्तदशतमहनिशम् ॥
॥ २५ ॥ अर्पणीयो हरौ नित्यं प्रातर्भोगो महानयम् । अक्षेपदोष-
दहनलक्षजानप्रदायकः ॥ २६ ॥ अष्टैश्वर्यप्रदश्चैव कृतादौ समुपा-
सताम् । तारयोगोऽप्येवमेव ब्रह्मादावेव वर्तते ॥ २७ ॥ ध्याये-
द्बीन्दुकरमिन्दुसहस्रलक्षकान्तिं प्रियासहितमास्थितमिन्दुबिम्बे । अङ्ग-
विदीर्घपद्मदर्कमहेन्दुबिम्बात्संतिच्यमानममृतेन समाधितायम् ॥ २८ ॥

२२. मालारूपो हस्तमन्त्रः- विषत्स-अवकाशवीन हकारः किं
सहितः, ततः सः-विस्मयसहित सकारः, अनेन 'हंसः' इति
युग्माणो-अक्षरः मन्त्रः । सः-हंसः इति मन्त्रः, विपरीतः-व्युत्क्रमेण
उकारितः सोहं इत्यस्य व्यञ्जनः, द्वितीयो मन्त्रः सः-सः इति वर्णः
सर्गहीनः-विस्मयसहितः तथा अकारसहितश्च कार्यः, तथा च स इति
अप्यति, वेतः-वा कार्येण सहितश्च कार्यः ततश्च 'स्वा' इति भवति,
उत्तरः-'हं' इति वर्णः, विन्दुहीनः-अनुस्वार रहितः, वाकार
सहितश्च, तथा-पूर्ववदेव व्यञ्जनः 'स्वाहा' इति तृतीयो मन्त्रः ।
तथा च 'हंसः सोहं स्वाहा' इति मन्त्रत्रयमन्त्रः मालारूपः पदक्षरः
हंसमन्त्रः ।

२३. हंसमन्त्रान्तरमाह-तारयोगः-उकार सन्तन्त्रवान्,
एवमेव-अथमात्रं पूर्वमन्त्रवत् चतुर्थो हंसमन्त्रः, एतकारेण पूर्वमन्त्र-
सम्बन्धं प्रचार्य न पृथक् । तथा च ऊँ हंसः सोहं स्वाहा इति समाक्षरः
हंसमन्त्रः । एते चत्वारः मालामन्त्रा इत्युक्तं भवति ।

अन्त्यस्य रक्तवर्णो वा ध्वेयो विष्णुः सनातनः । विष्णुदणोऽथवा ध्वेयः
अक्षतः पञ्चमन्त्रयुक्तः ॥ २९ ॥ अष्टाक्षरो महामन्त्रस्तैरेवाङ्गैः
समन्वितः । अन्त्यध्वानमुत्तमैव निःशेषपुण्यार्थदः ॥ ३० ॥

मूलं तः प्रतिषेधश्च सोदेशोऽथवा भगवानपि । विष्णुर्भोज्याधिपः
स्वाहा युक्तोऽष्टादशवर्णकः ॥ ३१ ॥ अङ्गानि तत्पदैरेव मन्त्रचिन्ता-
मणिस्त्वयम् । यथेष्टमन्त्रमोज्यादिदाता मुक्तिप्रदायकः ॥ ३२ ॥
ध्यायेत्सुशुक्लमरविन्ददलायताङ्गं सौवर्णपद्मदधिभोज्यमथामृतं च ।
दोर्म्या दधानमखिलैश्च सुरैः समेतं क्षीतांशुमण्डलगतं रमया
समेतम् ॥ ३३ ॥

अमृतं स्वयमुद्देशयुक्तः सहृदयो मनुः । सतारोऽष्टाक्षरोऽङ्गानि
पदैर्व्यंसीः समस्तकैः ॥ ३४ ॥ उच्चद्रविप्रममरीन्द्ररौ गदां च ज्ञाने

२९. हेतस्यैव मन्त्रान्तरमाह—पूर्वाङ्कः हेतसमन्त्रः शक्त्या—शक्ति
धीजेन विन्दुयुक्तेन हीकरेण इतः (चेत्)—युक्तः चेत्, पञ्चमन्त्रयुक्तः—
पञ्चमन्त्रमालाकरः अष्टाक्षरो महामन्त्रो भवति तथा च ॐ ह्रीं हँल
सोह स्वाहा इति मन्त्रमिच्छतिः ॥

३१. मन्त्रचिन्तामणिमन्त्रमाह—मूलं—ॐकारः, ततः नः—नकारः,
प्रतिषेधाः—प्रतिषेधार्थकः मकारः नमः शब्द इत्यर्थः, सतः सोदेशः—
चतुर्थ्यन्तः, भगवान्—भगवते इति शब्दः अपि तथैव चतुर्थ्यन्तः,
विष्णुः—विष्णवे इति शब्दः ततः तथैव चतुर्थ्यन्तः, भोज्याधिपः—
तदर्थकः अन्नाधिपते इति शब्दः, अन्ते स्वाहा युक्तः—स्वाहा
शब्देन युक्तः, एवं अष्टादशवर्णोऽयम् मन्त्रः ॥ तथा च 'ॐ
नमो भगवते विष्णवे अन्नाधिपतये स्वाहा' इति मन्त्रः लङ्कृतो भवति,
इममेव मन्त्रं दधिकात्मनश्च हृत्पाठः ।

३४. वामनमन्त्रमाह—अमृतं—अमृतं योज 'वा' इत्यक्षरं, स्वयं
उद्देश युक्तः—चतुर्थ्यन्तः, स्वभावकः 'वामनाय' इति शब्दः । सहृदया-
'नमः' शब्दयुक्तः, सतारः—ॐकारयुक्तः अष्टाक्षरः, मनुः—मनु-
वर्णात्मकः वामनमन्त्रः । तथा च 'ॐ वा वामनाय नमः' इति मन्त्र-
मिच्छति ।

न विश्रवमर्जं प्रियया समेतम् । विधावकाशमभितः प्रतिभासयन्तं
भासा स्त्रया स्मरत विष्णुमजादिवन्धम् ॥ ३५ ॥

त्रिविक्रमस्तु सोदेशो विधिरूपश्च तत्परः । धीविदो च महे
विष्णुस्तत्रः श्रेणमध्यगः ॥ ३६ ॥

स्वयमुद्देशसंयुक्तदातृर्णपुरःसरः । सनतिः षडक्षरो मन्त्रो
वर्णैरङ्गक्रिया मता ॥ ३७ ॥ अक्षरवर्णमभितोऽण्डजलिः प्रभाभिष्प्राप्तं
परमध्वनुर्धरमेकवीरम् । ध्यायेदन्तेऽणुपुरुहृत्तुर्ध्वः स्तुवाङ्गरावीतमात्म-
पदवीं प्रतिपादयन्तम् ॥ ३८ ॥ ज्ञानं रवीन्द्रमितदीधितिकान्ति-
युक्तं ज्ञानं श्रुतं च दक्षतं प्रियया समेतम् । स्वात्मस्वरूपमभितं
हनुमन्मुखेषु सन्दर्शयन्तमजितं स्मरतोऽस्मीभिः ॥ ३९ ॥

निजगोत्रं तु सोदेशं पूर्वाक्षरपुरःसरम् । नन्त्यन्तं तारपूर्वं च
मनुरष्टाक्षरो मतः ॥ ४० ॥ ते च बीजे बीजभूते धर्मादीनामशेषतः ।

३६. वामनगायत्रीमाह—सोदेशः—चतुर्थ्यन्तः, त्रिविक्रमः—
'त्रिविक्रमाय' इति शब्दः । तत्परः—तदनन्तरं विश्वरूपश्च—चतुर्थ्यन्तः
'विश्वरूपाय' इति शब्दः । धीविदो च—एतयोस्तु 'वि' शब्दः
'धी' शब्दश्च, तयोस्तु 'महे' इति शब्दः तदनन्तरं तत्रः श्रेण-
मध्यगः—तत्रः 'प्रचोदयात्' इत्येतयोः मध्ये स्थितः, विष्णुः—विष्णु-
शब्दः । ततश्च त्रिविक्रमाय विश्रवः । विश्वरूपाय धीमहि । तत्रो
विष्णुः प्रचोदयात् । इति वामनगायत्री निष्पत्तिः ॥ इमां त्रिविक्रम-
गायत्रीत्यप्याहुः ॥

३७. इदानीं परशुराममन्त्रं दातारधिराममन्त्रं च युगपदुद्धरति-
वद्देशसंयुक्तः—चतुर्थ्यन्तः, स्वयं—'राम' शब्दः, तदाद्यर्णपुरःसरः—
विन्दुसहित 'रा' वर्णपूर्वकः 'रा' इति वर्णपूर्वकः, सनतिः—अन्ते
'नमः' शब्दयुक्तः षडक्षरः मन्त्रः । ततश्च 'रा' रत्नाय नमः' इति
मन्त्रावुद्धतौ ।

४०. भार्गवराघवमन्त्रौ युगपदुद्धरति । तारपूर्वं—ॐकारपूर्वं,
पूर्वाक्षरपुरःसरं—विन्दुसहितोऽक्षरपूर्वकं 'वा' 'रा' इति, सोदेशं
निजगोत्रं—चतुर्थ्यन्तं तत्तदात्मगोत्रवाचिपदं 'भार्गवाय' 'रामाय' इति,

एते विजयदा मन्त्रा ज्ञानमोक्षप्रदायकाः ॥ ४१ ॥ हिरण्यरत्न-
राज्यादिसमभीष्टसुरद्रुमाः ।

कृष्णो गोविन्द कामेतः सोदेशो बहुवीजनः ॥ ४२ ॥ प्रियश्च
तादृशः स्वाहायुगलदशवर्णकः । पदैरङ्गानि सम्प्रीतिकाममोक्षप्रदो
मनुः ॥ ४३ ॥ ध्यायेदरिन्मणिनिमं जगदेकवन्धं सौन्दर्यसारमरि-
शङ्खराभयाति । दोषिर्दधानमजितं सरसं च भैष्मीसत्यासमेत-
मखिलप्रदमिन्दिरेशम् ॥ ४४ ॥

सकामः स्वयमुद्देशी नित्यन्तोऽयं षडक्षरः । तदादिरपि सर्वेष्ट-
विन्तामणिरुदाहृतः ॥ ४५ ॥ दृष्टार्थ एव मन्त्राणां कलां वीर्यं

नित्यन्तः-नमः शब्दात्तं अष्टाक्षरयुक्तं मन्त्रज्ञयम् । ततश्च 'ॐ' ओं
भार्गवाय नमः' 'ॐ' रां राघवाय नमः' इति क्रमेण मार्गवराधवमन्त्रा-
वुद्धौ ।

४१. तयोरेव एकाक्षर मन्त्रद्वयमाह । ते बीजे = 'रां' 'रां'
इति, च-मन्त्रौ भवतः । अनेन 'रां' इति एकाक्षरो आर्यवमन्त्रः 'रां'
इति एकाक्षरो राघवमन्त्रश्च उद्धतौ ।

४२. कृष्णमन्त्रमाह । कामेतः-कामबीजेन 'ह्रीं' इति वर्णेन
युक्तः, सोदेशः-चतुर्थ्यन्तः, कृष्णः-कृष्णाय' इति शब्दः, ततस्तथैव
चतुर्थ्यन्तः, गोविन्दः-गोविन्दाय' इति शब्दः, ततश्च बहुवीजनः-
'गोपीजन' शब्दः, ततः तदराः-चतुर्थ्यन्तः, प्रियः-बहुभाय' इति
शब्दः, स्वाहायुक्तः-स्वाहा' शब्दयुक्तः, एवं च 'ह्रीं कृष्णाय गोविन्दाय
गोपीजनबहुभाय स्वाहा' इति अष्टाक्षरवर्णमन्त्रः मन्त्रः उद्धृतः । इमं
मन्त्रं मदनगोपालनाम्नापि व्याहरन्ति ।

४५. कृष्णमन्त्रान्तरमाह । सकामः-'ह्रीं' कारेण युक्तः,
उद्देशी-चतुर्थ्यन्तः, स्वयं-'वृष्ण' शब्दः 'कृष्णाय' इति शब्द इत्यर्थः,
नित्यन्तः-अन्ते 'नमः' पठ्यते । अनेन 'ह्रीं कृष्णाय नमः' इति
षडक्षरः मन्त्रः उक्तो भवति ।

एकाक्षर कृष्णमन्त्रमाह । तदादिः-तन्मन्त्राद्विस्थित 'ह्रीं' इति
वर्णोऽपि सन्त्य इत्यर्थः ।

तिरस्कृतम् । तत्राप्युद्देशीसवीर्या हि मन्त्रा अत्र प्रकीर्तिताः ॥ ४६ ॥
वासिष्ठवृष्णिप्रवरमन्त्रास्तत्रापि वीर्यदाः ।

स्वयं वेदपदारूढः पूर्ववर्णपुरःसरः ॥ ४७ ॥ नित्यन्तोऽष्टाक्षरो
मन्त्रः प्रियो विज्ञानगोपतेः । व्याख्याधीसर्वविज्ञानकवितादि-
गुणप्रदः ॥ ४८ ॥ वादे विजयदो नित्यं यथा युद्धे नृकेसरी ॥ ४९ ॥
विज्ञानरोचिः परिष्कृतान्तर्वासाण्डकोशं हरितोपलभम् । तर्का-
भयेन विधिप्रवर्णपूर्वगीर्वाणविज्ञानदमानतोऽस्मि ॥ ५० ॥

ज्ञानानन्दपुरःपूर्णो विग्रहे धीमहे तथा । तच्चः प्रेरणमध्ये तु
व्यासो मन्त्राधिपाधिपः ॥ ५१ ॥

आदिबीजं स्थिरादोषज्ञानबीजं विमुक्तिदम् । सर्वपापक्षयकरं
सर्वपापविनाशनम् ॥ ५२ ॥ ध्यायेच्छास्त्राङ्गतकोट्यतिसौख्य-
क्रान्तिं संसिन्ध्यमानममृतोरुषटैः सुरैरेव । वर्णाभिमानिभिरजेऽशुखैः
सहैव पञ्चाक्षता प्रतिगिरन्तमशेषविद्याः ॥ ५३ ॥

४७. वेदव्यासमन्त्रमाह । पूर्ववर्णपुरःसरः-व्यासपदपूर्ववर्णभूत
'व्या' शब्देन विन्दुसहितेन आदौ युक्तः, वेदपदारूढः-'वेद' इति
पदोपरिस्थितः, स्वयं-चतुर्थ्यन्तः 'व्यासाय' इति शब्दः, नित्यन्तः-
'नमः' पदेन अन्ते युक्तः । एवं च 'व्यां वेदव्यासाय नमः' इति
अष्टाक्षरः मन्त्रः निष्पन्नः ।

५१. वेदव्यासगायत्रीमाह । ज्ञानानन्दपुरः-'ज्ञान' शब्द
'आनन्द' शब्दयोः आदौ प्रयुक्तः, पूर्णः-पूर्णशब्दः, एतौ चतुर्थ्यन्तौ
ज्ञातव्यौ, तथा-तयोरेकान्तरे यथाक्रमे, विग्रहे धीमहे-ज्ञानपदानन्तरं
विग्रहे पदे, आनन्दपदानन्तरं धीमहि इति पदे, तच्चः प्रेरणमध्ये-'तच्चः'
'प्रचोदयात्' इत्यनयोर्मध्ये व्यासः-'व्यासः' इति पदं । तथा च
'पूर्णज्ञानाय विग्रहे । पूर्णानन्दाय धीमहि । तच्चो व्यासः प्रचोदयात् ।'
इति व्यासगायत्री उद्धृता भवति ।

५२. एकाक्षरवेदव्यासमन्त्रमाह । आदिबीजं-मन्त्रस्यादौ प्रयुज्य-
मानं 'व्यां' इति बीजम् । तथा च 'व्यां' इत्येकाक्षरो मन्त्र उक्तो भवति ।

सोददेशस्तु स्वयं दीर्घपूर्वाणां यो नमोयुतः । सर्वविद्याप्रदोऽ-
ष्टार्णः प्रतिवादित्रयप्रदः ॥ विष्णुक्तिसाधनः कीर्तिबुद्धिर्लैर्यप्रदः सदा ॥
॥ ५४ ॥ शब्दे तुरङ्गवदने अक्षिविम्बसंस्थं चन्द्रावदातममृतात्मकरैः
समन्ताद् । अण्डान्तरं बहिरपि प्रतिभासयन्तं गङ्गाक्षपुस्तकमुबोध-
युताञ्जनाहुम् ॥ ५५ ॥ नतो ब्रुवादपि निरन्तरमुद्गिरन्तं विद्या
अशेषत उताञ्जनामप्रेममुल्लेखैः । संसेव्यमानमतिभक्तिपरावनम्रैर्लक्ष्म्या-
श्रुतेन सततं परिषिष्यमानम् ॥ ५६ ॥

स्वयमुद्देशवान्पूर्ववर्णपूर्वो नमोयुतः । सतारोऽष्टाक्षरश्चैव नवार्णश्च
मन् स्मृतौ ॥ ५७ ॥ प्रोद्यद्वाक्करसवानतनुं सहस्रवर्णोऽक्षीधितिभि-
रासमस्तलोकम् । ज्ञानाभयाङ्गितकरं कपिलं च दत्तं व्याघ्रेदजादि-
समितिं प्रतिबोधयन्तम् ॥ ५८ ॥ अध्वर्युताज्ञानमोक्षप्रदौ भक्तेष्विमौ
सदा ।

५४. हयप्रीतमन्त्रचतुष्टयसूत्रेति । दीर्घपूर्वाणाम्-आद्यः दीर्घः
पूर्ववर्णः । विन्दुयुक्तश्च । 'ह' इति वर्णपूर्वकः, नमोयुतः-अन्ते 'नमः'
शब्दयुक्तः, सोददेशः-चतुर्थ्यन्तः, स्वयं-स्ववाचकः यथासम्भवे 'हय-
शिरम्' 'हयघात' 'हयशिर्य' 'हयशीर्ष' इत्येतेष्वेकशब्दयुक्तः
अष्टाक्षरः मन्त्रः । एवं च (१) 'हो हयशिरसे नमः' (२) 'हो हय-
घातय नमः' (३) 'हो हयशीर्षाय नमः' (४) 'हो हयशीर्षे नमः'
इति चत्वारो मन्त्रा उच्यन्ते-अथ चतुर्थे मन्त्रे प्रकारं प्रकारयो-
र्भेदेन अष्टाक्षरता ज्ञेया ।

५७. कपिलवन्तश्चैवमन्त्रौ युगपदाह । स्वयं-स्ववाचकः कपिल-
शब्दः दत्तात्रेयशब्दो वा, उद्देशवान्-चतुर्थ्यन्तः, पूर्ववर्णपूर्वः-'क'
इति 'दे' इति वा आदी युक्तः, अन्ते नमो युतः-'नमः' शब्दयुक्तः,
स्वताः-अस्वकारपूर्वकः । एवं च 'ओं कं कपिलाय नमः' इति अष्टाक्षरः
कपिलमन्त्रः, 'ओं दे दत्तात्रेयाय नमः' इति नवाक्षर दत्तात्रेयमन्त्रश्च
उच्यते ।

५८. वैदिकान् अथवा वैष्णवान् मन्त्राणाह । (१) दीर्घतमोदृष्ट-
दीर्घतमसा अपिणा हृष्टे, विष्णोर्लुक्-विष्णोर्लुं कं वीर्याणि प्रयोचं

सुक्तं दीर्घतमोदृष्टं विष्णोर्लुक्मिति प्रभोः ॥ ५९ ॥ सर्वार्थदे-
भार्त्समदे यो ज्ञात इति चापरम् । वासिष्ठे च परो मात्रयेति ज्ञान-
विष्णुक्तिदश ॥ ६० ॥ और्वनीयं सर्वकाममोक्षदे य इमेत्यपि ।
एवमेवाखिला वेदा ज्ञातव्या विष्णुतत्पराः ॥ ६१ ॥

स्रष्टृ सुक्तमखिलकामदे हरितुष्टिदम् । वाचोभिन्न(म्भु)ण्याः
श्रियोऽज्ञानि श्रीलक्ष्मीमन्दिरा रमा ॥ ६२ ॥ कौशेयपीतवसना-
मरविन्दनेत्रां पद्महृषाभयवरोद्यतपद्महस्ताम् । उब्रच्छतार्कसदृशीं
परमाङ्गसंस्थां व्याघ्रेद्विधीयुतपादयुगां अनित्रीम् ॥ ६३ ॥

लज्जावीजं च तद्वीजं तस्या एवाभिधायकम् । पाशाङ्कु-
रक्तवस्त्रे लज्जावीजे तिष्ठिष्यते ॥ ६४ ॥ अमध्ययुग्मस्वरगं तेनैवाङ्ग-
गुदाहृतम् । सत्तावीजं च दुर्वीजं तद्देव प्रकीर्तितम् ॥ ६५ ॥ वर्णः

इति षडर्थं वर्णत्रयस्यैकं वा सुक्तं (अकृत्स्नंदिता. अ. १-सू. १५४)
(अ. २-अ. २-व. २४) । (२) वासिष्ठे-वासिष्ठ कपिणा हृष्टे, परो-
मात्रयेति-'परो मात्रया तन्वा वृधान' इत्यादि चतुर्वैश्वं सुक्तं (क. सं.
७-१९, १००) (अ. ५-अ. ६-व. २४, ३५) । (३) और्वनीयं विश्व-
कर्मणा हृष्टं य इमेति-'य इमा विश्वा भुवनाति जुह्वदि'त्यादि चतुर्वैश्वं
सुक्तं (क. सं. १०-८६, ८२) (अ. ८-अ. ३-व. १६, १७) । (४) भार्त्स-
मदे-एतन्मद्वक्षिणा हृष्टे, यो ज्ञात इति-'यो ज्ञात एव मयमो मनः-
स्वान्' इत्यादि षड्वैश्वं सुक्तं (क. सं. २-१२) (अ. २-अ. ६-
व. ७, ८, ९) ।

६२. लक्ष्मीमन्त्रमाह । वाचः-वाङ्मन्यासकार्थेन वाचाक्यायाः
अम्भुर्लानामिकायाः शिवः प्रतिपादकः, स्वहृष्टे-ध्यायेत्या हृष्टे, सुक्तं-
'अहं यद्वैश्विर्लुपिष्यामि' इत्यादि अष्टवै (क. सं. १०-१२५)
(अ. ८-अ. ७-व. ११, १२)

६३. लक्ष्म्या अपरी मन्त्रावाह । लज्जावीजं-'ह्रीं' इति पदे,
तद्वीजं-'धी' इति पदे । एवं च 'ह्रीं' इत्येकः 'धी' इत्येकः एवं द्वौ
मन्त्रौ उच्ये भवतः ।

६५. लक्ष्म्या एवापरं मन्त्रद्वयमाह । सत्तावीजं=सत्तावीजं भू
इति बीजं, दुर्वीजं='दुः' इति बीजं, हो बीजादिवदेव संगदियुक्तम् ।
एवं च 'भू' इत्येकः 'दुः' इत्येकः इति मन्त्रद्वयम् ।

श्यामो विशेषोऽत्र ताम्बूलं नीलमृत्फलम् । चक्रशङ्खौ तर्जनं च
शूलमित्यपरत्र च ॥ ६६ ॥ नमोऽन्तः स्वेनसहितस्तदेवान्यो मनुः
स्मृतः । दुर्गां त्रिष्टुप् कश्यपोका तत्रवर्णोऽग्निवत्स्मृतः ॥ ६७ ॥
त्रिनेत्रत्वं च दुर्गायाः प्रायः सर्वत्र कथ्यते । पार्देः समस्तेन तथा
पङ्कणेनाङ्गमुच्यते ॥ ६८ ॥ रमाया एव रूपाणि त्वेतानि हि विदो
विदुः । मुख्यतो जामदग्न्यस्तु देवताऽस्य मनोः स्मृतः ॥ ६९ ॥

हिरण्यगर्भसूक्तं च मृगुदष्टं प्रकीर्तितम् । ब्रह्मधातुविरिञ्चा-
जपार्श्वरङ्गमुदाहृतम् ॥ ७० ॥ व्यावेविषण्णमजमच्युतनाभिपञ्च श्रोत्र-
द्विवाकरसमूहनिकाशमयम् । मातृप्रकारकरमुचमकान्तिमङ्गिर्वक्रैः
सुजन्तमशिलैः परमार्धविद्याः ॥ ७१ ॥ स्वयमुद्देशनतिमास्तस्य
पञ्चाक्षरो मनुः । स्वयमेवागरोऽष्टार्णस्तादृशः सम्प्रकीर्तितः ॥ ७२ ॥

६७. लक्ष्म्याः पुनः अपरं मन्त्रद्वयमाह । तदेव-‘भू’ ‘हु’
इत्येतद्विजङ्गयमेव, नमोन्ते-अन्ते ‘नमः’ शब्दोपेतं, स्वेन-चतुर्थ्यन्तेन
‘भू’ शब्देन ‘दुर्गा’ शब्देन न सहितं, अन्यः मनुः-लक्ष्म्या एव अपरं
मन्त्रद्वयं स्मृतम् । तथा च ‘भू’ भुवे नमः’ इति पञ्चाक्षर एको तत्र, ‘हु’
‘दुर्गायै नमः’ इति तदक्षर अपरः ।

तस्मा एव मन्त्रान्तरमाह । त्रिष्टुप्-त्रिष्टुप् छन्दोविज्ञा, कश्यपोका-
कश्यपपिण्या इष्टा, दुर्गा-‘जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि क्रक
(क. सं. १-९९-१) (अ. १-अ. ५-व. ७) दुर्गामन्त्र इत्यर्थः ।

७०. हिरण्यगर्भमन्त्रमाह । मृगुदष्टे-मृगुमुनिना दष्टे, हिरण्य-
गर्भसूक्तं-पञ्चदशार्धे ‘हिरण्यगर्भोः समवर्ततामे’ इत्यादि सूक्तं
चतुर्मुखब्रह्मणः मन्त्ररूपं (क. सं. १७-१२१) (अ. ८-अ. ७-व. ३, ४)

७१. तस्यैव पञ्चाक्षरमन्त्रमाह । उद्देशनविमात्र-चतुर्थ्यन्तः नमः
शब्दयुक्तश्च, स्वयं-स्ववाचकः ‘ब्रह्म’ शब्दः ब्रह्मणः पञ्चाक्षरो मन्त्रः ।
‘ब्रह्मणे नमः’ इति मन्त्रनिर्वाचिः ।

तस्यैव मन्त्रान्तरमाह । नावदाः-चतुर्थ्यन्तः नमःशब्दवाच्यः,
स्वयमेव-स्ववाचकः हिरण्यगर्भो वाच्यः अष्टाक्षरः अपरः मन्त्रः
सम्प्रकीर्तितः । तथा च ‘हिरण्यगर्भाय नमः’ इति मन्त्रः प्रवर्तितः ।

वज्रायै भृगुणा दष्टं प्राणाद्यैः सूक्तमुच्यते । प्राणाद्यैः पञ्चभि-
स्तस्याप्यङ्गान्युक्तानि हरिनिः ॥ ७३ ॥ उद्यद्रविप्रकारसंक्षिप्तमच्युतञ्जि
स्वासीनमस्य नुतिनित्यवचःप्रवृत्तिम् । व्यायेद्ददामयकरं सुकृताञ्जलि
तं प्राणं यमेष्टतनुमृषतकर्मशक्तिम् ॥ ७४ ॥ प्राणाद्याः पञ्चमन्त्राश्च
तस्य देवस्य वाचकाः । उच्यन्ते हरिरप्येतैः साधनाप्राप्त्यणादिकः ॥ ७५ ॥

ब्रह्मण्या अपि नाख्या गौरीयन्त इति श्रुतौ । मन्त्रौ दीर्घ-
तमोदृष्टौ सर्वाभीष्टप्रदायकौ ॥ ७६ ॥ उद्यद्दिवाकरसमूहनिर्भा
स्वभर्तुरङ्गस्थितामयसद्वराहपुष्पमाम् । मुद्रां च तत्त्वद्वये वरपुलकं
च दीर्घ्युग्मकेन दर्पती स्मरतात्मविद्याम् ॥ ७७ ॥ पार्देर्व्यस्तैः समस्तैश्च
तदङ्गानि विदो विदुः । स्वयमुद्देशनत्यन्तो मन्त्रौ श्रावणौ तयोः ॥

७३. मुख्यवायुमन्त्रमाह । भृगुणा दष्टं-भृगु ऋषिणा दष्टं,
वज्रायै-बलिनि प्रथमपदयुक्तं ‘बलिस्था तदङ्गुणे ध्यायि इतीति’ इत्यादि
एकवर्गान्तिकं, यपोदवाच, पञ्चदशार्धे वा प्राणाभि सूक्तं मुख्यप्राणस्य
मन्त्ररूपम् । (क. सं. १-१४१) (अ. २-अ. २-व. ८)

७५. वायवेन अपरानपि मन्त्रमाह । वायुदेवस्य वाचकाः
प्राणाद्याः-चतुर्थ्यन्ताः नमः शब्दयुक्ताः प्राणापानध्यानोपायसमान
शब्दाः पञ्च पञ्चमन्त्रा इत्यर्थः । तथा च ‘प्राणाय नमः’ ‘अपानाय
नमः’ ‘व्यानाय नमः’ ‘उदानाय नमः’ ‘समानाय नमः’ इति पञ्च
मन्त्रा अवन्ति । एतैः पञ्चमन्त्रैः नाशयण, वायुवेच, सङ्कर्षण, प्रयुञ्ज,
अतिरुदायण पञ्चरूपो हरिरपि, ताश्चात्-तदनन्तगत एव उच्यते ।
तथा च एते विष्णोरपि मन्त्रा इत्यर्थः ।

७६. सरस्वती भारत्योः केषण मन्त्रावाह । दीर्घतमो दृष्टौ
गौरीयन्त इति श्रुतौ-‘गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति’ (क. सं.
१-१६४-४१) (अ. २-अ. ३-व. २६), ‘पल्लोः सानः शशयो यो मयो
भू’ (क. सं. १-१६४-४९) (अ. २-अ. ३-व. २३) इत्यादि क्रक
मन्त्रौ ब्रह्मात्मकौ केषण सरस्वत्या भारत्याश्च मन्त्रौ ।

७८. सरस्वती भारत्योः पञ्चाक्षर मन्त्रावाह । उद्देश नत्यन्तो-
चतुर्थ्यन्तौ नमः शब्देन अन्ते युक्ता, स्वयं-ब्रह्मणा वाच्यः भारती
शब्दश्च । तथा च ‘ब्रह्मण्यै नमः’ ‘भारत्यै नमः’ इति मन्त्रौ वेद्यौ ।

॥ ७८ ॥ मन्त्रा एते हरेः प्रीतिदायकाः सर्वकामदाः । इष्टं देवं हरिः साक्षाच्छमीभागेभ्यः देवता ॥ ७९ ॥ गुरुर्व्यासश्च वायुर्वीर्यादेर्व्या प्रकीर्तिते । तस्मादेते प्रिया विष्णोरन्तरङ्गतया सदा ॥ ८० ॥ ज्ञेयाश्चैव प्रपूज्याश्च विष्णोः प्रीतिमयीभ्यः ।

उद्देशनतिपुञ्जः स्वयमेव शिवस्य तु ॥ ८१ ॥ वर्णरेतः सदाज्ञानं वाग्देशो मुनिः स्मृतः । पञ्चगव्यार्धविज्ञाने नहि छन्दसि संशयः ॥ ८२ ॥ ध्येयः पञ्चमुखो रुद्रः स्फटिकामलकान्तिमान् । विशुद्धभ्रासितरजःश्यामान्यस्य मुखानि च ॥ ८३ ॥ जटावबद्धेन्दु-कलः प्रियायुहनागभूषणः । मन्त्रेष्वेतेषु सर्वेषु वाच्यस्तारेण केशवः ॥ ८४ ॥ अन्तर्यामितया ध्येयः सर्वदेवेषु सर्वदा ।

स एव वनितालिङ्गः पार्वत्या मनुकुर्यते ॥ ८५ ॥ गौरी वराभयकरा ज्ञेया पीताम्बरा च सा ।

स्वयम्भूद्देशनत्यन्तः पूर्वपूर्वः षडक्षरः ॥ ८६ ॥ सनत्कुमार-हृद्योऽयं मन्त्रः शेषस्य कामदः । दधानो हस्तौनन्दौ श्वेतवर्णः कृताञ्जलिः ॥ ८७ ॥ सहस्रमूर्धाऽद्वितीयकर्णभूषः प्रियायुतः । वनमाली नीलवासा ध्येयो विष्णोस्तु श्रुतः ॥ ८८ ॥

८१. शिवमन्त्रमाह । उद्देशनतिपुञ्ज-चतुर्थी युक्तः तमः शब्द-युक्तश्च, स्वयं एव-स्ववाचक शिवशब्द एव शिवस्य मन्त्रः 'नमः शिवाय' इति पञ्चाक्षर मन्त्रः उद्धृतः ।

८५. पार्वती मन्त्रमाह । सः एव-पूर्वमन्त्रगत शिव शब्द एव वनितालिङ्गः चेत्-स्त्रीलिङ्गान्तमेव पार्वत्या मन्त्र इत्युच्यते 'नमः शिवाय' इति पञ्चाक्षर मन्त्रः उद्धृतः ।

८६. शैवमन्त्रमाह । पूर्वपूर्वः-अद्याक्षर 'शै' पूर्वकः, उद्देश-नत्यन्तः-चतुर्थ्यन्तः नमोऽस्त्यर्थः, स्वयं-स्ववाचकः शेषशब्दः । तथा च 'शै शेषाय नमः' इति षडक्षरः मन्त्रः उद्धृतो चेदित्यर्थः ।

व्यत्यस्तपश्चित्तारौ च ब्राह्मणौ गाल्डौ मनुः । कश्यपोऽस्य मुनिर्धर्म्यः शुभापूर्णं हिरण्यवम् ॥ ८९ ॥ दधानः कुम्भमयं पीतः शुक्लोऽङ्गणो हरिः । कृष्णश्चाज्ञातुर्गौ नामोऽवण्टात्कादन्त एव च ॥ ९० ॥ प्रियायुक्तपुरतो विष्णोः पञ्चतुण्डसन्निभः । जङ्गम-स्थावरविषहृदयं सर्वकामदः ॥ ९१ ॥

मन्त्राश्च लोकपालानां नमोऽन्ताः सर्वकामदाः । पीतरक्तमित-थेतशुक्ररक्ताश्च वर्णतः ॥ ९२ ॥ सप्रियाः सामया वज्रसिद्धिदण्डासि-पाणिनः । गदाकुमुदशूलशिखिजिनो भूषणोऽञ्जलाः ॥ ९३ ॥

अविश्व स्वयम्भुदेशी सनमः स्कन्दवाचकः । कौशिकीऽस्य मुनिर्वैदिवर्णः पञ्चमुख उन्मवल् ॥ ९४ ॥ अष्टभुक्तिधरो ध्येयः कामदो भयनाशनः ।

हस्तः कृपातुः श्वेतश्च स्वयमन्यः स्वयं तथा ॥ ९५ ॥

८९. गरुडमन्त्रमाह । व्यत्यस्तपश्चित्तारौ-विपरीतप्रयुक्तः पश्चि-शब्दः 'क्षिप' इति ईकारश्च, स्वाहान्तः-स्वाहा इति इत्येव अन्ते युक्तः गरुडसम्बन्धी मन्त्र इत्यर्थः । तथा च 'क्षिप ई ईहा' इति मन्त्र उद्धृतः ।

९२. इन्द्रादीनां दधानो लोकपालानां एकताहः । नमोऽन्ताः-अत एव चतुर्थ्यन्तः इन्द्रादिनां नमः शब्दान्ताः मन्त्रा इत्यर्थः । तथाच 'इन्द्राय नमः' 'अग्रे नमः' 'यमाय नमः' 'तिक्रितये नमः' 'वरुणाय नमः' 'वायवे नमः' 'कुवेराय नमः' 'ईशानाय नमः' इत्यादयः ।

९५. स्कन्दमन्त्रमाह । अविश्व-अविश्वी 'रे' कालः, उद्देशी-चतुर्थ्यन्तः, स्वयं-स्ववाचक इति शब्दः । सनमः-'नमः' इति अन्ते युक्तः, स्कन्दमन्त्र इत्यर्थः । तथा च 'ई स्ववाचय नमः' इति मन्त्रोद्धारः ।

९५. स्वयमन्त्रमाह । हस्तः-हस्तसन्तुक्तः, कृपातुः-कृपालु पापापः 'पुणी' अक्षरः, श्वेतः-शिवमेष युक्तः 'वृणिः' इति भवति । तथा स्वयं-स्ववाचक स्वयंशब्दः, सतः श्वेतः-शिवसंयुक्तः, स्वयमन्यः-

सवारोऽष्टाक्षरः सौरः क्रमव्युत्क्रमतः पदैः । अङ्गानि पञ्चयुगलधरो
ध्येयोऽरुणो रविः ॥ ९६ ॥ सर्वव्याधिहरः श्रीदो वृष्टिदोऽयं मनुः
स्मृतः । मोनयदासाप्रप्रक्षि व्यस्यलो विघ्नराभनुः ॥ ९७ ॥ रक्ताम्बरो
रक्ततनु रक्तमालयानुलेपनः । महोदरो गजमुखः पाञ्चदन्ताकुशामये ॥
॥ ९८ ॥ विश्वद्वयेणो विग्रहः कामदस्तरया हयम् ।

तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तच्चच्छक्तीः प्रबोधयन् ॥ ९९ ॥ एक
एव महाशक्तिः कुरुते सर्वमञ्जसा ।

स्वपद्मद्वेषवान्पूर्वध्वो हृदयसंयुतः ॥ १०० ॥ धान्वन्तरो
महामन्त्रः संसृतिव्याधिताशना । अवोक्तसर्वमन्त्राणां नायकोऽपल-
सन्निभः ॥ १०१ ॥ छ । चन्द्रौषकान्तिममृतात्मकरैर्जगन्ति सङ्गीव-
यन्तममितात्मसुखं परेशम् । ज्ञानं सुधाकलशमेव च सन्दधानं
शीतांशुमण्डलगतं स्मरतात्मसंक्षम् ॥ १०२ ॥ मृत्तिस्त्रिदादधुत
एव सुधां स्रवन्तं भूमिपयसाच तत एव च तातुसंस्थात् । दादाच
नाभिसदनादधरास्थिताच ध्यात्वाभिपूरिततनुर्दुरितं निहन्त्यात् ॥ १०३ ॥
अज्ञानदुःखभयरोममहाविषाणि पोषोऽपमाशु विनिहन्ति नुलं च
हृषात् । उन्मादविग्रहहरः परतश्च तान्द्राभानन्दमेव पदसापयति म
नित्यम् ॥ १०४ ॥ ध्यात्वेव इततलशं स्वसृतं स्रवन्तं देवं स यत्न
शिरसि स्वकरं निधाय । आवर्तयेन्मनुभिसं स तु वीतरोमः पाषाडपति
सुर्पेयाचक आदित्य शम्भुः, सतारः—उत्कारपूर्वकः । तत्र च 'छ' ध्वनिः
सूर्य आदित्यः' इति अष्टाक्षरः मन्त्रः ।

९७. विघ्नोन्मत्तमहाह । व्यस्यलः—विपरीतकर्मः, मोनयदासा-
प्रप्रक्षि—प्रतदात्मको अष्टवर्णसुशाय । एवं च 'विघ्नमस्तादाय ममः'
इति अष्टाक्षरो विघ्नोन्मत्त मन्त्रः ।

१००. धान्वन्तरिमन्त्रमाह । पूर्वध्वोः—आदिघर्षपूर्वकः 'ध्व' इति
पूर्वकः, उद्देशवान्—चतुर्थ्यन्तः, स्वयं—स्वभावकधन्वन्तरिदाहः,
'धान्वन्तरये' इति नव्यन्तः मन्त्रः तथा च 'ध्वं धन्वन्तरये नमः' इति
अन्त्रनिष्पत्तिः ।

मनसा यदि सक्तिनमः ॥ १०५ ॥ जतं सहस्रमयुतं लक्षं वा रोग-
संक्षयात् । इममेव जपेन्मन्त्रं साधुनां दुःखशान्तये ॥ १०६ ॥
ज्वरदाहादियान्त्वर्थं तर्पयेन्मनुनाम्ना । ध्यात्वा हरिं जले सप्तरात्रं
ज्वातिविनश्यति ॥ १०७ ॥ अयुतामृतसमिद्धोमाद्भुतक्षीरसंयुतात् ।
सर्वं रोगां विनश्यन्ति विमुक्तो न हरेपेदि ॥ १०८ ॥ भूताभिचार-
घात्यर्थमपामाभाहुतिक्रिया । दिगुणामृतया पञ्चात्केवलेन धृतेन वा ॥
॥ १०९ ॥ आयुर्विबुद्धये नित्यं जन्मनधश्च एव वा । चतुश्चतुर्भि-
र्दुर्वाभिः क्षीराज्याक्ताभिरिष्यते ॥ ११० ॥

सर्वाः क्रिया इरी मक्ते हरिपक्तेः स्वसृष्टिताः । गुरुभक्तैः
सदाचारैः फलन्त्यद्वा न चान्यथा ॥ १११ ॥ ब्रह्मन्ता गुरुवधैव
संप्रदायप्रवर्तकाः । तच्चतुष्पातुसारेण पूज्या मान्याश्च कृत्स्नशः ॥
॥ ११२ ॥ सर्वेभ्योऽभ्यधिका भक्तिविष्णोः स्वादतिनिश्चला । लक्ष्मी
प्रसादिषु ततः क्रमेण स्यात्सुभाविता ॥ ११३ ॥ एवं विद्याः
फलपयन्ति नान्यथा तु कथञ्चन । शुभान्धपायन्ति वे कामान् गुरु-
देवप्रसादजान् ॥ ११४ ॥ इतरामानसपाशोत्पांस्तेषां विद्या फलिष्यति ।
सुकावपि च संसारे नात्मनो विष्णुतां कचिद् ॥ ११५ ॥ ब्रह्मन्तादि-
भावं वा साम्यं बाधिक्यमेव वा । अतद्व्रतत्वमधवा यः स्मरेत्स तु
सिद्धिभाक् ॥ ११६ ॥ नान्यथा सिद्धिमाप्नोति कल्पकोटिशतैरपि ।
सृष्ट्वा गुरुं पूर्वगुरुमादिमूलगुरुस्तथा ॥ ११७ ॥ देवतां वासुदेवं च
विद्याभ्यासी तु सिद्धिभाक् । अवज्ञाया गुरुणां च देवतानां न
सिध्यति ॥ ११८ ॥ प्रयाति च तमो घोरं मन्त्राविज्ञाकृदेव च ।
यस्मात्तत्प्रवेत्ता साधुगुणां देवताखपि ॥ ११९ ॥ भक्तिमान् गुरु-
देवेषु तद्भक्त्यु च सिध्यति । गुरुदेवप्रतीपानां विमुक्तस्तत्प्रिये रतः ॥
॥ १२० ॥ अकामक्रोधलोमश्च तच्चिरात्सिद्धिमाप्नुयात् । सकामेभ्योऽ-
मितगुणा बाक्यैस्तु कृताः क्रियाः ॥ १२१ ॥ तस्मादकाम एवाहं
मजेद्विष्णुं सनातनम् ।

अये मे हस्त इति च मन्त्रः पूर्वोक्तवत्स्मृतः ॥ १२२ ॥ अत्रो-
क्तास्तु क्रियाः सर्वमन्त्रेष्वप्युपलक्षणम् । विज्ञासंभवादीनि नारसिंह-
विशेषतः ॥ १२३ ॥ जामदग्नयेन कायाणि राघवैर्यादवैरपि । वाराहैः
स्तम्भने क्षिप्रं श्रीकृष्णः कथिताः पुरा ॥ १२४ ॥ बहुबाहुं महाकाय-
मुपुक्तं चोद्यतायुधम् । स्मरन्निजवभाषोति तत्सम्भवादीन् कारयेत् ॥
॥ १२५ ॥ वसुपूर्वकर्तृ रत्नपर्वजस्य विभावयत् । वसुसिद्धिमनसोति
तेज्यमानमजादिभिः ॥ १२६ ॥ श्रिया विभूतिभिर्पुक्तं भावयन्
भूतिमाप्नुयात् । यद्यन्वगोचरं तस्य तत्तदामोत्यसंशयम् ॥ १२७ ॥
तथातथा हरिं ध्यायन् क्रियास्तास्ताश्च साधयत् । श्रिवे पद्मानि
जुह्वात्संग्रीत्वा उत्पलानि च ॥ १२८ ॥ खरात् जयाप जुहुयादभि-
मन्थ्य प्रयोजयेत् । विद्यापे मन्त्रिते वारि वचा वा तुलसीमपि ॥
॥ १२९ ॥ ब्राह्मीं धृतं (पूठं) ध्रुवर्षं वा जतावृन्त्या तु नित्यजः ।
अकुर्वेत् क्रियां अक्षया निरपेक्षो भजन्हरिम् ॥ १३० ॥ सर्वमेतद-
वाप्नोति विशेषेण न संशयः ।

सृष्टिस्थितिलक्षणानां प्रादिकोऽप्यनुलोमतः ॥ १३१ ॥
स्थित्यन्ता एव वर्णानां श्रेष्ठा एव चतुर्दश । संहसन्ता मौखिणां च
एकविंशतिरेव वा ॥ १३२ ॥ पादहस्तकेशु नाभ्याशयुक्तं च स-
ललाटकम् । सनासिका सदृज्जात्वा सथोर्जं शौरिकं तथा ॥ १३३ ॥
शौरिकं च मकरं च सङ्गजद्वयमेव च । सगण्डपुष्पं सालीकं
सतुण्डक्रोडकं तथा ॥ १३४ ॥ समूलं च सगुहं च सपार्श्वद्वयमेव
च । सदर्द्वयं व्यापकं च सतपार्श्वद्वयमेव च ॥ १३५ ॥ ककुत्स्तन-
द्वयेतापि पृष्ठमूलेन सर्वशः । न्यासो यथाक्रमं प्रोक्तो मन्त्रेष्वेतेषु

१२२. वैदिकं भाष्यान्तरं मन्त्रशास्त्रे । अयं मे हस्तः इति—अयं मे
हस्तो जगत्वात् इत्यादि एक प्रमाणिका (श. सं. १०-६०-१२) (अ. ८-
अ. १-२५) मन्त्रः पूर्वोक्तवत्स्मृतः इत्यन्यत् स्मृतम् ।

कृत्स्नशः ॥ १३६ ॥ प्रतिमायामात्मनि च न्यासोऽयं सन्निधानकृत् ।
बीजांतःसाध्यमध्ये च विभक्तदलमन्त्रयुक् ॥ १३७ ॥ वषातु-
प्रातिलोभ्येन वृत्तं भूपुरसंयुतम् । बीजसंघट्टकोणे च यन्त्रं रक्षादि-
साधकम् ॥ १३८ ॥ समं तत्सर्वमन्त्रेषु जगं धार्यं तु वा भुवि ।
विलिख्य मण्डले वा तत्पूजयेद्दरिद्रज्जगम् ॥ १३९ ॥ प्रतिमा-
लक्षणैर्यावदुक्त आचार्ये उच्यते । सर्ववित्तपसा युक्त आज्ञाशक्तियुतो
हरेः ॥ १४० ॥ यावद्भक्तो पञ्चालम्ब्यर्ग्युक्तोऽयं वैष्णवः । गुरुः
सत्संप्रदायज्ञस्तारतम्येन सिद्धिदः ॥ १४१ ॥ उच्चमादुत्तमसिद्धिर्धर्म-
मोक्षादिषु स्फुटम् । तस्मादुत्तम आचार्ये लब्धे नातोऽवरं व्रजेत् ॥
॥ १४२ ॥ एकस्य शिष्यतां प्राप्य तदाज्ञां न विना समम् । अवरं
वा व्रजेदुच्चगुणश्चैव दुष्पति ॥ १४३ ॥ विशेषतो गुणश्च स्वादेवेध्व-
प्येवमेव हि । तस्मादुत्तमसाचार्ये देवेशं चाश्रयेद्हरिं ॥ १४४ ॥
अपरोक्षदृष्टेन यस्यान्मोक्षो न चान्यथा । अपरोक्षदृष्टिश्चैव खण्डा-
न्मनसादनु ॥ १४५ ॥ सम्प्रवृत्तितत्त्वस्य तिदिध्यासनया भवेत् ।
दिविधा सा च संशोक्ता विष्णुशक्त्याचमर्शनम् ॥ १४६ ॥ एकं ध्याने
हरेरन्यच्चत्वार्यगानि तस्य च । यमश्च नियमश्चासौ प्राणायाम इती-
रितः ॥ १४७ ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ । यमाः
शौचं तपस्तपः श्राध्वायो हरिपूजनम् ॥ १४८ ॥ नियमा वीरपद्मे
च शक्तिकाद्यानि चासनम् । रेचकः पुरकयैव कुम्भकश्च विधा स्मृतः ॥
॥ १४९ ॥ प्राणायामः स्मृति विष्णोर्विना नियम उच्यते । अवीति-
स्मृतिपुक्तो हि तिदिध्यासनमेव हि ॥ १५० ॥ प्राणायामे च
विष्णोर्यत्स्मरणं ध्यातमेव तत् । आता शौचं प्राणयमो निष्परिश्र-
पुर्तकाः ॥ १५१ ॥ तप आद्याः क्रमात्सर्वे उत्तरोत्तरतोऽधिकः ।
सर्वतः श्रवणाद्यास्तु मुख्यया शक्तिप्रसाधने ॥ १५२ ॥ अज्ञस्य श्रवणं
श्रेष्ठमयुक्तमेव न तथा । ध्याने निश्चिततत्त्वस्य तस्मान्छास्त्रावर्शते ॥

॥ १५३ ॥ स्वयं दशगुणं तस्माद्व्याकृत्यैकस्य शतोत्तरा । अपरोक्ष-
दशाऽप्येषा कर्तव्या विष्णुतुष्टिदा ॥ १५४ ॥ य इमं परमं गुणं
सद्भुक्तेष्वभिधास्यति । भक्तिं भवि परां कृत्वा मामेवैक्यस्यसंगयः ॥
॥ १५५ ॥ न च तस्मान्ननुष्येपु कश्चिन्मे प्रियकृतमः । भविता न
च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ १५६ ॥ शौचापने त्वत्कृमात्रं न
पृथग्धर्मकारणम् । प्राणायामादयस्तुष्टिपर्यन्ता द्विगुणाधिकाः ॥ १५७ ॥
स्वाध्यायीऽतः कोटिगुणस्ततोऽनन्तगुणा इरः । पूजा तच्चिगुणं ध्यात-
मिति धर्मक्रमः स्मृतः ॥ १५८ ॥ उत्तोरघः षडोर्ध्वं विभागैरेति
च विधा । आसनवयमुष्टिर्द्वि मन्त्रस्सनपूर्वकम् ॥ १५९ ॥ द्विगुणो-
त्तरं रेचकादि षोडशादिक्रमेण तु । मात्राणां ह्रस्ववर्णस्य कालो
मात्रेति शब्दते ॥ १६० ॥ क्रमेणैवाभ्यसेन्मात्रां वृद्धिमेकाग्रधीः युनः ।
रेचयित्वा दक्षिणतः पूरयित्वा च वामतः ॥ १६१ ॥ कुंभकश्च
सुपुष्पायां विष्णुं वापुं च संस्मरेत् । मूलाधारं समारभ्य त्वामूर्धान-
सुलक्षिता ॥ १६२ ॥ मध्ये सुपुष्पा विज्ञेया वज्रिकायां प्रकाशि(नी)का ।
त्रैलुता ब्रह्मताडीति सैव पञ्चप्रमेदिनी ॥ १६३ ॥ प्रष्टवामाप्रदक्षांत-
र्भेदास्तेषु क्रमेण तु । हरिर्नीलः सितः पिङ्गो लोहितश्चात्र केचनः ॥
प्रपुष्पादिस्वरूपेण ध्येयः सिद्धिमभीप्सता ॥ १६४ ॥ मूले च नामौ
हृदयेन्द्रयोनिभूमध्यसूषांडिपडन्तकेषु । चतुःषष्टिचतुर्दिषट्कदलेषु
पद्मेषु सिताक्षणेषु ॥ १६५ ॥ पञ्चात्मकोऽसौ अगवान्सदैव ध्येयो
हृदन्तान्यरुणानि तानि । विकोणवह्नौ च पडश्रवायौ द्विरुत्तवदध-
रविष्टचक्षुविबह्नौ ॥ १६६ ॥ वृत्ते विधावपि विचिन्त्यमिदं
दशार्धरूपं सितं तदखिलं हृदयात्परमम् । इडा च पिङ्गला चैव
वज्रिका धारिणी तथा ॥ १६७ ॥ सुपुष्पायाश्चतुर्दिक्षु वज्रिकायास्तत्र
च । चतुर्धृतिः स अगवान्हृदये संच्यवस्थितः ॥ १६८ ॥
द्रासततिसहस्राणि नाड्योऽन्यास्तु प्रधानतः । वृद्धीसहस्रस्पर्शानां

मृचां वाच्योऽत्र केचनः ॥ १६९ ॥ रूपाणां लक्षणं तेषां रहस्यत्वाच्च
कथ्यते ॥ १७० ॥ विष्णुता ब्रह्मणे प्रोक्तं ग्रन्थसङ्कोचतत्तवा ।

खण्डस्पृतिधारिणा स्वादस्त्रुडा ध्यानमुच्यते ॥ १७१ ॥
अमयत्नात्समाधिष्व दर्शनं चिरयाऽनया । अथवा सततं शास्त्रविमर्शेन
भविष्यति ॥ १७२ ॥ परमत्वेष्टसंयुक्तयथार्थज्ञानतो भवेत् । सा
भक्तिरिति विज्ञेया तावत्तं श्रोगमोश्चयोः ॥ १७३ ॥ मुख्यमेवैव
नान्यत्सात्तर्तव्यं तया विना । सैकाग्र्यमीष्टफलदा मोक्षो दर्शन-
मुक्तया ॥ १७४ ॥ दर्शनं च तया हीनं व्यर्थमन्यत्किमुच्यते ।
योग्यं तु दर्शनं नैव तया हीनं भविष्यति ॥ १७५ ॥ आनन्द-
चित्तसिद्धिपूर्वगुणैः समस्तैर्मर्त्यादिभिर्विधिपरैर्भगवान् क्रमेण । ध्यातो-
ऽधिकैरधिगुणोऽधिकमेव सौख्यं मुक्तौ ददाति सततं परमस्वरूपः ॥
॥ १७६ ॥

निर्दोषाखिलसम्पूर्णगुणेन हरिणा स्वयम् । ब्रह्मणे कथिता-
तन्त्रसारादुक्त्य सादरम् ॥ १७७ ॥ आनन्दतीर्थसुनिता कृतो
ग्रन्थोऽयमखण्डः । ग्रन्थोऽयं पाठमात्रेण सकलामीष्टसिद्धिदः ॥ १७८ ॥
किमु ज्ञानादलुप्तानादुभयस्मात्पुनः किमु ॥ १७९ ॥

यस्य त्रीण्युद्गतानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यत्वं बहवदर्शत-
मिन्धमेव निहितं देवस्य भगो महत् । वायो रामवचोनयं प्रथमकं
पृष्ठो द्वितीयं वपुर्मध्यो रतु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केचन ॥
॥ १८० ॥ अशेषदोषोज्जितपूर्णसद्गुणं सदा विशेषापगतोरुत्तमम् ।
नमामि तारायणमग्रतीर्थं सदा प्रियेभ्यः प्रियमादरेण ॥ १८१ ॥
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादान्चार्यविरचिते श्रीमत्तन्त्रसारसङ्ग्रहे
चतुर्थोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ ४ ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिता

सदाचारस्मृतिः

श्रीमद्भुमद्गीमसध्वान्तर्गतमकृष्णवेदन्यासाल्मक श्रीलक्ष्मी-
हयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ यस्मिन्सर्वाणि कर्माणि संन्यसा-
ध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो याति परं जयति सोऽन्युतः ॥ १ ॥
स्मृत्वा विष्णुं सष्टत्वाय कृतघ्नो यथाविधि । धौतदन्तः समाचम्य
स्नानं कुर्याद्विधानतः ॥ २ ॥ उद्वृतेति मृदालिप्य द्विषडष्टपङ्कजैः ।
त्रिनिमज्ज्याऽप्यष्टकेन प्रोक्षयित्वा पुनस्तथा ॥ ३ ॥ मृदालिप्य
निमज्ज्य त्रिस्त्रिंशेपेदधर्मपणम् । स्नानं सर्वलोकानां स्मृत्वा नारायणं
परम् ॥ ४ ॥ यतश्चासौ निमग्नोऽस्तु प्रणवेनोत्थितस्ततः । सिञ्चे-
त्पुरुषसूतेन स्वदेहस्य हरिं स्मरन् ॥ ५ ॥ वसित्वा वास आचम्य
प्रोक्ष्याचम्य च सन्वतः । गायत्र्या चाञ्जलिं दत्त्वा त्पाल्वा सूर्यगतं
हरिम् ॥ ६ ॥ मन्त्रतः परितृप्त्या समाचम्य सुरादिकान् । तर्पयित्वा
निपीड्याथ वासो विस्तृत्य चाञ्जला ॥ ७ ॥ अर्कमण्डलस्य विष्णुं
ध्यात्वेव त्रिपदीं जपेत् । सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावसाम् ॥
॥ ८ ॥ आद्यैर्दर्शनानिष्ठैस्तत्तत्पुत्रपुत्रिष्वेत वा । पूर्वां सन्ध्यां सनक्ष्वा-
मुत्तरां सदिवाकराम् ॥ ९ ॥ उत्तराष्टपविश्यैव वाग्यतः सर्वदा जपेत् ।
ध्येयः सदा सवितुमण्डलमप्यवर्तो नारायणः सरसिवासनमभिषिष्टः ॥
केयुरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी हारी हिरण्यवपुर्दशहस्तकः ॥ १० ॥
गायत्र्यास्त्रिगुणं विष्णुं ध्यायन्नाश्वरं जपेत् । अणम्य देवान्निर्वाणं
गुरुं च हरिप्रार्थनम् ॥ ११ ॥ एवं सर्वोत्तमं विष्णुं ध्यायन्नेवाचरे-
द्धरिम् । ध्यानप्रवचनाभ्यां च यथायोग्यमुपासनम् ॥ १२ ॥
धर्मेणैव्यासाधनानि साधयित्वा विज्ञानतः । स्नात्वा सम्पूजयेद्विष्णुं

वेदतन्त्रोक्तमार्गतः ॥ १३ ॥ वैधवेनं बलिं चैव कुर्यान्नित्यं तदर्पणम् ।
इष्टं दत्तं हुतं जपं पूते यच्चात्मनः प्रियम् ॥ १४ ॥ दारान्मुता-
न्निग्रयान्प्राणान्परमै सन्निवेदयेत् । श्रुतशेषं भगवतो भृत्यातिथि-
पुरस्सरः ॥ १५ ॥ भुञ्जीत हृदयं विष्णुं स्मरंस्तद्गतमानसः । आचम्य
मूलमन्त्रेण कोष्ठं स्वमभिमन्त्रयेत् ॥ १६ ॥ वेदश्रावविनोदेन प्रीणय-
न्पुरुषोचमम् । श्रद्धाशेषं तयस्मन्प्राप्तुपासीताथ पूर्ववत् ॥ १७ ॥
यस्मात्परत एवाथ स्वपेक्षापक्षनादनम् । अन्तराले ततो बुद्ध्या स्मरेत्
बहुशो हरिम् ॥ १८ ॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना
वातुमुतः स्थावयम् । करोति यद्यत्सकलं परलौ नारायणायेति
समयेयेत्तत् ॥ १९ ॥

‘द्राविर्मा पुरुषो लोके धरयाधर एव च । धरः सर्वाणि
भूतानि कूटस्थोऽधर उच्यते ॥ २० ॥ उच्यते पुरुषस्तन्मयः परमात्मे-
त्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विमर्त्यन्यथ ईश्वरः ॥ २१ ॥
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोचमः । अतोऽसि लोके वेदे च
प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ २२ ॥ यो मामेवमसम्भूतो जानाति पुरुषोचमम् ।
स सर्वविद्भनति मां सर्वमावेत भारत ॥ २३ ॥ इति गृह्यतमं शास्त्र-
मिदमुक्तं मयानघ । एतद्ब्रह्म बुद्धिमान्ध्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २४ ॥
‘रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः । ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं
नाहं कश्चिदुपाश्रितः ॥ २५ ॥ ये मे यत्किमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति
मानवाः । अद्वाव्रतोऽनष्टयन्तो मुच्यन्ते तेषां कर्मभिः ॥ २६ ॥
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूर्धास्तान्विद्धि
नष्टानचेतसः ॥ २७ ॥ ‘हौ भूतसर्गां लोकेऽसिन्दैव आसुर एव च ।
विष्णुभक्तिपरो देवो विपरीतस्तथासुरः ॥ २८ ॥ ‘स्मर्तव्यः सततं
विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुनित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्पृशेत्तयोरेव
किङ्कराः ॥ २९ ॥ ‘धर्मो भवत्यधर्मोऽपि कृतो भक्तस्तवाच्युत ।

पापं भवति धर्मोऽपि यो नमस्कृतैः कृतो हरेः ॥ ३० ॥ 'मन्मना भव
मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । नित्यं भवेच्च भक्तिर्गो बुभुक्षुः पुरुष-
स्तथा' ॥ ३१ ॥

एष नित्यः सदाचारो गृहिणो बनिनस्तथा । वैश्वदेवं बलिं
दन्तधावनं चाप्युते बटोः ॥ ३२ ॥ एवमेव यतेः स्त्रीष्विच्छेन तु
विना सदा । मूढमन्त्रैः सदाकृतं विष्णोरेव च तर्पणम् ॥ ३३ ॥
विशेषो निष्क्रिययतेरजलाजलिना तथा । तर्पणं तु हरेरेव अवेगनास्य
चोदितम् ॥ ३४ ॥ समिद्धोऽग्नौ पटोश्चैव स्मृत्या विष्णुं कृतज्ञाने ।
सर्ववर्णार्थमैर्विष्णुरेक एवेवमेव सदा ॥ ३५ ॥ रमावल्गादयस्तस्य
परिवारतयैव तु ॥ ३६ ॥ 'ऋषिं पुराणपुत्रास्तितारमणोरणीयां-
समनुज्जरेवः । सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः
परस्तात्' ॥ ३७ ॥ 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसस्तु
पारे । सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाऽभिवदन्त्य-
दास्ते ॥ ३८ ॥ धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार शक्रः प्रथिद्वान्प्रदिशन्नतस्रः ।
तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' ॥ ३९ ॥

आनन्दतीर्थमुनिना व्यासवाक्यसमुद्भूतिः । सदाचारस्य विषये
कृता सङ्क्षेपतः श्रुता ॥ ४० ॥ अक्षेपकल्पपाणगुणनित्यानुभवस्तत्तुः ।
अक्षेपदोषरहितः प्रीयतां पुत्रवोत्तमः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादाचार्यविरचिता सदाचारस्मृतिः सम्पूर्णा ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

यतिप्रणवकल्पः

श्रीमद्वैकुण्ठसंहितामन्त्रान्तर्गतसकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-
हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ समिच्चयाज्यकान्हुत्वा सम्यक्पुरुषपूजितः ।
सर्वेषामभयं दत्त्वा विरक्तः प्रव्रजेद्भरिम् ॥ १ ॥ श्रुत्वा भागवतं
शुद्धमाचार्यं शरणं व्रजेत् । अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यस्मै ब्रूयाद्भुक्तः
परम् ॥ २ ॥ उच्चारयेच्चिन्त्यारं दक्षिणे श्रवणे तथा । ऋषिच्छन्दो-
देवतानि ब्रूयात्तस्य कमस्तुभीः ॥ ३ ॥ अन्तर्यामीति वायवी
परमात्मैत्यनुक्रमात् । विश्वस्य तैजसः प्राज्ञस्तुर्येषाध्वरदेवताः ॥ ४ ॥
कृष्णो रामो नृसिंहश्च वराहो विष्णुरेत च । परं ज्योतिः परं ब्रह्म
वासुदेव इति क्रमात् ॥ ५ ॥ अकारादेस्तथा शान्ताविशान्तान्तस्य
देवताः । एवमुक्त्वा तु तद्वान्तं ब्रूयाद्भुक्ताय सद्गुरुः ॥ ६ ॥ अष्टपदे
तु हृत्पदे मध्ये छयेन्दुबहिगम् । पीठं तत्पद्ममध्यस्थं नारायण-
मनामयम् ॥ ७ ॥ उग्रदादित्यसङ्काशं तेजसाऽनुपमं सदा । सहस्रे-
णापि सूर्याणां सज्जानानन्दरूपिणम् ॥ ८ ॥ अतिरक्ततलं मास्वत्स-
त्रातविभूषितम् । वृत्तजहं वृत्तजानुं दस्तिहस्तोरुमीश्वरम् ॥ ९ ॥
महाकटितटावज्जकाञ्चीपीताम्बरोज्ज्वलम् । सुनिम्ननाभिं त्रिवलिं
सुवृत्तोदरवन्धनम् ॥ १० ॥ विशालवक्षसं आजन्तकैस्तुमायुक्तकन्धरम् ।
वनमालाधरं द्वारवेज्यत्यादिभिर्बुधम् ॥ ११ ॥ पृथुदीर्घचतुराहुं
चक्रशङ्खगदास्वर्जः । युक्तसुभ्रिद्रपबाधं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ १२ ॥
पूर्णचन्द्रायुतोद्विक्तकान्तिमन्मुखपङ्कजम् । सुधुवे मुललाटान्तं किरीटा-
वदमूर्धजम् ॥ १३ ॥ निःशेषदुःखदमनं नित्यानन्दं शुचिस्मितम् ।

विद्यादीर्घैव कृष्णादीर्घैव भूतान्सनातनान् ॥ १४ ॥ अभिमानेव
सततं तस्माद्विष्णोः परान्मनः । वरामयोधतकराभिल्यान्न्दैक-
रूपिणः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा गुरुध्याने शपथं कान्येचतः । न
विष्णुं वैष्णवाधैव विस्तुजेयमिति विद्मः ॥ १६ ॥ न चान्यदेवता-
साम्यं तदेकवचनवा हरेः । चिन्तयेयं मृतो वापि न चाप्येकत्व-
वादिभिः ॥ १७ ॥ समस्तवादिभिर्वाहं सङ्कल्लेपं कदाचन ।
तन्निन्दकैश्च तद्वक्तृनिन्दकैश्च महाभुते ॥ १८ ॥ एवं कृते तु शपथे
मस्तके हस्तपङ्कजम् । निधायोत्तोर्यं संसारात्सुखं भव हरः प्रियः ॥
॥ १९ ॥ सर्वदुःखादिभिर्बुद्धो जित्यातन्दैकरूपकः । सप्रप्य
विष्णुमादीप्यं तथापि हरिर्मात्तमान् ॥ २० ॥ भक्तिर्माध्वन्यदेवेषु
तारतम्यं च संस्मरन् । सर्वैर्कर्यं स्मरन्विष्णोर्भूपाद्यैव तदा सुखी ॥
॥ २१ ॥ न मुक्तो विष्णुनैक्यं वा मुक्तानां साम्यमेव वा । स्मरेथा
इति चोत्तवाय समयाननुशिक्षयेत् ॥ २२ ॥ नित्यशब्द हरः पूजा
जपध्यानसमर्पणम् । कर्तव्यं तु त्वया वत्स जपश्च त्रिसहस्रकः ॥
॥ २३ ॥ सम्पमः प्रणवसोक्तो योऽवरः स सहस्रकः । विसहस्रात्परो
यस्तु स उत्तमजपः स्पृष्टः ॥ २४ ॥ आत्मानं प्रतिबिम्बत्वे
ध्यायन्बिम्बं जनार्दनम् । ध्यायस्व सततं वत्स सपर्यां नित्यशः
कुरु ॥ २५ ॥ मातृत्वैर्वाथ पुत्रैर्वा प्रणवेन समाहितः । अन्याथ
वैष्णवान्मन्त्राहुपेथा भक्तिपूर्वकम् ॥ २६ ॥ शृणुष्व वैष्णवं श्राव्यं
सदा वेदार्थतत्परः । वेदान्मन्त्राशुपतिपत्सहितान्सर्वदा शृणु ॥ २७ ॥
इतिहासपुराणं च अथरात्रं तथैव च । तद्वर्णनं ब्रह्मवैश्वस्य सम्पद्भिर्णीय
तत्त्वतः ॥ २८ ॥ विष्णोः सर्वोत्तमचक्रं च सर्वदा प्रतिपादय ॥ इति
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितो यतिप्रणवकल्पः सम्पूर्णः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

जयन्तीनिर्णयः

श्रीमद्रत्नमञ्जरीसमन्वितगीतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-
हयग्रीवाय नमः ॥ १ ॥ रोहिण्यामर्धरात्रे तु यदा कालाष्टमी
भवेत् । जयन्ती नाम सा ग्रीका सर्वपापप्रणाशनी ॥ यस्यां जातो
हरिः साक्षाच्चिशीथे भगवानत्रः । तस्माच्च दिनमत्यन्तं पुण्यं पापहरं
परम् ॥ तस्मात्सर्वदुःखाया सा जयन्ती नाम वै तदा । त्रिजातिभि-
र्विशेषेण तद्वर्कश्च विशेषतः ॥ यो धृक् तदिने सोहात्पुण्यशोणितमति
सः । तस्मादुपवसेत्पुण्यं तदिनं श्रद्धयान्वितः ॥ कृत्वा शीघ्रं यथान्यापं
स्नानं कुर्यादवलम्बितः । प्रभातकाले मेधावी योगानेति यथाविधि ॥
नित्याह्निकं प्रकुर्वीत भगवन्तमनुस्मरन् । योगाय योगपतये योगेश्वराय
योगसम्भवाय श्रीयोगविल्दाय नमो नमः ॥ मध्याह्नकाले च पुमा-
न्सार्यकाले चतुर्दशितः । प्राचीत पूर्वमन्त्रेण वासुदेवमनुस्मरन् ॥
ततः पूजां शकुर्वीत विधिवत्सुसमाहितः । यज्ञायैति च मन्त्रेण श्रद्धा-
भक्तियुतः पुमान् ॥ कृष्णं च बलमद्रं च वसुदेवं च देवकीम् ।
तन्दगोपं यशोदां च सुमद्रां तत्र पूजयेत् । अर्घ्यं दत्वा समन्यन्या-
स्पृन्धिते शस्त्रिपण्डले ॥ जातः कंसवधार्थाय भूभारोच्चारणाय च ।
कौरवाणां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥ पाण्डवानां हितार्थोप-
धर्मसंस्थापनाय च । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं देवक्या सहितो हरे ॥
धीरोदायवसम्भूत अत्रिगोत्रसङ्गृह्य । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं रोहिण्या
सहितः शशिव ॥ दत्तार्घ्यं मनुनानेन शुपक्षाय विभुं बुधः ।
शशिने चन्द्रदेवाय सोमदेवाय चैन्दवे ॥ मृगिणे शीतबिम्बाय

लोकदीपाय दीपिने । शीतदीपितिविम्बाय तारकापतये नमः ॥
 उपसंहृत्य तत्सर्वं ब्रह्मचारी त्रितेन्द्रियः । विधायेति च मन्त्रेण ततः
 स्वापं समाचरेत् ॥ ततो नित्याह्निकं कृत्वा अक्तितो दीयतां धनम् ।
 सर्वायेति च मन्त्रेण ततः पात्रणमाचरेत् ॥ धर्मायेति ततः स्वस्थो
 मूच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितो
 जयन्तीनिर्णयः सम्पूर्णः ॥